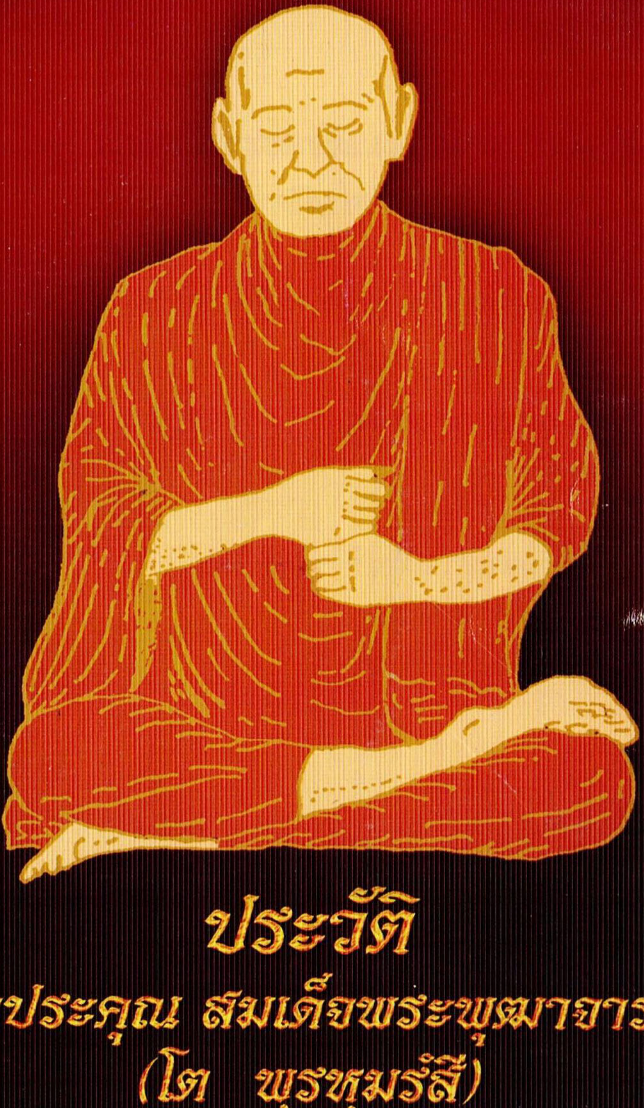

ประวัติ

เจ้าประคุณ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พฺรหฺมรํสี)

วัดระฆังโฆสิตาราม

ประวัติ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พฺรหฺมรํสี)

ประวัติ
เจ้าประคุณ สมเด็จพระพุฒาจารย์
(โต พฺรหฺมรํสี)
วัดระฆังโฆสิตาราม

พระมหาสมคิด ปิยวณฺโณ ป.ธ. ๙

รวบรวมและเรียบเรียง

ประวัติ เจ้าประคุณ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พฺรหฺมรํสี) วัดระฆังโฆสิตาราม

รวบรวมและเรียบเรียง โดย พระมหาสมคิด ปิยวณฺโณ ป.ธ. ๙

พิมพ์ครั้งแรก กรกฎาคม ๒๕๕๐
จำนวน ๕,๐๐๐ เล่ม

จัดพิมพ์โดย : สำนักพิมพ์สัมปชัญญะ
เลขที่ ๑/๗๙ หมู่ ๓ หมู่บ้านทรัพย์บางใหญ่ ตำบลบางใหญ่
อำเภอบางใหญ่ จังหวัดนนทบุรี ๑๑๑๔๐
โทรศัพท์/โทรสาร ๐-๒๙๒๗-๘๐๙๘, ๐๘๖-๓๘๑-๕๔๕๓

คำอนุโมทนา

การค้นคว้าหาข้อมูลความเป็นอัจฉริยะ ของท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พฺรหฺมรํสี) ในยุคประวัติศาสตร์วิเคราะห์ ไม่ว่าผู้ค้นคว้าจะเก่งกาจสามารถสักปานใดสิ่งที่ขาดเสียมิได้ก็คือ หลักฐานพยานบุคคลอันเป็นวัตถุอุปจารย์ของเรื่อง ยิ่งค้นวัตถุดิบเป็นเครื่องยืนยันได้มากเท่าไร ความถูกต้องถ่องแท้ก็มีมากเท่านั้น ถ้าสิ่งต่างๆ ดังกล่าวไม่มี หรือมีแต่คลุมเครือไม่ชัดแจ้ง เรื่องที่เขียนก็อาจกลายเป็นประวัติศาสตร์อุปโลกน์คอยสร้างความเข้าใจผิดแก่ผู้อื่นอีกชั่วฟ้าชั่วดิน

โดยสามัญสำนึกส่วนตัว ข้าพเจ้าปักใจเชื่อว่า ความเป็นอัจฉริยะของท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ คงไม่เกิดจากอากัปกิริยาเพียงปิดหูปิดตา ชั่วช้างกระดิกหูงูแลบลิ้นเท่านั้น คงจะมีอะไรอื่นที่สำคัญมากกว่านี้ที่ส่งผลให้ท่านเจ้าประคุณสมเด็จฯ เป็นอัจฉริยะยอดมนุษย์ พูดง่ายๆ ก็คือ ค้นหาสาเหตุสำคัญต่างๆ เกี่ยวกับท่านเจ้าประคุณสมเด็จฯ มาประมวลลงไว้ในหนังสือเล่มนี้ เพื่อแสดงให้ผู้อ่านทั้งหลายได้ทราบว่า ความเป็นอัจฉริยะของท่านนั้นมีค่าควรเมือง ไม่ใช่มีราคาไว้เพียงเพื่อซื้อเพื่อขายเท่านั้น

ท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พฺรหฺมรํสี) เป็นพระมหาเถระผู้ยิ่งใหญ่ ซึ่งยังไม่มีตัวเลขของใครที่ไหนมาลบได้ด้วยคะแนนนิยมและจะต้องยืนยงคงอยู่คู่กับพระพุทธศาสนาบนผืนแผ่นดินไทย

ตลอดไป ท่านเป็นพระของประชาชนอย่างแท้จริง ประชาชนให้ความเคารพ ความเชื่อถือและนับถือตลอดมาทุกยุคทุกสมัย ขออนุโมทนาในการรวบรวมประวัติของท่านเจ้าประคุณสมเด็จฯ โดยพระมหาสมคิด ปิยวณฺโณ ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดระฆังโฆสิตาราม ด้วยความอุตสาหะวิริยะเป็นอย่างยิ่งไว้ ณ โอกาสนี้

พระเทพวิสุทธิเมธี
รักษาการเจ้าอาวาสวัดระฆังโฆสิตาราม
เจ้าคณะภาค ๑๑

คำนำ

ด้วยหนังสือ ประวัติ เจ้าประคุณ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พฺรหฺมรํสี) อดีตเจ้าอาวาส วัดระฆังโฆสิตาราม รูปที่ ๖ ซึ่งท่านถืออยู่นี้ นับว่าเป็นหนังสือคู่กับประวัติศาสตร์ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ข้าพเจ้าได้รวบรวม และเรียบเรียงจากหนังสือ ที่บูรพาจารย์รวบรวมจัดพิมพ์ไว้หลายเล่ม โดยคัดแยกเนื้อหาออกเป็นหมวดหมู่ของแต่ละเรื่องว่า ควรอยู่กลุ่มใด แล้วเรียงเป็นตอนๆ เพื่อจะได้สะดวกในการอ่านหรือในการศึกษาเรียนรู้

ที่สำคัญคือข้อความทั้งหมด ยังคงเดิมไม่ขาดหายหรือเสียอรรถสาระแต่อย่างใด จะต่างกันก็ตรงที่มีหมวดหมู่ชัดเจนน่าพลิกอ่านและมีเชิงอรรถบอกกล่าวว่า ตอนนั้น ข้อมูลของหนังสือเล่มอื่นเป็นอย่างไร เมื่อผู้อ่านๆ แล้วจะได้ตามไปค้นคว้าเพิ่มเติมด้วยตนเอง เพราะเรื่องประวัติเจ้าประคุณสมเด็จฯ นั้น การจะเรียบเรียงให้สมบูรณ์อยู่ข้างจะทำยากเนื่องจากเอกสารเกี่ยวกับเรื่องนี้เท่าที่ค้นพบมีไม่มากนัก

ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงต้องพิจารณาเลือกเฟ้น เรื่องใดเห็นไม่สมเหตุสมผลก็งด ถ้าจะเก็บทุกเรื่องที่เล่ากันมาลงไปทั้งหมด ก็จะทำให้ประวัติของเจ้าประคุณสมเด็จฯ ด่างพร้อยมัวหมองและชื่อว่าเป็นการทำลายเกียรติหาใช่เฉลิมเกียรติของท่านไม่ ดังพระนิพนธ์ สมเด็จฯกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ในหนังสือ "ความทรงจำ" ว่า การแต่งหนังสือเฉลิมเกียรติควรกล่าวแต่ที่เป็นความจริง ถ้าเอาความเท็จมากล่าวหาเป็นเฉลิมเกียรติไม่

อนึ่งเจ้าประคุณสมเด็จฯ นั้น ท่านทรงคุณวิเศษหลายอย่าง โดยเฉพาะรอบรู้เชี่ยวชาญทั้งในทางคันถธุระและวิปัสสนาธุระกับมีปฏิทาจริยาวัตรน่าขำขันไม่ซ้ำแบบใคร แต่แฝงไว้ด้วยคติธรรมตามวิสัยบัณฑิต นับว่าท่านเป็นวิสามัญบุคคลหาผู้เสมอเหมือนได้โดยยาก คิดเห็นว่าควรรวบรวมเรื่องประวัติจัดพิมพ์เป็นเล่มขึ้นไว้ เพื่อเป็นเสมือนเจดีย์อนุสรณ์ ประกาศเกียรติคุณของท่านให้ขจรขจายปรากฏอยู่ตลอดกาล ตามนัยพุทธภาษิตในเทวตาสังยุตตนิกายว่า **"รูปํ ชีรติ มจฺจานํ นามโคตฺตํ น ชีรติ"** รูปกายของสัตว์ทั้งหลาย ย่อมย่อยยับทรุดโทรม แต่ชื่อเสียงเกียรติคุณและวงศ์สกุลย่อมไม่ย่อยยับทรุดโทรม (ไปตามรูปกาย) และเพื่อต่อไปภายภาคเบื้องหน้าพุทธบริษัทจะได้ทราบเรื่องราวที่เกี่ยวกับเจ้าประคุณสมเด็จฯว่ามีปฏิปทาข้อปฏิบัติอย่างไรบ้าง ได้ช่วยชาติบ้านเมืองและพระศาสนาประการใด จึงทำให้สถาบันหลักของประเทศไทยผ่านอุปสรรคต่างๆมาได้จนถึงพวกเราทุกวันนี้ ความดี คนดี ทั้งทางโลกและทางธรรม ขนบธรรมเนียมประเพณีทุกอย่าง โบราณท่านทำไว้อย่างไร ปฏิบัติมามากน้อยเพียงใด จึงมีความเป็นเอกราชไม่เป็นเมืองขึ้นของใคร เมื่อรู้แล้วจะได้ปฏิบัติตามเยี่ยงอย่างท่านทั้งฝ่ายโลกและฝ่ายธรรม ซึ่งมีเจ้าประคุณสมเด็จฯ เป็นทิฏฐานุคติ (แบบฉบับ/ตัวอย่าง)

เจ้าประคุณ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พฺรหฺมรํสี) วัดระฆังโฆสิตาราม นับว่าเป็นพระมหาเถระสำคัญองค์หนึ่ง ในยุครัตนโกสินทร์ประเทศสยาม ใครก็ตามได้บูชาท่านและสวดชินบัญชรคาถาแล้ว จะเกิดเมตตามหานิยมแก่มนุษย์และเทวดาทั้งปวง จะร่ำรวยไม่อดอยากตลอดชีวิต

ก็แล ท้ายของหนังสือเล่มนี้ ข้าพเจ้าได้นำชินบัญชรคาถาและพืชมงคลคาถา พร้อมคำแปล ซึ่งเจ้าประคุณสมเด็จฯ เป็นผู้แต่งมาลงไว้ด้วย

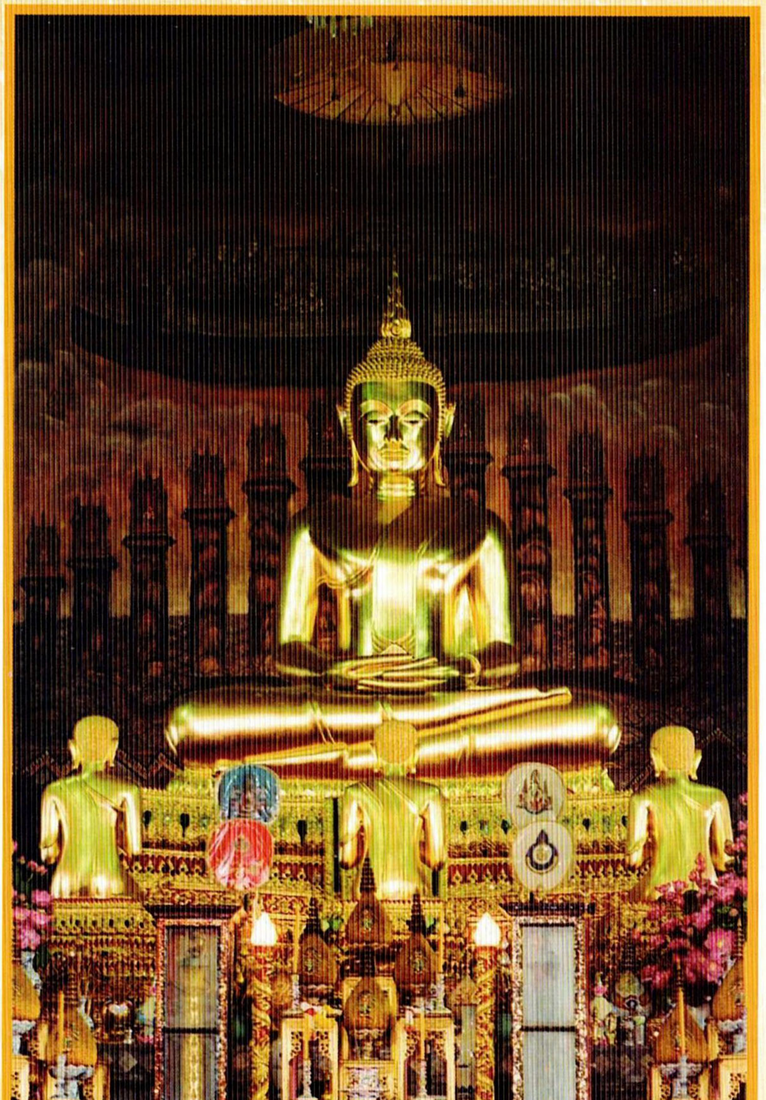
โดยเฉพาะคาถาชินบัญชร บางท่านบอกว่าท่องยากมาก ท่องแล้วท่องเล่าก็ยังจำไม่ได้ถูกต้อง ยังสับสน แต่เมื่อได้ทำความเข้าใจคำแปล หรือ

ความหมายที่นำมาพิมพ์ไว้ด้วยนี้แล้ว ก็จะทำให้การท่องจำได้แม่นขึ้นและไม่สับสนอีก

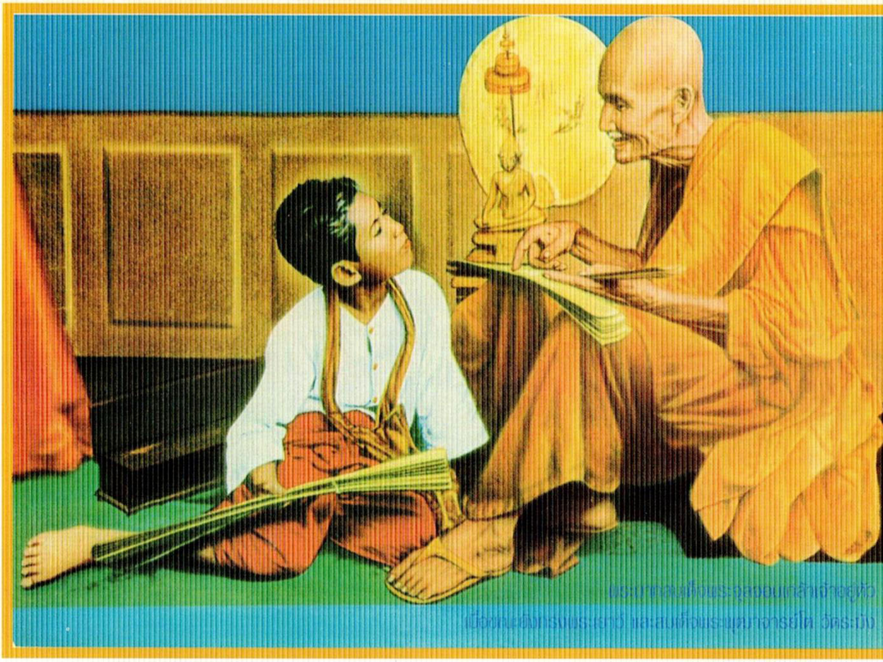
ในที่สุดนี้ ข้าพเจ้าขออนุโมทนาต่อ คุณวิวัฒน์ คุณเพ็ญศิริ เจียมพานทอง และคณะ ซึ่งรับเป็นเจ้าภาพในการจัดพิมพ์ครั้งนี้ทั้งหมด และขอขอบคุณขอบใจทุกท่านผู้ช่วยเหลือ คือ เจ้าคุณพระบวรรังษี พระมหาปรีชา ปสนฺโน ป.ธ.๗ สามเณรวิเชียร อินทร์แก้ว ป. ได้แนะนำให้ค้นและช่วยค้น และพระมหาอุทัย ภูริเมธี ป.ธ.๙ วัดระฆังฯ ช่วยแปลคาถาพืชมงคล พระมหาวินัย ปริญฺญาโณ ป.ธ.๗ วัดอรุณฯ ผู้ให้ยืมหนังสือ พระมหาสมเดช ตปสีโล ป.ธ.๙ วัดขุนจันทร์ พระจตุพล จตปุญฺโญ ประโยค ๑-๒ พระมหาถาวร สิริวฑฺฒโน ป.ธ. ๔ พระอนุสรณ์ ปสาโท ผู้ช่วยจัดพิมพ์ทั้งหมด คุณวิวัฒน์ คุณเพ็ญศิริ เจียมพานทอง ผู้ถวายข้อมูลทางประวัติศาสตร์ชาติไทย และช่วยตรวจแก้ไขก่อนส่งพิมพ์ ซึ่งรวมฉันทะกันสร้างสรรค์เรื่องประวัติเจ้าประคุณสมเด็จฯ จนสำเร็จเป็นเล่มดังที่ปรากฏอยู่ในมือของท่านนี้ ถ้าผู้อ่านๆ พบข้อบกพร่องผิดพลาดหรือได้ข้อมูลเรื่องประวัติที่ต่างจากซึ่งพิมพ์ครั้งนี้โปรดแนะนำทักท้วงไปให้ข้าพเจ้าทราบด้วย เพื่อจะได้ปรับปรุงแก้ไขให้ถูกต้องเรียบร้อยต่อไป

บุญกุศลใดๆ ที่เกิดจากการรวบรวมเรียบเรียงและการพิมพ์หนังสือเล่มนี้ขึ้น ข้าพเจ้า ขออำนวยพรให้ผู้ช่วยเหลือซึ่งมีรายนามดังกล่าวและท่านเจ้าภาพ จงนิราศทุกข์ นิราศโศก นิราศโรค นิราศภัย ประสพแต่สิ่งพึงปรารถนาทุกประการ ขออุทิศให้แก่บูรพาจารย์ทุกท่าน ผู้รักษาตำราประวัติของเจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พฺรหฺมรํสี) ไว้มาจนถึงลูกหลาน ขณะนี้ และแก่สรรพสัตว์ทุกหมู่เหล่า ที่มีความทุกข์ ขอให้พ้นจากทุกข์ ที่มีความสุขอยู่แล้ว ขอให้มีความสุขยิ่งๆ ขึ้นไปเทอญ

พระมหาสมคิด ปิยวณฺโณ
ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดระฆังโฆสิตาราม
ครูใหญ่โรงเรียนพระปริยัติธรรม (พฺรหฺมรํสี)

พระประธาน ณ วัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร
(พระประธานยิ้มรับฟ้า)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อขณะยังทรงพระเยาว์
และสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พฺรหฺมรํสี) วัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร

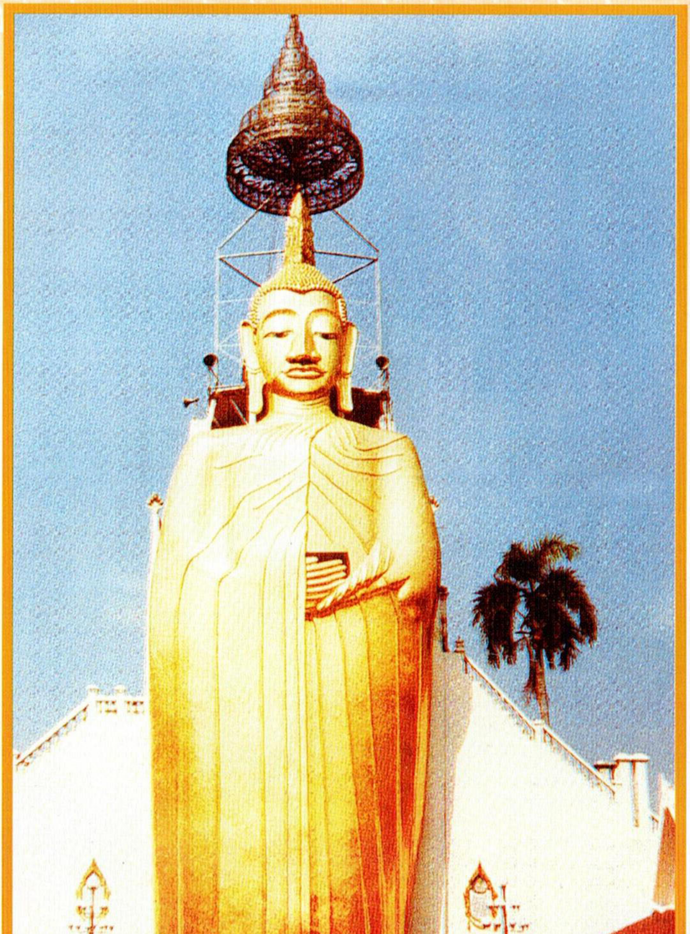
พระนอนใหญ่วัดสะตือ

พระอุโบสถวัดไชโยวรวิหาร จังหวัดอ่างทอง

พระมหาพุทธพิมพ์ วัดไชโยวรวิหาร จังหวัดอ่างทอง

พระศรีอริยเมตไตรย (หลวงพ่อโต) วัดอินทรวิหาร กรุงเทพฯ

ภาพประวัติ ภาพที่ ๑ ตอนกำเนิดสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พฺรหฺมรํสี)
ให้ช่างเขียนไว้ที่ผนังโบสถ์ วัดอินทรวิหาร บางขุนพรหม กรุงเทพฯ
(ภาพใหม่-ลอกจากภาพเก่าที่ชำรุด)

ภาพประวัติ ภาพที่ ๒ สามเณรโตเดินทางโดยทางเรือเพื่อประสงค์จะ
เรียนคัมภีร์ปริยัติธรรม ระหว่างเดินทางจระเข้ได้ขึ้นมาบนเรือ
เพื่อทดลองจิต ท่านสามารถบังคับจระเข้ไม่ให้ทำอันตรายได้

ภาพประวัติ ภาพที่ ๓ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พฺรหฺมรํสี)
(อุปสมบทสามเณรโต)

สารบัญ

ภาค ๑

ภาค ๒

ภาค ๓

ภาค ๔

ภาค ๑

- ชาติภูมิ
- การศึกษา
- บรรพชา
- อุปสมบท
- สมณศักดิ์
- การปกครอง

ประวัติ เจ้าประคุณ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พฺรหฺมรํสี)

๑ ชาติภูมิ[๑]

สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พฺรหฺมรํสี) วัดระฆังโฆสิตาราม จังหวัดธนบุรี พระนามเดิมว่า โต นามฉายา พฺรหฺมรํสี เกิดที่บางขุนพรหม พระมหานคร (ก่อนกรุงรัตนโกสินทร์ ๗ ปี) เมื่อวันพฤหัสบดี จ.ศ. ๑๑๓๘ ปีวอก (พ.ศ. ๒๓๑๙) จากบันทึกของมหาอำมาตย์ตรี พระยาทิพโกษา (สอน โลหนันท์) กล่าวถึงชีวประวัติสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พฺรหฺมรํสี) ว่า พระธรรมถาวร (ช้าง) ผู้ใกล้ชิดสมเด็จฯ โดยเป็นหลานอยู่กับท่านแต่เล็กๆ ภายหลังเป็นพระครูฐานา ม.ล. พระมหาสว่าง เสนีวงศ์ และนายพร้อม สุดดีพงค์ ได้กล่าวถึงภูมิหลังของเรื่องราวไว้ดังนี้

"จดหมายเหตุลงพงศาวดารไว้ว่า เจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกเป็นแม่ทัพฝ่ายไทยได้พบกับอแซหวุ่นกี้แม่ทัพพม่าที่เมืองพิษณุโลก ครั้นเมื่อทอดพระเนตรและชมเชยกันและกันแล้วก็ยาตรากระบวนออกยืนม้าอยู่หน้าพลเสนา ณ สนามกว้างหน้าค่ายทั้งสองฝ่าย

---

[๑] หนังสือประวัติเจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พฺรหฺมรํสี) วัดระฆังโฆสิตาราม จังหวัดธนบุรี นามเดิมว่า โต นามฉายา พฺรหฺมรํสี (พระครูกัลยาณานุกูล เรียบเรียง) กล่าวว่าเกิดในรัชกาลที่ ๑ (สร้างกรุงรัตนโกสินทร์ได้ ๗ ปี) บ้านตำบลไก่จ้น (ท่าหลวง) อำเภอท่าเรือ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๕ ขึ้น ๑๒ ค่ำ จ.ศ. ๑๑๕๐ ร.ศ. ๗ ปีวอก ตรงกับ ๑๗ เมษายน ๒๓๓๑ เวลาพระบิณฑบาต

ฝ่ายอแซหวุ่นกี้ ก็จัดกระบวนแต่งตัวเต็มที่จอมโยธา ออกยืนอยู่หน้ากระบวน ณ กลางสนามหน้าค่ายทั้งสองฝ่ายเช่นเดียวกัน (ตอนดูตัวนี้ความพิสดารมีแจ้งอยู่ในพงศาวดาร) ครั้นอแซหวุ่นกี้ได้เห็นได้เจรจาชมเชยพูดจาประเปรยความชั้นเชิงพิชัยสงครามแล้วก็นัดรบต่อไป แต่อแซหวุ่นกี้คิดจะล่าทัพถอยร่นกลับกรุงอังวะเป็นอย่างมากกว่าจะคิดแข็งใจรบเอาเมืองพิษณุโลก แต่แตกแล้วก็ถอยล่าไปออกทางพระเจดีย์ ๓ องค์ ทำกิริยาท่าทางเหมือนจะไปชิงเอาเมืองกำแพงเพชร ทำให้แม่ทัพฝ่ายไทยต้องแบ่งออกเป็นหลายกองทัพออกติดตามตีพม่า ก้าวสกัดหน้าตีวกหลังเชิงกลยุทธ์ ฝ่ายสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ก็เสด็จกลับธนบุรีเพื่อป้องกันพระราชธานีต่อไป

ฝ่ายเจ้าพระยาจักรีนั้น ครั้นส่งเสด็จแล้ว จึงจัดกองทัพออกติดตามสกัดจับพม่าตีรุกหลังพม่าแตกฉานเป็นหลายทัพ จับได้รี้พลช้างม้าเป็นอันมาก แล้วก็ยกทัพหนุนไปด้วยจนถึงเมืองกำแพงเพชร แล้วจัดการพิทักษ์รักษาเมืองโดยกวดขัน ส่วนตัวของเจ้าพระยาเอง ก็ออกขี่ม้าสำรวจตรวจตรากองทัพน้อยๆ ทั่วไป เพราะใส่ใจต่อการทำหน้าที่ราชการ จนพม่าไม่กล้าหาญชิงเอาเมืองเหนือได้ ต้องล่าออกไปทางด้านชั้นนอกเขตแดนสยาม กองทัพไทยไล่จับพม่าที่ล้าหลังได้ไว้เป็นกำลังราชการเป็นอันมาก ทัพอแซหวุ่นกี้ก็ล่าทัพออกพ้นประเทศอาณาเขตสยาม

ครั้งนั้น เจ้าพระยาจักรีตั้งทัพอยู่ ณ เมืองกำแพงเพชร เวลาเช้าวันหนึ่งออกลาดตระเวนกองทัพทั้งปวงเพื่อบัญชาการและชักม้าวกลัดเพื่อตัดทาง ม้าก็เลยพาท่านเข้าป่าฝ่าพงจำเพาะมายังปลายนาใต้เมืองกำแพงเพชรเป็นเวลาเย็นจึงแลเห็นโรง (เรือน) หนึ่งตั้งอยู่ปลายทุ่งนา เจ้าคุณแม่ทัพ จึงได้ชักม้าไปถึงโรงนั้นไม่เห็นคนผู้ใหญ่อยู่ ได้เห็นแต่หญิงสาวคนหนึ่งเดินออกมา เจ้าคุณแม่ทัพจึงบอกแก่หญิงสาวผู้นั้นว่า ข้ากระหายน้ำ เจ้าจง

ตักน้ำมาให้ข้ากินสักขันเถิด นางสาวคนนั้นจึงวิ่งด่วนเข้าไปในห้อง หยิบได้ขันล้างหน้าใบหนึ่งจ้วงตักน้ำในหม้อกลั่น แล้วลงไปหักดอกบัวหลวงในหนองน้อยข้างโรงนั้นสองสามดอก ฉีกกลีบเด็ดเอาแต่เกษรบัวโรยลงไปในขันน้ำนั้นจนเต็มแล้วนำไปส่งให้ เจ้าคุณแม่ทัพรับเอามาเป่าเกษรเพื่อแหวกหาช่องน้ำ แล้วต้องเม้มริมฝีปากเบื้องบนกันเกษรไว้ ดื่มน้ำจนหมดขันด้วยกำลังอยากกระหาย ครั้นดื่มน้ำหมดแล้ว เจ้าคุณแม่ทัพจึงถามนางสาวคนนั้นว่า เราอยากกระหายน้ำสู้อุตส่าห์บากหน้ามาขอเจ้ากิน เหตุไฉนจึงแกล้งเราเอาเกษรบัวโรยลงส่งให้เรากินน้ำของเจ้าลำบากนัก เจ้าแกล้งทำเล่นแก่เราหรือ นางสาวคนนั้นตอบว่า ดิฉันจะได้คิดแกล้งท่านนั้นก็หามิได้ ที่ดิฉันเอาเกษรบัวโรยลงในขันน้ำให้เต็มนั้น เพราะดิฉันเห็นว่าผากแดดแผดลมเหนื่อยมาและกระหายน้ำด้วย ก็เพื่อจะป้องกันเสียซึ่งอันตรายแห่งท่าน เพื่อจะกันสำลักน้ำและสะอึกน้ำ และกันจุกแน่นแห่งท่านผู้ดื่มน้ำของดิฉัน ถ้าท่านไม่มีอันตรายในการดื่มแล้ว น้ำจะได้ทำประโยชน์แก้กระหายแห่งท่าน ดิฉันจะพลอยได้ประโยชน์เพราะให้น้ำแก่ท่าน สมปรารถนาแล้วก็จะเป็นบุญแก่ฉัน เหตุนี้ดิฉันจึงโรยเกษร

เจ้าคุณแม่ทัพฟังคำนางสาวตอบอย่างไพเราะอ่อนหวาน ถ้อยคำที่ให้การมานั้นก็พอฟัง แล้วถามว่า ตัวของเจ้าเป็นสาวเต็มเนื้อแล้วมีใครๆ มามั่นหมายผูกสมัครรักใคร่เจ้าบ้างหรือยัง นางสาวบอกว่า ยังไม่เห็นมีใครๆ มารักใคร่มั่นหมายดิฉัน และดิฉันก็ยังไม่ได้ไปเที่ยวบอกกับใครว่าเป็นสาวมัวแต่หลบซ่อนตัวอยู่ ด้วยบ้านเมืองเกิดยุ่งนุงนังมานานจนกาลบัดนี้ จึงมิได้มีใครเห็นว่าดิฉันเป็นสาว เจ้าคุณแม่ทัพว่า ถ้ากระนั้นเราเองเป็นผู้ที่ได้มาเห็นเจ้าเป็นสาวก่อนคนอื่น เจ้าต้องยอมตกลงเป็นคู่รักของเรา เราจะต้องเป็นคู่ร่วมรักของเจ้าสืบไป เจ้าจะพร้อมใจยินยอมเป็นคู่รักของเราโดยสุจริตหรือว่าประการใด

นางสาวตอบว่า การที่ท่านจะมาเป็นคู่รักของดิฉันนั้นก็เป็นพระเดชพระคุณยิ่งอยู่แล้ว แต่ทว่าการจะมีผัวมีเมียกันตามประเพณีนั้นดิฉันไม่ทราบเรื่องจะว่าประการใดแก่ท่านและไม่มีอะไรจะว่า เรื่องการผัวการเมียนั้นท่านจะต้องเจรจากับผู้ใหญ่จึงจะทราบการ เจ้าคุณแม่ทัพถามว่า ผู้ใหญ่ของเจ้าไปไหน นางสาวตอบว่า ไปรดน้ำถั่วจวนจะกลับแล้ว เจ้าคุณแม่ทัพขยับเดินเข้าให้ใกล้ นางสาวไพล่วิ่งปรูออกแอบที่หลังโรง เลยไม่เข้าหาท่านเจ้าคุณแม่ทัพก็ต้องนั่งเฝ้าโรง คอยบิดามารดาของนางสาวต่อไปจนเกือบตะวันตกดินจวนค่ำ

ฝ่ายตาผลยายลากลับมาถึงโรงแล้ว เจ้าคุณแม่ทัพได้เห็นแล้วจึงยกมือขึ้นไหว้ ตายายก็น้อมตัวลงไหว้ตอบ ท่านเจ้าคุณแม่ทัพก็ก้มลงไหว้ให้ต่ำลงไปอีก ตายายก็หมอบลงไปไหว้อีก ท่านเจ้าคุณแม่ทัพก็หมอบไหว้อยู่นั่น ต่างคนต่างหมอบแต้กันอยู่ที่นั่นทั้งสองฝ่าย ฝ่ายยายแกเป็นคนปากเร็ว แกนึกขันและประหลาดใจ จึงเปิดปากถามออกไปก่อนว่า นี่ท่านเป็นขุนนางมาแต่บางน้ำบางกอก เหตุไฉนจึงมาหมอบกราบไหว้ข้าเจ้าเป็นชาวบ้านนอก เป็นชาวทุ่งชาวป่าเป็นคนยากคนจน ท่านจะหมอบไหว้ข้าเจ้าทำไม เจ้าคุณแม่ทัพบอกว่า ฉันจะมาสมัครเป็นลูกเขยท่านทั้งสองจ๊ะ

ยายถามว่าท่านเห็นดีเห็นงามอย่างไร เห็นลูกสาวฉันเป็นอย่างไรท่านจึงจะมายอมตัวเป็นลูกเขยเล่า เจ้าคุณแม่ทัพว่า ฉันเห็นบุตรสาวท่านดีแล้วพอใจแล้ว จึงเข้ามาอ่อนน้อมยอมตัวเป็นลูกเขยของท่าน แล้วเจ้าคุณแม่ทัพเล่าถึงกาลแรกมาขอน้ำ และนางเอาเกษรบัวโรยลงและได้ต่อว่า นางได้โต้ตอบถ้อยคำน่าฟังน่านับถือ จึงทำให้เกิดความรักความปรานีขึ้นและตั้งใจจะเลี้ยงดูจริงๆ จึงต้องทนอยู่คอยท่า เพื่อจะแสดงความเคารพและขอเป็นเขย ขอให้แม่พ่อมีเมตตากรุณาเห็นแก่ไมตรีที่ได้มาอ่อนน้อมพูดจา

โดยเต็มใจจริงๆ ไม่ได้แยบยลอะไร ตั้งใจช่วยทำนุบำรุงนางสาวกับพ่อแม่ให้บริบูรณ์ ไม่เลิกร้างจริงๆ ตามวาจาที่ว่ามานี้ทุกอย่าง ขอพ่อแม่ได้โปรดอนุญาตยกนางสาวลูกนั้นให้เป็นสิทธิ์แก่ฉันในวันนี้ ยายตาแกร้องขึ้นด้วยตกใจว่า โอตายจริงข้าเจ้าเป็นคนยากจนข้นแค้นและต่ำศักดิ์ ทั้งผ้าผ่อนที่หลับนอนก็เหม็นตืดเหม็นสาบ ทั้งเครื่องเหย้าเครื่องเรือนก็ขัดขวาง ทั้งถ้วยชามรามไหที่ดีงามก็ไม่มี ฉิบหายป่นปี้แต่ครั้งบ้านเมืองเกิดยุ่งนุงนังหลายครั้งหลายครามาแล้ว ตัวนางหนูเล่าก็ยังไม่เป็นภาษา ทั้งจริตกิริยาก็ยังป่าเถื่อนไม่เหมือนชาวใต้ จะใฝ่สูงเกินศักดิ์ เกินสมควรไปละกระมังพ่อคุณ

เจ้าคุณแม่ทัพว่า ข้อนั้นพ่อแม่อย่ามีความวิตกหวาดกลัวอะไรเลย ข้อสำคัญก็คือพ่อแม่ยกให้เป็นกรรมสิทธิ์แก่ฉันเด็ดขาดแล้ว ต่อไปก็เป็นหน้าที่ของฉันฝ่ายเดียว ตามที่พ่อแม่ยกขึ้นเป็นทางปรารมภ์นั้น เป็นธุระของฉันหมดทุกอย่าง ขอแต่ว่าอย่าเกี่ยงงอนขัดขวางฉันเลย

ตาผลยายลา ขอทุเลาถามเจ้าตัวว่า มันอยากมีผัวหรืออย่างไรไม่ทราบ แล้วก็ออกไปตามหาที่หลังโรง ตายายพูดจากับลูกสาว ลูกสาวพูดกับพ่อแม่ ได้ยินแต่กระจุ๋กระจี๋กระเส่าๆ กระซิบกระซาบอยู่ครู่หนึ่งแล้วก็กลับมา แล้วนั่งลงถาม ในเวลานี้ท่านก็มาแต่ตัวกับม้าตัวหนึ่ง ถ้าหากว่าฉันทั้งสองจะพร้อมใจยกอีงุดลูกสาวฉันให้เป็นเมียท่าน ท่านจะจัดการประการใดแก่ดิฉัน เพื่อให้เป็นมงคลจงว่าให้ดิฉันฟังก่อนเถิดเจ้าข้า

เจ้าคุณแม่ทัพ ถอดแหวนออกจากนิ้วแล้วบอกว่า แหวนวงนี้มีราคาสูง ถ้าบิดามารดายินยอมพร้อมใจกัน ยกแม่งุดให้เป็นเมียเป็นสิทธิ์แก่ฉันแล้ว ฉันจะยกแหวนวงนี้ตีราคาทำสัญญาให้ไว้เป็นสินถ่าย ๒๐ ชั่ง คิดเป็นทุนเป็นสินเป็นค่าทองหมั้นขันหมาก ผ้าไหว้อยู่ใน ๒๐ ชั่ง ทั้งค่า

เครื่องเหย้าเครื่องเรือนเบี้ยเลี้ยงค่าเลี้ยงดูค่าเครื่องวักตั๊กกระแตนเสร็จในราคา ๒๐ ชั่งด้วยแหวนวงนี้ สองตายายได้ฟังดีใจเต็มใจพร้อมใจ ตกลงยกลูกสาวให้ตามปรารถนา เจ้าคุณแม่ทัพก็จัดแจงยืมพานปากกระจับทองเหลืองมาแล้ว เขียนสัญญาถ่ายแหวนเอาใบตองรองก้นพาน แล้ววางแหวนที่ว่านั้นลงบนใบตอง เชิญเข้าไปคุกเข่าส่งให้ตายายๆ ก็ให้ศีลให้พรเป็นต้นว่า ขอให้พ่อมีความเจริญขึ้นด้วยลาภยศ ให้เป็นเจ้าคนนายคนเถิด แล้วจัดแจงหุงข้าว ต้มแกง พล่ายำ ตำน้ำพริก ต้มผัก เผาปลา เทียบสำรับตามป่าๆ แล้วเชิญให้อาบน้ำทาดินสอพอง ตายายก็อาบน้ำ ลูกสาวก็อาบน้ำ ตาตักน้ำให้ม้ากิน พาไปเลี้ยงให้กินหญ้า ครั้นเจ้าคุณแม่ทัพอาบน้ำทาดินสอพองแล้ว ลูกสาวทาขมิ้นแล้ว ยายก็ยกข้าว ลูกสาวก็ยกสำรับปูเสื่อลำแพนแล้วเอาผ้าขาวม้าปูบนเสื่อลำแพน ยายเชิญเจ้าคุณแม่ทัพให้รับประทาน ตายายรับประทานพร้อมกัน นางงุดนั้นให้กินภายหลัง ครั้นรับอาหารเสร็จต่างคนต่างนั่งสนทนากัน พอเวลา ๔ ทุ่ม จึงพาลูกสาวออกมารดน้ำรดท่าเสกแล้วก็ส่งตัวมอบหมายฝากฝังตามธรรมเนียมของชาวเมืองกำแพงเพชร อันเคยทำพิธีมาแต่กาลก่อน

ส่วนเจ้าคุณแม่ทัพรับตัวแล้ว ก็หลับนอนอยู่ด้วยนางงุดในกระท่อมในโรงนา พอรุ่งสางฟ้าสว่างแล้ว ตื่นขึ้นอาบน้ำ รับประทานอาหารแล้วก็ลายายตาขึ้นม้ามาบัญชาการที่กองทัพ ครั้นเวลาค่ำสั่งการเสร็จสรรพแล้ว ได้นำห่อเงิน ๒๐ ชั่งมาสู่โรงบ้านปลายนาถ่ายแหวนคืนตามที่สัญญาแล้วก็หลับนอน เช้ากลับค่ำไปหาเป็นนิยมมาดังนี้ แม่ทัพนายกองทั้งปวงจะได้ล่วงรู้และร่ำลือให้อื้อฉาวก็เป็นอันว่าหามิได้ แต่บุตรชายของท่านเจ้าคุณแม่ทัพซึ่งอยู่ในค่ายมีอายุ ๙ ขวบปี จะรู้ก็เข้าใจว่าไปดูแลตรวจตราบัญชาการ แต่เป็นอยู่ดังนี้นานประมาณเดือนเศษ ตามสังเกตรู้ว่านางงุดตั้งครรภ์ ต่อแต่นั้นก็เพียงแต่ไปมาถามข่าว

ครั้นมีท้องตราพากองทัพกลับ เจ้าคุณแม่ทัพก็ไปร่ำลาและสั่งสอนกำชับกำชาโดยนานับประการจนนางเข้าใจราชการตลอด รับคำทุกประการแล้วท่านก็คุมกองทัพกลับกรุงธนบุรี

ครั้นนางงุดได้แต่งงานแล้วเมื่อเดือนแปดปีมะแม สัปตศก แล้วก็ตั้งครรภ์ เมื่อครรภ์ยังอ่อนอยู่นั้น นางงุดได้ปรึกษาหารือด้วยตาผลยายลาผู้เป็นบิดามารดา ว่าจะคิดการขึ้นล่องค้าขายกรุงธนบุรีแลเมืองเหนือนั้น ครั้นคนทั้งสามปรึกษาตกลงเห็นชอบพร้อมกันแล้ว จึงได้รวบรวมเงินต้นทุนที่ได้ไว้ปันส่วนออกเป็นค่าเรือ ค่าสินค้า รองสินค้า ค่าจ้างคน ค่าซ่อมแซมอุดยาเรือให้มั่นคงเรียบร้อยแล้ว จึงละโรงนานั้นเสีย ส่วนนาและไร่ผักก็ให้เขาเช่า แล้วพากันลงไปอยู่ในเรือใหญ่ จัดการซื้อสินค้าบรรทุกเรือนั้นเต็มระวาง

ครั้นถึงกำหนดล่องกรุงธนบุรี จึงเรียกคนแจวออกเรือล่องลงมาถึงบ้านบางขุนพรหม ฝั่งตะวันออกแห่งกรุงธนบุรีแล้วเข้าจอดเรืออาศัยท่าหน้าบ้านนายทองนางเพียนบางขุนพรหม เพราะเป็นคนอยู่เมืองเหนือแต่ก่อนและได้ย้ายลงมาอยู่บางขุนพรหม ครั้นตาผลจัดการจอดเรือเรียบร้อยแล้วจึงผ่อนสินค้าขายส่งจนหมดลำจึงจัดซื้อสินค้าบางกอกและสินค้าเมืองปักษ์ใต้ บรรทุกเรือเต็มระวางแล้ว พอถึงวันกำหนดจึงแจวกลับขึ้นไปปากน้ำโพ จำหน่ายในตลาดเมืองเหนือ ตั้งแต่เมืองนครสวรรค์ขึ้นไปจนถึงเมืองกำแพงเพชร ครั้นคนทั้งสามซื้อและขายหมดเสร็จแล้ว ก็กลับบรรทุกสินค้าเมืองเหนือล่องเรือลงมาจอดท่าหน้าบ้านนายทองนางเพียน บางขุนพรหมค้าขายมาโดยนิยมดังนี้"

ต่อมาได้ปลูกเรือนแพสองหลังแฝดเหนือบ้านนายทอง นางเพียน ครั้นถึงวันพฤหัสบดี เดือน ๖ ปีวอก จุลศักราช ๑๑๓๘ นางงุดคลอดบุตรเป็นชายจึงตั้งชื่อว่า หนูโต เพื่อให้เลี้ยงง่าย เมื่ออายุ ๑ เดือน ตาผล ยายลาและนางงุดได้พาไปถวายพระอาจารย์แก้ว วัดบางบำภู (ซึ่งเป็นพระเคร่งครัดปริยัติ ปฏิบัติ มีวิชาดี มีผู้คนนับถือมาก)

เรื่องที่ว่า ตาผลยายลาและนางงุด[๑] ค้าขายเกิดหนุนพูลเถา ได้กำไรมั่งมีถึงกับย้ายถิ่นฐานภูมิลำเนาเดิมจากทางกำแพงเพชรมาตั้งหลักฐานอยู่ในแขวงเมืองพิจิตร ต่อมาครั้นถึงปีขาลจัตวาศก จุลศักราช ๑๑๔๔ แผ่นดินพระเจ้ากรุงธนบุรีสิ้นอำนาจแล้ว เป็นปีที่สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกได้ขึ้นเถลิงถวัลย์ราช ปราบดาภิเษกเปลี่ยนเป็นปฐมบรมวงศ์จักรีพระองค์แรก และย้ายพระมหานครมาข้างฝั่งตะวันออกแห่งกรุงธนบุรี ตรงหัวแหลมระหว่างวัดโพธิ์และวัดสลัก (วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์) เป็นวัดเก่ามากทั้ง ๒ วัด เป็นคราวผลัดแผ่นดินใหม่ ทรงขนานนามพระนครใหม่ว่า กรุงเทพมหานครฯลฯ พระบรมราชนามาภิไธยว่า สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ ๑ กรุงเทพฯ ทรงตั้งเจ้าพระยาสุรสีห์ น้องชาย เป็นสมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้าฟ้ามหาสุรสีหนาท กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ทรงตั้งพระมเหสีเดิมเป็นสมเด็จพระอมรินทรามาตย์ ทรงตั้งพระราชโอรสทั้ง ๔ อันมีพระชนม์พรรษาได้ ๑๖ พระพรรษา เป็น

---

[๑] หนังสือประวัติเจ้าประคุณสมเด็จฯ (โต) (พระครูกัลยาณานุกูล เรียบเรียง) กล่าวว่า สกุลวงศ์ของเจ้าประคุณสมเด็จฯ นั้น มารดาชื่อเกตุ (ธิดานายไชย) เดิมเป็นชาวบ้านตำบลท่าอิฐ อำเภอบ้านโพ (ปัจจุบันอำเภอเมือง) จังหวัดอุตรดิตถ์ ต่อมาในสมัยหนึ่ง การทำนาไม่ได้ผลเพราะฝนแล้งหลายปีจึงย้ายภูมิลำเนาไปอยู่ ณ ตำบลไก่จ้น (ท่าหลวง) อำเภอท่าเรือ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ฝ่ายบิดาจะชื่ออะไรไม่ทราบแน่ ทราบแต่ว่า เป็นชาวเมืองอื่น เมื่อท่านเกิดแล้ว (ยังเป็นทารกนอนเบาะ) มารดาพาท่านไปพักอยู่ที่บ้าน ตำบลไชโย จังหวัดอ่างทอง พอท่านสอนนั่งได้มารดาก็พามาอยู่ ณ บ้านตำบลบางขุนพรหม จังหวัดพระนคร สืบมา (ต่อมาภายหลังท่านได้สร้างพระโตเป็นอนุสรณ์เนื่องในตัวท่าน ณ ตำบลทั้ง ๓ นั้น) แต่เชื่อได้ว่า เจ้าประคุณสมเด็จฯ เป็นเชื้อพระราชวงศ์ ข้อนี้มีหลักฐานอ้างอิงด้วยความปรากฏในเรื่องประวัติว่า พระบาทสมเด็จฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย เมื่อดำรงพระยศเป็นสมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ได้พระราชทานเรือกราบกันยาหลังคากระแชงแก่เจ้าประคุณสมเด็จฯ แต่ยังเป็นสามเณร และปรากฏในจดหมายเหตุบัญชีน้ำฝน พระนิพนธ์สมเด็จฯ พระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ (เล่ม ๓ หน้า ๔๔) ว่า "วันเสาร์ แรม ๒ ค่ำ เดือน ๘ ต้น ปีวอก จ.ศ. ๑๒๓๔ (พ.ศ. ๒๔๑๕) เวลา ๒ ยาม สมเด็จพระพุฒาจารย์ ถึงชีพิตักษัย" ดังนี้

สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้า กรมหลวงอิศรสุนทร ตั้งสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์เทเวศร์ ขึ้นเป็นสมเด็จพระเจ้าภาคิเณยราช กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข ฝ่ายพระราชวังหลังรับพระราชบัญชา

๒ การศึกษา[๑]

ฝ่ายหนูโตบุตรชายของนางงุดเมืองพิจิตรนั้นมีอายุได้ ๗ ขวบ ครั้นการบ้านเมืองสงบเรียบร้อยเป็นปกติแล้ว นางงุดจึงได้นำหนูโต เข้าไปถวายท่านพระครูใหญ่เมืองพิจิตรให้เป็นศิษย์เรียนหนังสือไทย หนังสือขอม และกิริยามารยาทและขนบธรรมเนียมการวัดการบ้านเมือง การโยธา การเรือน การค้าขาย เลขวิธี การของผู้อยู่ การของผู้ไป การรับ การส่ง การที่เจ้าจะใช้นายจะวาน การไว้ท่า วางทาง ทำท่วงทำที สำหรับผู้ลากมากดี ในสำนักท่านพระครูใหญ่ วัดใหญ่นั้น

๓ บรรพชา[๒]

ครั้นถึงเดือน ๘ ในปีวอก จุลศักราช ๑๑๕๐ นางงุดมารดาและคณาญาติใหญ่น้อย ได้จัดบริขาร ไตรจีวรและย้อมรัดประคดของบิดาที่ได้

---

[๑] หนังสือประวัติเจ้าประคุณสมเด็จฯ (โต) (พระครูกัลยาณานุกูล เรียบเรียง) กล่าวว่า เมื่อเยาว์วัยได้อยู่และศึกษาอักษรสมัย ในสำนักเจ้าคุณอรัญญิก วัดอินทรวิหาร จังหวัดพระนคร ส่วนการศึกษาพระปริยัติธรรมนั้น หนังสือประวัติขรัวโต (พระยาทิพโกษา เรียบเรียง) กล่าวว่า ท่านศึกษาในสำนัก สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (นาค) วัดระฆังฯ และไปศึกษาในสำนักสมเด็จพระสังฆราช (สุก) วัดมหาธาตุบ้าง

[๒] หนังสือประวัติเจ้าประคุณสมเด็จฯ (โต) (พระครูกัลยาณานุกูล เรียบเรียง) กล่าวว่า ปีวอก พ.ศ. ๒๓๔๒ อายุ ๑๒ ปีได้บรรพชาเป็นสามเณร เจ้าคุณบวรวิริยเถร วัดสังเวชวิศยาราม (ซึ่งเวลานั้นเรียกว่า วัดบางลำภูบน) จังหวัดพระนคร เป็นพระอุปัชฌาย์ ต่อมา (จะเป็นปีใดไม่ทราบแน่) ได้ย้ายไปอยู่วัดระฆังฯ

กำชับมอบหมายไว้แต่เดิมนั้นเป็นองคะพันธะบริขาร พร้อมทั้งบาตร โอตะลุ่ม เสื่อ มุ้ง น้ำมันมะพร้าว ตะเกียงกับเครื่องถวายพระอุปัชฌาย์และพระอันดับอีก ๔ องค์ รวมเป็น ๕ ทั้งพระอุปัชฌาย์ลงโบสถ์พระครูก็อนุมัติตามทุกประการ

สามเณรโต ได้ศึกษาเล่าเรียนคัมภีร์ได้ตลอดทุกคัมภีร์รวมทั้งคัมภีร์มูลกัจจายนปกรณ์และภาคปฏิบัติ เมื่อปีจอ จุลศักราช ๑๑๕๒ สามเณรโตอายุ ๑๕ ปี มีประสงค์จะเรียนคัมภีร์ปริยัติธรรม ท่านอาจารย์จึงฝากให้ไปเรียนกับพระครูจังหวัดเมืองไชยนาทบุรี ระหว่างเดินทางไปทางเรือ จระเข้ได้ขึ้นมาบนเรือได้ทดลองจิต สามารถบังคับจระเข้ไม่ให้ทำอันตรายได้ สำนักท่านพระครูวัดเมืองไชยนาทบุรี สามเณรโตได้เรียนคัมภีร์ปริยัติธรรมได้อย่างแตกฉาน (ดูภาพหน้า ๑๕ ภาพประวัติ ภาพที่ ๒) ครั้นเมื่ออายุได้ ๑๘ ปี ก็ประสงค์จะล่องลงไปร่ำเรียนในสำนักราชบัณฑิตนักปราชญ์หลวงในกรุงเทพมหานคร จึงออกเดินทางย้อนกลับมาพบโยมมารดาที่พิจิตร เพื่อเตรียมการเดินทางเข้ากรุงเทพฯ ปรากฏในบันทึกว่า

"ส่วนทางบ้านเมื่อได้กำหนด นางงุดก็จัดเรือจัดคนลำเลียงเสบียงอาหาร จัดของแจกของให้ของฝากชาวกรุงเทพฯ ทั้งของถวายของกำนัลท่านผู้ใหญ่ลงบรรทุกในเรือเรียบร้อย เสร็จแล้วก็เกณฑ์ตาผลให้เป็นผู้นำพร้อมด้วยคนแจวส่งสามเณรไปกรุงเทพฯ แต่ต้องให้แวะนมัสการบูชาพระพุทธชินราช วันกลางเดือน ๑๒ นี้ก่อน และพ่อต้องอ้อนวอนหลวงพ่อชินราชให้ช่วยคุ้มกันกำกับรักษาส่งพ่อเณรอย่าให้มีเหตุการณ์ และอย่าให้ป่วยไข้ได้เจ็บ อย่าให้มีภัยอันตรายตั้งแต่วันนี้ตราบจนเฒ่าจนแก่ และขอให้เณรร่ำเรียนลุสำเร็จทุกสิ่งทุกประการ กับขอบารมีหลวงพ่อชินราชช่วยป้องกันศัตรูหมู่อันธพาลอย่าผจญและอย่าเบียดเบียนพ่อเณรได้ ขอพ่อจงแวะไหว้บูชาอ้อนวอนว่าตามคำข้าสั่งนี้อย่าหลงลืมเลย"

ฝ่ายตาผลรับคำลูกสาวแล้ว ก็ลงเรือออกเรือจากท่าหน้าบ้านแล้ว ให้แจวออกทางแม่น้ำพิษณุโลกล่องมาหลายเพลาก็มาถึงวัดพระชินราช ในวันขึ้น ๑๒ เดือน ๑๒ ปีฉลูเบญจศกปีนั้น ครั้น ณ วันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒ ศกนั้น ตาผลนิมนต์สามเณรโตขึ้นไปโบสถ์พระชินราช เดินประทักษิณรอบแล้วเข้านมัสการทำสักการบูชา สามเณรยืนขึ้นวันทาแล้ว ตั้งสักการะโดยสัจจะเคารพแก่พระพุทธชินราช ตาผลจึงพร่ำรำพรรณถวายเณรแก่พระชินราช และวิงวอนขอฝาก ขอความคุ้มครองป้องกัน ขอให้พระพุทธชินราชบันดาลดลส่งเสริมแก่สามเณรตามคำนางงุดโยมแม่ของเณรสั่งมาทุกประการ

๓.๑ เข้าบางกอก

ครั้นทำการเคารพสักการบูชาแก่พระพุทธชินราชเสร็จแล้ว ก็กราบลาพาสามเณรโตมาลงเรือแจวล่องมา ๒ คืน ก็ถึงหน้าท่าวัดบางลำภูบน กรุงเทพฯ ตอนเวลาเช้า ๒ โมง วันแรม ๒ ค่ำ เดือน ๑๒ ปีฉลู เบญจศก จุลศักราช ๑๑๕๕ เป็นปีที่ ๑๒ ในรัชกาลที่ ๑ กรุงเทพพระมหานคร

ตาผลชาวเมืองกำแพงเพชร ซึ่งถอยลงมาตั้งถิ่นฐานภูมิลำเนาอยู่เหนือเมืองพิจิตรได้นำสามเณรโตผู้หลานอันเป็นลูกของนางงุดลูกสาว ซึ่งมีอายุย่างเข้า ๑๘ ปีขึ้นไปมอบถวายพระอาจารย์แก้ววัดบางลำภูบน พระนคร และได้เล่าถึงการเรียนของสามเณรโตจนกระทั่งถึงท่านพระครูจังหวัดวัดเมืองเหนือทั้ง ๒ อาราม มีความเห็นชอบพร้อมกันที่จะให้ลงมากรุงเทพฯ เกล้ากระผมจึงได้นำสามเณรโตมาสู่ยังสำนักของหลวงพ่อ เพื่อหลวงพ่อจะได้ทำนุบำรุงชี้ช่องทางให้ สามเณรดำเนินหาคุณงามความดีมีความรู้ยิ่งในพระมหานครสืบไป

ฝ่ายพระอาจารย์แก้ว ทราบเหตุการณ์ตามที่ตาผลเล่า ก็เกิดความเชื่อและเลื่อมใสในสามเณรโตและมีความเห็นพ้องด้วยกับท่านพระครูทั้ง

๒ จังหวัด ดังที่พยากรณ์ทายไว้แต่ยังนอนเบาะ และได้รับไว้เป็นลูก (ปรากฏว่าเมื่อแรกเกิดเห็นปานดำที่กลางหลังอยู่ดวงหนึ่ง ต่างคนต่างก็ทักท้วง ทักกันไปทายกันมา นางงุดเกรงจะเลี้ยงไม่รอดจึงได้นำไปยกให้พระอาจารย์แก้ว แล้วท่านก็ฝากเลี้ยงไว้ก่อน และครั้งนั้นรู้ด้วยการพิจารณารู้ว่าเด็กคนนี้มีปัญญาสามารถ ทั้งเฉลียวฉลาดในการเล่าเรียน ทั้งประกอบด้วยความเพียรและความอดทน ทั้งจะเป็นบุคคลที่เปรื่องปราชญ์อาจหาญ ทั้งจะเป็นคนที่เชียวชาญวิทยาคม ทั้งจะมีแต่คนนิยมฤๅชาปรากฏ ทั้งจะเป็นคนกอปรด้วยอิสริยยศบริวารยศมาก ทั้งจะเป็นคนประหลาดแปลกกว่าคน ทั้งจะเจริญทฤฆชนม์อายุยิ่งยืนนาน) พระอาจารย์แก้วจึงนึกขึ้นได้ถึงเงินที่ท่านเคยลั่นวาจาว่าจะจ้างแม่มันเลี้ยง ปีละ ๑๐๐ บาท ๓ ปี หย่านม เป็นเงินค่าจ้าง ๓๐๐ บาท จึงให้ศิษย์ที่เป็นไวยาวัจกรหยิบเงิน ส่งมอบให้ตาผล เพื่อฝากไปใช้ให้นางงุดเป็นค่าน้ำนม ค่าข้าวป้อน ตลอด ๓ ปี รวม ๓๐๐ บาท

ตาผลน้อมคำนับรับเอาเงิน ๓๐๐ บาทมากำไว้สักครู่ เมื่อจวนจะลากลับจึงพร่ำพรรณนามอบฝากเณรโดยอเนกประการ ได้ถวายเงิน ๓๐๐ บาทนั้นคืนหลวงพ่อแก้ว แล้วถวายอีก ๑๐๐ บาทเป็นค่าบำรุงเณรสืบไป แล้วก็ลาท่านอาจารย์แก้วไปเยี่ยมญาติพี่น้อง ณ บางขุนพรหม

ฝ่ายพระอาจารย์แก้วเมื่อเห็นเพลาฤกษ์ดีแล้ว จึงนำพาสามเณรโตไปฝากพระโหราธิบดี พระวิเชียร กรมราชบัณฑิตย์ ให้ช่วยแนะนำสั่งสอนสามเณรให้มีความรู้ดีในคัมภีร์พระปริยัติธรรมทั้ง ๓ ปิฎก พระโหราธิบดีพระวิเชียรก็รับและสอนตั้งแต่วันนั้นเป็นต้นมา

พระโหราธิบดี พระวิเชียร อยู่บ้านหลังวัดบางลำภูบน เสมียนตราด้วง บ้านบางขุนพรหม ท่านขุนพรหมเสนาบ้านบางขุนพรหม ปลัดกรมนุทบ้านบางลำภูบน เสมียนบุญและพระกระแสร์ ทั้ง ๗ ท่าน นี่เป็นคนมั่งคั่ง

หลักฐานดี ทั้งมีศรัทธาความเชื่อมั่นในบวรพุทธศาสนา เมื่อได้เห็นจรรยาอาการของสามเณรโต และความประพฤติดี หมั่นเรียนเพียรมาก ปากคอลิ้นคางคล่องแคล่วไม่ขัดเขิน เคร่งครัดดี รูปกายก็ผึ่งผายองอาจดูอาการมิได้น้อมไปทางกามคุณ มรรยาทเณรก็ละมุนละม่อม เมื่อร่ำเรียนธรรมะในคัมภีร์ไหน ก็เอาใจใส่ไต่ถามให้รู้ความรู้ลักษณะ จะเติมประโยคอะไรก็พูดต้องตามนัยของรูปประโยคแบบอย่าง ถูกใจอาจารย์มากกว่าผิด ท่านทั้ง ๗ คนดั่งออกนามมานี้พร้อมกันเข้าเป็นโยมอุปัฏฐากช่วยกันอุปถัมภ์บำรุง หมั่นไปมาหาสู่ที่วัดบางลำภูบนสมอ และสัปบุรุษอื่นๆ ต่างก็เลื่อมใสใส่บาตรอย่างบริบูรณ์

บางคนก็นิมนต์แสดงธรรมเทศนา ถึงฤดูหน้าเทศน์มหาชาติตามวัดแถวนั้น คนก็ชอบนิมนต์สามเณรโตเทศน์หิมพานต์บ้าง เทศน์ทานกัณฑ์บ้าง เทศน์วนประเวศน์บ้าง เทศน์ชูชกบ้าง เทศน์จุลลพนบ้าง เทศน์มหาพนบ้าง เทศน์กุมารบรรพบ้าง เทศน์มัทรีบ้าง เทศน์สักกบรรพบ้าง เทศน์มหาราชบ้าง เทศน์ฉกษัตริย์บ้าง เทศน์นครกัณฑ์บ้าง ตกลงเทศน์ได้ถูกต้องทั้ง ๑๓ กัณฑ์ ทำเสียงแหลมก็ได้ ทำเสียงหวานแจ่มใสก็ได้ ทำเสียงโฮกฮากก็ได้ กลเม็ดมหาพนและแหล่สระ แหล่ราชสีห์ ว่ากลเม็ดแพรวพราว ทีหยุดทีไป ทีหายใจขึ้นลงเข้าออกสนิททุกอย่างทุกกัณฑ์กระแสร์เสียงเสนาะน่าฟังทุกกัณฑ์ ทำนองเป็นหมดไม่ว่ากัณฑ์อะไร เทศน์ก็ได้ทุกกัณฑ์ จังหวะก็ดีเสมอ แต่สามเณรโตมิได้มัวเมาหลงใหลในการรวยเรื่องเทศน์มหาชาติ และมิได้มัวเมาหลงใหลด้วยอุปัฏฐากมาก เอาใจใส่แต่การเรียน การปฏิบัติเพลิดเพลินทางเจริญสมณธรรมเป็นเบื้องหน้า จึงได้เป็นที่รักที่นับถือของท่านโหราธิบดี, พระวิเชียร เสมียนตราด้วง ปลัดกรมนุท ขุนพรหมเสนา และท่านขรัวยายโหง เสมียนบุญ พระกระแสร์ท่านยายง้วน และใครต่อใครอีกเป็นอันมากจนจดไม่ไหว

๓.๒ เจ้าฟ้าอุปถัมภ์

ครั้นถึง ณ วันเดือน ๕ ปีขาล ฉศก จุลศักราช ๑๑๕๖ เป็นปีที่ ๑๓ ในรัชกาลที่ ๑ กรุงเทพพระมหานคร พระชนมายุกาลแห่งสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรย่างขึ้นได้ ๒๘ พรรษาโดยจันทรคตินิยม อายุสามเณรโตก็ได้ ๑๘ ปี บริบูรณ์ในเดือน ๕ ศกนั้น

ท่านพระโหราธิบดี พระวิเชียร และเสมียนตราด้วง ได้พิจารณาเห็นกิริยาท่าทางและจรรยาอาการสติปัญญาอย่างเยี่ยมแปลกกว่าที่เคยได้เห็นมาแต่ก่อน ทั้งมีรัดประคดหนามขนุนคาดด้วย จะทักถามและพยากรณ์เองก็ใช่เหตุ จึงปรึกษาตกลงเห็นพร้อมกันว่า ควรจะนำเข้าถวายตัวแต่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรให้ได้ทรงทอดพระเนตรอนึ่ง พระองค์ท่านก็ทรงโปรดพระและสามเณรที่ร่ำเรียนรู้ในธรรมทั้งสอง คือ คันถธุระ และวิปัสสนาธุระ บางทีพ่อเณรมีวาสนาดี ก็อาจจะเป็นพระหลวงเณรหลวงก็ได้ ครั้นท่านขุนนางทั้งสามปรึกษาตกลงเห็นพร้อมใจกันแล้ว จึงแนะนำสามเณรโตให้รู้ว่าจะนำเข้าเฝ้าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร เดือน ๕ ขึ้นค่ำนี้เป็นแน่

สามเณรโตรู้ตัวแล้ว จึงเตรียมตัวสุผ้าย้อมผ้าและสุย้อมรัดประคดหนามขนุนของโยมผู้หญิงที่ให้มานั้น ซึ่งท่านกระซิบสั่งสอนเป็นความลับกำกับมาด้วย ฟอกย้อมรัดประคดสายนั้นจนใหม่เอี่ยมดี

ครั้นถึงวันกำหนด พระโหราธิบดี พระวิเชียร และเสมียนตราด้วงได้ออกมาที่วัดบางลำภูบนเรียนกับท่านอาจารย์แก้วให้รู้ ว่าจะพาสามเณรโตเข้าเฝ้าถวายแด่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร พระอาจารย์แก้วก็อนุมัติตามใจ แล้วท่านจึงเรียกสามเณรโตมาพร่ำสอนทางขนบธรรมเนียมเดินนั่ง พูดจากับเจ้าใหญ่นายโต ใช้ถ้อยคำอย่างนั้นๆ เมื่อ

จะทรงถามอะไร ให้มีสติระวังระไว พูดมากเป็นขี้เมาก็ใช้ไม่ได้ พูดน้อยจนต้องซักต่อไปก็ไม่ได้ ไม่พูดก็ใช้ไม่ได้ พูดเกินตัวก็ใช้ไม่ได้ พูดเข้าตัวก็ใช้ไม่ได้ จึงระวังทั้งสติสัมปชัญญะไว้ในถ้อยคำของตน เมื่อพูดอย่าจ้องพระพักตร์ เมื่อพูดอย่าเมินเหม่อไปอื่น ตั้งอกตั้งใจเพ็จทูลให้เหมาะถ้อยเหมาะคำ ให้ชัดถ้อยชัดคำ อย่าหัวเราะ อย่าตกใจ อย่ากลัว อย่ากล้า จงทำหน้าให้ดี อย่ามีความสะทกสะท้าน จงไปห่มผ้าครองจีวรให้เรียบร้อยไปกับคุณพระเดี๋ยวนี้

สามเณรโตน้อมคำนับรับเถโรวาทใส่เกล้า แล้วไปเข้าห้องครองผ้าคาดรัดประคดเสร็จแล้ว จุดธูปเทียนอาราธนาพระบริกรรมภาวนาประมาณอึดใจหนึ่ง แล้วก็ออกเดินมาหาพระโหราธิบดี พระวิเชียร และเสมียนตราด้วง ท่านทั้งสามจึงนมัสการลาพระอาจารย์แก้ว แล้วพาสามเณรโตลงเรือแหวด ๔ แจว คนแจวล่องลงมาจอดที่ท่าตำหนักแพหน้าพระราชวังเดิม แล้วนำพาสามเณรขึ้นไปบนท้องพระโรงในพระราชวังเดิม ณ ฝั่งธนบุรีใต้วัดระฆังฯ นั้น

ฝ่ายพนักงานหน้าท้องพระโรง นำความขึ้นกราบทูลว่า พระโหราธิบดีพาสามเณรมาเฝ้า จึงเสด็จออกท้องพระโรง ทรงปราศรัยซักถามพระโหรา-ธิบดี พระวิเชียร และเสมียนตราด้วงแล้ว ได้ทรงสดับคำพระโหราธิบดีกราบทูลคุณสมบัติของสามเณรขึ้นก่อนเพื่อให้ทรงทราบ จึงทอดพระเนตรทรงเห็นสามเณรโตเปล่งปลั่งรังสี รัศมีกายออกงามมีราศี ด้วยเหตุกำลังอำนาจ ศีลคุณ สมาธิคุณ ปัญญาคุณ จากการอบรมสมกับผ้ากาสาวพัสตร์และมีรัดประคดหนามขนุนอย่างของขุนนางนายตำรวจใหญ่ คาดเป็นบริขารมาด้วย

สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงฯ พระองค์นั้น ทรงเกษมสันต์โสมนัสยิ่งนัก จึงเสด็จตรงเข้าจับมือสามเณรโต แล้วจูงให้นั่งพระเก้าอี้เคียงพระองค์แล้วทรงถามว่า อายุเท่าไรฯ

ทูลว่า ขอถวายพระพร อายุได้ ๑๘ เต็มในเดือนนี้ฯ
ทรงถามว่า เกิดในปีอะไรฯ
ทูลว่า ขอถวายพระพร เกิดปีวอก อัฐศกฯ
รับสั่งถามว่า บ้านเกิดอยู่ที่ไหนฯ
ทูลว่า ขอถวายพระพร บ้านเดิมอยู่ใต้เมืองกำแพงเพชร แล้วย้ายลงมาตั้งบ้านอยู่เหนือเมืองพิจิตร ขอถวายพระพรฯ
รับสั่งถามว่า โยมผู้ชายชื่ออะไรฯ
ทูลว่า ขอถวายพระพร ไม่รู้จักฯ
รับสั่งถามว่า โยมผู้หญิงชื่ออะไรฯ
ทูลว่า ขอถวายพระพร ชื่อแม่งุดฯ
รับสั่งถามว่า ทำไมโยมผู้หญิงไม่บอกตัวโยมผู้ชาย ให้เจ้ากูรู้จักบ้างหรือฯ
ทูลว่า โยมผู้หญิงเป็นแต่กระซิบบอกว่าเจ้าของรัดประคดนี้เป็นเจ้าคุณแม่ทัพ ขอถวายพระพรฯ

ครั้นได้ทรงฟัง ตระหนักพระหฤทัยแล้ว ทรงพระปราโมทย์เอ็นดูสามเณรยิ่งขึ้น จึงทรงรับสั่งทักทักว่า แน่ะคุณโหรา เณรองค์นี้ ฟ้าจะทึกเอาเป็นว่าพระโหรานำช้างเผือกเข้ามาถวาย จงเป็นเณรของฟ้าต่อไป ฟ้าจะเป็นผู้อุปถัมภ์บำรุงเอง แต่พระโหราต้องเป็นผู้ช่วยเลี้ยงช่วยสอนแทนฟ้า ทั้งพระวิเชียรและเสมียนตราด้วยช่วยฟ้าบำรุงเณร เณรก็อย่าสึกเลย ไม่ต้องอนาทรอะไร ฟ้าขอบใจพระโหรามากทีเดียว แต่พระโหราอย่าทอดธุระทิ้งเณร ช่วยสอนต่างหูต่างตา ช่วยดูแลให้ดีด้วย และเห็นจะต้องย้ายเณรให้มาอยู่กับสมเด็จพระสังฆราช (มี) จะได้ใกล้ๆ กับฟ้า ให้อยู่วัดนิพพานารามจะดี (วัดนิพพานารามคือวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์เดี๋ยวนี้)

ครั้นรับสั่งแล้ว จึงทรงพระอักษรเป็นลายพระราชหัตถเลขา มอบสามเณรโตแก่สมเด็จพระสังฆราช (มี) แล้วส่งลายพระหัตถเลขานั้นมอบพระโหราธิบดีให้นำไปถวาย พระโหราธิบดีน้อมเศียรคำนับรับมาแล้ว กราบถวายบังคมลา ทั้งพระวิเชียรและเสมียนตราด้วง สามเณรโต ก็ถวายพระพรลา แล้วก็เสด็จขึ้น

๓.๓ อยู่วัดมหาธาตุ

ฝ่ายขุนนางทั้งสามก็พาสามเณรลงเรือแจวข้ามฟากมาขึ้นท่าวัดมหานิพพานารามตามรับคำสั่ง พาเณรขึ้นบนตำหนักสมเด็จพระสังฆราช (มี) ครั้นพบแล้วต่างถวายนมัสการ พระโหราธิบดีก็ทูลถวายพระราชหัตถเลขาแก่สมเด็จพระสังฆราชเจ้าๆ คลี่ลายพระหัตถ์ออกอ่านดูรู้ความในพระกระแสรับสั่งดังนั้นแล้ว จึงรับสั่งให้พระครูใบฎีกาไปหาตัวพระอาจารย์แก้ววัดบางลำภูบน ซึ่งเป็นเจ้าของสามเณรเดิมนั้นขึ้นมาเฝ้า ครั้นพระอาจารย์แก้วมาถึงแล้ว จึงแจ้งรับสั่งให้อ่านพระราชหัตถเลขา พระอาจารย์แก้วอ่านแล้วทราบว่า พระยุพราชนิยมก็มีความชื่นชม อนุญาตถวายเณร ให้เป็นเณรอยู่วัดนิพพานารามต่อไป ได้รับนิสัยแต่สมเด็จพระสังฆราชด้วยแต่วันนั้นมา

สามเณรโตนั้น ก็อุตส่าห์ทำวัตรปฏิบัติแก่สมเด็จพระสังฆราชเจ้า และเข้าเรียนคัมภีร์พระปริยัติธรรม จนทราบลัทธิวิธีของสมเด็จพระสังฆราชเจ้า จนชำนิชำนาญ และเรียนกับพระอาจารย์เสม วัดนิพพานารามอีกอาจารย์หนึ่งด้วย

๔ อุปสมบท[๑]

ครั้นเดือน ๖ ปีมะเส็ง นพศก จุลศักราช ๑๑๕๙ (พ.ศ. ๒๓๔๐) เป็นปีที่ ๑๖ ในรัชกาลที่ ๑ กรุงเทพพระมหานคร สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรทรงพระคำนวนปีเกิดสามเณรโต เป็นกำหนดครบ ๒๑ ปีบริบูรณ์ ควรอุปสมบทได้แล้ว จึงรับสั่งให้หาพระโหราธิบดีกับเสมียนตราด้วงมาเฝ้า แล้วทรงรับสั่งโปรดว่า พระโหราธิบดีต้องไปบวชสามเณรโตแทนฟ้า ต้องบวชที่วัดตะไกรเมืองพิษณุโลก แล้วทรงมอบกิจการทั้งปวงแก่พระโหราธิบดี พร้อมทั้งเงินที่จะใช้สอย ๔๐๐ บาท ทั้งเครื่องบริขารพร้อมและรับสั่งให้ทำขวัญนาคเวียนเทียน แต่งตัวนาคอย่างแบบนาคหลวง การซู่ซ่าแห่แหนนั้นอนุญาตตามใจญาติโยม และตามคติชาวเมือง แล้วรับสั่งให้เสมียนตราด้วง แต่งท้องตราบัวแก้วขึ้นไปวางให้เจ้าเมืองพิษณุโลกทราบ ให้เจ้าเมืองเป็นธุระช่วยการบวชนาคสามเณรโตให้เรียบร้อยดีงาม ตลอดทั้งการเลี้ยงพระเลี้ยงคนให้อิ่มหนำสำราญทั่วถึงกันกับทั้งให้ขอแรงเจ้าเมืองกำแพงเพชร เจ้าเมืองพิจิตร เจ้าเมืองพิชัย และเจ้าเมืองไชยนาทบุรี ให้มาช่วยกันดูแลการงาน ให้เจ้าเมืองพิษณุโลกจัดการงานในบ้านจวนนั้นให้เรียบร้อยและให้ได้บวชภายในข้างขึ้นเดือน ๖ ปีนี้ แล้วแต่จะสะดวกด้วยกันทั้งฝ่ายญาติโยมของเณร

---

[๑] หนังสือประวัติเจ้าประคุณสมเด็จฯ (โต) (พระครูกัลยาณานุกูล เรียบเรียง) กล่าวว่า ครั้นสามเณรโต อายุครบอุปสมบทในปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๕๒ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้บวชเป็นนาคหลวงที่ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม สมเด็จพระสังฆราช (สุก) วัดมหาธาตุ (เดิมเรียกวัดสลัก ในรัชกาลที่ ๑ ให้เปลี่ยนนามว่าวัดนิพพานาราม วัดพระศรีสรรเพชดาราม วัดมหาธาตุฯ โดยลำดับ) เป็นพระอุปัชฌาย์

รับสั่งให้สังฆการี ในพระราชวังบวรวางฎีกาอาราธนาสมเด็จพระวันรัต วัดระฆังฯ ให้ขึ้นไปบวชนาคที่วัดตะไกร ให้ขึ้นไปตั้งแต่ข้างขึ้นอ่อนๆ ให้สำเร็จกิจบรรพชาอุปสมบทภายในกลางเดือน ให้ไปนัดหมายการงานต่อเจ้าเมืองพิษณุโลก พร้อมด้วยโยมของเณรและความเห็นดีของเจ้าเมืองด้วย

พระโหราธิบดี เสมียนตราด้วง รับพระกระแสรับสั่งแล้ว ก็จัดเตรียมข้าวของไว้พร้อมสรรพ แล้วไปนิมนต์ท่านพระอาจารย์แก้ว วัดบางลำภูบน ให้เป็นพระกรรมวาจาจารย์ รับขึ้นไปพร้อมด้วยตน แล้วนิมนต์ท่านเจ้าอธิการวัดตะไกรเป็นอนุสาวนาจารย์ จะเป็นวันไหนก็แล้วแต่สมเด็จพระอุปัชฌาย์จะกำหนดให้และเผดียงพระสงฆ์อันดับ ๒๕ รูปในวัดตะไกรบ้าง วัดที่ใกล้เคียงบ้าง ให้คอยกำหนดวันที่ๆ สมเด็จพระอุปัชฌาย์จะกำหนดให้

เรือสมเด็จพระวันรัตและสามเณรโต เรือพระโหราธิบดี เสมียนตราด้วง ออกเรือแจวขึ้นไปทางแม่น้ำเจ้าพระยา ตามกันเป็นแถวขึ้นไปรอนแรมค้างคืนตามหนทางล่วงเวลา ๒ คืน ๒ วัน ก็ถึงเมืองพิษณุโลกตรงจอดที่ท่าหน้าจวนพระยาพิษณุโลก เสมียนตราด้วงจึงให้คนขึ้นไปเรียนท่านผู้ว่าราชการเมืองให้เตรียมตัวรับท้องตราบัวแก้วและรับรองเจ้าประคุณสมเด็จวันรัต วัดระฆังฯ ตามพระกระแสรับสั่ง ฯลฯ

ครั้นล่วงมาอีก ๓ วัน เจ้าเมืองกำแพงเพชร ๑ เจ้าเมืองพิจิตร ๑ เจ้าเมืองไชยนาท ๑ เจ้าเมืองพิชัย ๑ พ่อค้าคฤหบดี กำนันในตำบลเมืองพิษณุโลก กรมการเมืองพิษณุโลกทั้งสิ้นมาประชุมพร้อมกันที่จวนเจ้าเมืองพิษณุโลก จึงได้พาคนทั้งปวงออกไปประชุมที่ศาลาใหญ่วัดตะไกร โดยอาราธนาสมเด็จพระวันรัตให้ลงมาประชุมร่วมด้วยพร้อมทั้งตาผลนางงุดและคณะญาติของสามเณรโต ครั้นเข้าในที่ประชุมเรียบร้อยแล้ว ท่านเจ้าเมืองพิษณุโลกจึงขอความตกลงที่แม่งุดเจ้าของนาคหลวงนั้นก่อนว่า การบวชนาคหลวงครั้งนี้มีพระกระแสรับสั่งโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าเมืองกรมการอำเภอเจ้าภาษี นายอากรคฤหบดี ทั้งปวงนี้เป็นผู้ช่วยสนับสนุนการจนตลอดแล้ว

โดยเรียบร้อย แต่รับสั่งให้อนุมัติตามเจ้าของนาคหลวง ก็ฝ่ายแม่งุดเป็นมารดาจะคิดอ่านอย่างใดขอให้แจ้งมา ฝ่ายบ้านเมืองจะเป็นผู้ช่วยอำนวยการทั้งสิ้น (ดูรูปหน้า ๑๖)

หมายกำหนดการพิธีอุปสมบทสามเณรโตได้กำหนดในครั้งนั้นวันขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๖ ปีมะเส็ง นพศก เป็นวันนิวัติสามเณรออกเป็นเจ้านาค สามโมงเย็นวันนั้นห้อมล้อมอุปสัมปทาเปกข์เข้าไปทำขวัญนาคในจวน ให้นอนค้างในจวน เช้ามืดจัดกระบวนแล้วแห่มา วันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ เวลา ๑ โมงเช้า บวชเสร็จ ๒ โมงเช้า พระฉันมีมหรสพเรื่อยไปวันยังค่ำ พอ ๕ โมงเย็นจัดกระบวนแห่พระใหม่เข้าไปในจวนเจ้าเมือง เริ่มการสวดมนต์ธรรมจักรต่อ ๑๒ ตำนานตามแบบหลวง แล้วรุ่งเช้าฉันแล้วเลี้ยงกัน มีเวียนเทียน แล้วมีการละเล่นกันไปวันยังค่ำ อีกค่ำลงเสร็จการสรุปแล้วพระยาทิพโกษาได้เขียนบันทึกไว้โดยละเอียดในพิธีการและการละเล่นสนุกสนานเฉลิมฉลองท่านเขียนไว้ว่า ทำไมท่านผู้เรียบเรียงความได้โดยละเอียดก็เพราะเสมียนตราด้วง พระโหราฯ ได้เห็นได้รู้นำมาเล่าสืบๆ มา เสร็จแล้ววันแรม ๖ ค่ำ ล่องเรือเข้ากรุงธนฯ สู่วัดนิพพานาราม

ครั้นเห็นว่างราชกิจควรจะเข้าถวายพระราชกุศล จึงหารือด้วยพระโหราธิบดี พระวิเชียร เสมียนตราด้วง ทั้งหมดเห็นดีด้วยจึงพร้อมกันเข้าเฝ้าถวาย ณ พระราชวังเดิม สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร เสด็จออกทรงรับพระราชกุศลถวายองค์เป็นอุปัฏฐาก ท่านก็รุ่งเรืองในกรุงเทพฯ ตั้งแต่นั้นมา

ครั้นลุปีขาล อัฏฐศก จุลศักราช ๑๑๖๘ ปี (พ.ศ. ๒๓๔๙) พระภิกษุโตมีอายุ ๓๐ ปี มีพรรษาได้ ๑๐ อันเป็นปีที่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ได้รับพระราชทานพระบรมราชอิศรศักดิ์สูงขึ้น

เมื่อเสร็จอุปราชาภิเษกแล้ว ท่านได้เข้าเฝ้าถวายพระพรชัยมงคล จึงได้ทรงโปรดพระราชทานเรือพระที่นั่งกราบเป็นเรือสี ถวายแก่พระภิกษุโต โปรดรับสั่งว่า "เอาไว้สำหรับไปเทศน์โปรดญาติโยม" ทั้งยังทรงตั้งให้เป็น "มหาโต" ด้วย แต่นั้นมาทุกคนจึงเรียกท่านมหาโตทั่วทั้งแผ่นดิน หากมีราชกิจการกุศลในวังหน้าหรือการงานเล็กน้อยแล้ว พระมหาโตเป็นต้องถูกราชการด้วยองค์หนึ่ง (๒ ปีล่วงมา สมเด็จพระสังฆราช (มี) ชราภาพถึงมรณภาพล่วงไปแล้ว ยังหาสมเด็จพระสังฆราชครองวัดนิพพานารามไม่)

ปีมะเส็งเอกศก จุลศักราช ๑๑๗๑ ปี กรมพระราชวังบวรฯ เสด็จขึ้นเถลิงราชย์เป็นพระเจ้าแผ่นดิน จึงทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ ยกพระปัญญาวิสารเถร (พระชินวร) วัดสมอรายขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราชเจ้า ทรงพระราชทานนามวัดนิพพานารามเสียใหม่ว่า **"วัดมหาธาตุ"** สมเด็จพระสังฆราชได้ลงมาประทับอยู่ที่วัดมหาธาตุด้วย พระมหาโตจึงร่วมอุโบสถสังฆกรรมกับสมเด็จพระสังฆราชถึง ๒ พระองค์ คือสมเด็จพระสังฆราช (มี) สมเด็จพระสังฆราช (นาค) ซึ่งได้ให้ช่างเขียนเป็นรูปพระสังฆราชไว้ ๒ พระองค์ ตามที่ท่านได้ผ่านมาในศกนี้ พระมหาโตมีพรรษา ๑๒ ในแผ่นดินพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ ๒ กรุงเทพฯ พระมหาโตทำสง่าโอ่โถงภาคภูมิมาก เทศนาวาจากล้าหาญองอาจเพราะเชี่ยวชาญรอบรู้พระไตรปิฎกแตกฉาน ทั้งยังเป็นพระของพระเจ้าแผ่นดิน อันพระองค์ทรงเป็นอุปัฏฐากอีกด้วย อดิเรกลาภก็มีทวีคูณ ลูกศิษย์ลูกหามากมาย ชื่อเสียงโด่งดังกึกก้องตลอดกรุง

ลุปีฉลู นพศก จุลศักราช ๑๑๗๙ ปี (พ.ศ. ๒๓๖๐) ทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างตำหนักใหม่ในวัดมหาธาตุฯ เพราะทูลกระหม่อมเจ้าฟ้าพระองค์ใหญ่ (ร.๔) จะทรงผนวชเป็นสามเณร ครั้นทรงพระผนวชแล้วก็ทรงเสด็จมาประทับอยู่ พระมหาโตก็ได้เข้าเป็นพระพี่เลี้ยงและได้เป็น

ครูสอนอักขระขอม ตลอดจนถึงคัมภีร์มูลกัจจายน์ เมื่อสมเด็จพระสังฆราชมีกิจ พระมหาโตก็ได้อธิบายขยายความแทนเป็นเหตุให้ทรงสนิทคุ้นเคยกันแต่นั้นมา

ครั้นทูลกระหม่อมเณรทรงลาสิกขานิวัติกลับพระราชวังแล้ว ก็ทรงทำสักการะแก่พระมหาโตยิ่งขึ้น พระมหาโตเลยกว้างขวางยิ่งใหญ่รู้จักคุณท้าวคุณนางฝ่ายใน ทั้งเจ้านายฝ่ายนอกมากมาย บ้านขุนนางก็แยะ เมื่อมีงานต้องนิมนต์พระมหาโตไปมิได้ขาด

จุลศักราช ๑๑๘๖ (พ.ศ. ๒๓๖๙) ปีวอก วันพุธ เดือน ๘ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ทูลกระหม่อมองค์ใหญ่ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ เสด็จขึ้นไปประทับที่วัดสมอราย (เปลี่ยนเป็นวัดราชาธิวาส) ภายหลังเสด็จกลับมาประทับ ณ ตำหนักเดิมวัดมหาธาตุ พระมหาโตก็ได้เป็นผู้บอกธรรมวินัยและพระปริยัติธรรมอีก เป็นเหตุให้ทรงคุ้นเคยกันมากขึ้นเพราะมีอัธยาศัยตรงกัน

ในศกนี้ สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เสด็จสวรรคตวันพฤหัสบดี เดือน ๘ แรก ๑๑ ค่ำ ปีวอกฉศก จุลศักราช ๑๑๘๖ เสด็จขึ้นเถลิงราชย์ได้ ๑๔ ปี ๑๐ เดือน สิริพระชนมายุได้ ๕๖ พรรษา

ปีนี้พระมหาโตอายุได้ ๔๙ ปี พรรษา ๒๘ พระชนมายุทูลกระหม่อมได้ ๒๑ พรรษา พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นเถลิงราชย์เปลี่ยนเป็นรัชกาลที่ ๓ ในปีนั้น วันนั้น

ลุจุลศักราช ๑๑๘๘ (พ.ศ. ๒๓๖๙) ปีจอ อัฏฐศก สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้เผดียงทูลกระหม่อมพระองค์ใหญ่ให้ทรงแปลพระปริยัติธรรม ๓ วัน ก็ทรงแปลได้หมด แล้วให้พระมหาโตแปลแก้รำคาญหูเสียบ้าง ท่านเข้าแปลถวายวันหนึ่ง แปลไปได้สักลานกว่า ผู้กำกับการสอบไล่ถือพัดยศเข้ามา ท่านก็เลยม้วนหนังสือถวายแล้วถวายพระพรลามาข้างนอกพระราชวัง ใครถามว่า "ได้แล้วหรือขอรับคุณมหา" ท่านรับคำว่า "ได้แล้วจ๊ะ"

ปีฉลูเอกทศ จุลศักราช ๑๑๙๑ (พ.ศ. ๒๓๗๒) ทูลกระหม่อมองค์ใหญ่ ไม่สำราญพระหฤทัยในวัดมหาธาตุ จึงทรงกลับมาพระทับ ณ พระตำหนักเดิมวัดสมอราย

๔.๑ โยมแม่ถึงแก่กรรม

ในศกนี้ พระมหาโตอายุได้ ๕๔ ปี พรรษา ๓๓ ยังพำนักอยู่วัดมหาธาตุฯ มีผู้บอกข่าวว่าโยมผู้หญิงอยู่ทางเหนือป่วยหนัก ท่านขี่เรือเสาขึ้นไปพร้อมกับนำเอาเรือสีไปด้วยเพื่อจะพายอวดโยมของท่าน แต่โยมก็ถึงแก่กรรมเสียก่อน ครั้นทำฌาปนกิจเสร็จเรียบร้อยแล้ว จึงแบ่งทรัพย์มรดกของโยมแก่บรรดาญาติและหลานๆ ทั่วกันแล้ว ที่ยังเหลือเป็นเงินทองก็นำมาถึงอำเภอป่าโมกข์ จังหวัดอ่างทอง ณ วัดขุนจันทร์ประมูล ท่านก็เอาทรัพย์นั้นออกสร้างพระนอนได้มีลักษณะงดงามองค์หนึ่งยาวมาก สร้างอยู่หลายปีจึงสำเร็จ ต่อนั้นท่านก็เป็นพระสงบมีจิตใจแน่วแน่ต่อญาณคติมีวิถีจิตแน่วไปในโลกุตตรภูมิ ไม่ฟุ้งซ่านโอ่อ่า เจียมตัวเจียมตน เทศน์ได้ปัจจัยมาสร้างพระนอนนั้นจนหมด ท่านทำซอมซ่อเงียบๆ สงบปากเสียงมา ๒๕ ปี ตลอดรัชสมัยของแผ่นดินพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

๔.๒ เยี่ยมญาติ

จากพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสต้น กำแพงเพชร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐ ทรงบันทึกถึงวัดพระบรมธาตุไว้ว่า...

ครั้งแรกที่จะได้พบพระเจดีย์บรรจุพระบรมธาตุและพระพิมพ์เหล่านี้ เดิม ณ ปีระกาเอกศก จุลศักราช ๑๒๑๑ (นับโดยลำดับปีมาถึงศกนี้

๕๘ ปี) สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) วัดระฆังโฆสิตาราม กรุงเทพฯ ขึ้นมาเยี่ยมญาติ ณ เมืองกำแพงเพชรนี้ ได้อ่านแผ่นศิลาจารึกอักษรไทยโบราณที่ประดิษฐานอยู่ ณ พระอุโบถวัดเสด็จ ได้ความว่า มีเจดีย์โบราณบรรจุพระบรมธาตุอยู่แม่น้ำปิงตะวันตก ตรงหน้าเมืองเก่าข้าม ๓ องค์ ขณะนั้นพระยากำแพง (น้อย) ผู้ว่าราชการเมืองได้จัดการค้นคว้า พบวัดและเจดีย์สมตามตัวอักษรในแผ่นศิลา จึงป่าวร้องบอกบุญราษฎรช่วยกันแผ้วถางและปฏิสังขรณ์ขึ้น เจดีย์ที่ค้นพบเดิมมี ๓ องค์ องค์ใหญ่ซึ่งบรรจุพระบรมธาตุอยู่กลาง ชำรุดบ้างทั้ง ๓ องค์

ภายหลังพระยากำแพง (อ่อง) เป็นผู้ว่าราชการเมืองแซงพอกะเหรี่ยง (ที่ราษฎรเรียกว่าพญาตะก่า) ได้ขออนุญาตรื้อพระเจดีย์สามองค์นี้ทำใหม่รวมเป็นองค์เดียว

๕ สมณศักดิ์

ครั้นปีกุนยังเป็นโทศก จุลศักราช ๑๒๑๓ (พ.ศ. ๒๓๙๔) วันพุธขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๕ เวลาค่ำ ๘ ทุ่ม ๕ บาท สมเด็จพระนั่งเกล้าฯ เสด็จสวรรคต สิริพระมายุ ๖๔ พรรษากับ ๑๑ วัน ดำรงอยู่ในราชสมบัติ ๒๗ ปี ๗ เดือน ๒๓ วัน พระมหาโตอายุได้ ๗๕ ปี ๔๕ พรรษา พวกข้าราชได้ทูลอัญเชิญเสด็จทูลกระหม่อมพระราชาคณะวัดบวรนิเวศน์วิหารให้เสด็จนิวัติออกเถลิงราชย์ พระมหาโตเลยออกธุดงค์หนีหายไปหลายเดือน ครั้นทรงระลึกได้จึงทรงรับสั่งให้หาตัวมหาโตก็ไม่พบ ทรงกริ้วสังฆการีรับสั่งว่า "ท่านเหาะก็ไม่ได้ ดำดินก็ไม่ได้ แหกกำแพงจักรวาลหนีก็ยังไปไม่ได้" จึงรับสั่งให้พระญาณสมโพธิออกติดตาม ก็ไม่พบจึงรับสั่งว่า "ฉันจะตามเอง"

เมื่อถึงเดือน ๗ ปีนั้น มีพระกระแสรับสั่งถึงเจ้าเมืองฝ่ายใต้ ฝ่ายเหนือ ตะวันตก ตะวันออกทั่วพระราชอาณาจักร จับพระมหาโตส่งมายังเมืองหลวงให้ได้ ให้เจ้าคณะเหนือ กลาง ใต้ ตก ออก ออกค้นหามหาโตเลยสนุกกันใหญ่ทั้งฝ่ายพุทธจักร และอาณาจักร แม้จะมีท้องตรารับสั่งเร่งรัดอย่างไรก็ยังเงียบอยู่ เจ้าเมืองเจ้าหมู่ฝ่ายพระร่วมใจกันจับพระอาคันตุกะทุกองค์ส่งยังศาลากลาง คราวนี้พระมหาโตลองวิชาเปลี่ยนหน้า ทำให้คนรู้จักกลับจำไม่ได้เห็นเป็นพระองค์อื่นปล่อยท่านไปก็มี (อาคมชนิดนี้พระอาจารย์เจ้าเรียกว่านารายณ์แปลงรูป) ต่อมาท่านพิจารณาเห็นว่า นายด่านนายตำบล เจ้าเมืองกรมการ จับพระไปอดเช้าบ้าง เพลบ้าง ตากแดดตากฝนได้รับความลำบาก ทำทุกข์ทำยากแก่พระสงฆ์คงไม่ดีแน่ จึงแสดงตนให้กำนันบ้านไผ่รู้จักแล้วส่งตัวมายังศาลาการเจ้าเมืองมีใบบอกออกมายังกระทรวงธรรมการฯ บอกส่งไปวัดโพธิ์ เชตุพนฯ พระญาณสมโพธิขึ้นไปดูตัวก็จำได้แล้วคุมตัวลงมาเฝ้า ณ พระที่นั่งอมรินทร์ท่ามกลางขุนนางข้าราชการ

ครั้นเห็นพระญาณสมโพธินำมหาโตเข้าเฝ้า จึงมีพระดำรัสว่า "เป็นสมัยของฉันปกครองแผ่นดิน ท่านต้องช่วยฉันพยุงพระบวรพุทธศาสนาด้วยกัน" แล้วมีพระบรมราชโองการให้กรมสังฆการีวางฎีกาตั้งพระราชาคณะตามธรรมเนียม พระมหาโตก็เข้าไปตามฎีกานิมนต์จึงทรงถวายสัญญาบัตรตาลปัตรพัดแฉกทองขวางด้ามงา เป็นพระราชาคณะ

๕.๑ เป็นพระธรรมกิติ และเจ้าอาวาสวัดระฆังโฆสิตาราม[๑]

ปี พ.ศ. ๒๓๙๕ ร.ศ. ๗๑ ได้รับพระราชทานสมณศักดิ์ เป็นพระราชาคณะชั้นสามัญ ที่พระธรรมกิติ และเจ้าอาวาสวัดระฆังโฆสิตาราม

---

[๑] หนังสือประวัติเจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พฺรหฺมรํสี) (พระครูกัลยาณานุกูล เรียบเรียง) กล่าวว่าเป็นพระธรรมกิติและเจ้าอาวาสวัดระฆังโฆสิตาราม เมื่ออายุได้ ๖๔ ปี

มีฐานานุกรม ๓ องค์ มีนิตยภัตรเดือนละ ๔ ตำลึง ๑ บาท ทั้งค่าข้าวสาร เล่ากันว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงแต่งตั้งเจ้าประคุณสมเด็จฯ เป็นที่พระธรรมกิตินั้น มีพระราชดำรัส ความว่า ***"ในรัชกาลที่ ๓ หนีไม่รับสมณศักดิ์ คราวนี้ทำไมจึงรับ ไม่หนีอีกล่ะ"*** ท่านถวายพระพรว่า ***"ในรัชกาลที่ ๓ ไม่ได้เป็นเจ้าฟ้าเป็นแต่พระเจ้าแผ่นดินจึงหนีได้ ส่วนมหาบพิตรพระราชสมภารเจ้าเป็นทั้งเจ้าฟ้าเจ้าแผ่นดิน จะหนีไปข้างไหนพ้น"*** พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงพระสรวลไม่ตรัสว่ากระไร เมื่อออกจากพระราชวังแล้ว ท่านแบกพัดไปเองถึงบางขุนพรหมและบางลำภู บอกว่าสัปบุรุษที่เคยนับถือ มีเสมียนตราด้วงและพระยาโหราธิบดีเก่าและผู้อื่นอีกมาก แล้วท่านก็กลับมาวัดมหาธาตุฯ ลาพระสงฆ์ทั้งปวง ลงเรือกราบสีที่ได้รับพระราชทานมาแต่พระพุทธเลิศหล้าฯ ข้ามไปกับเด็กช้างผู้เป็นหลาน (ภายหลังเป็นเจ้าคุณพระธรรมถาวรซึ่งเป็นผู้เสริมแนะการเขียนบันทึกประวัติสมเด็จฯ ต่อพระยาทิพโกษา) ท่านถือบาตร ผ้าไตร และบริขารไปบอกพระวัดระฆังฯ ***"เจ้าชีวิต ทรงตั้งฉันเป็นที่พระธรรมกิติมาเฝ้าวัดระฆังฯ วันนี้จ๊ะ เปิดประตูโบสถ์รับฉันเถอะจ๊ะ ฉันจะต้องเข้าจำวัดเฝ้าโบสถ์ จะเป็นเจ้าอาวาสตามพระราชโองการรับสั่งจ๊ะ"***

ท่านแบกตาละปัตพัดแฉก สะพายถุงย่ามสัญญาบัตรไปเก้ๆ กังๆ พะรุงพะรัง พวกพระนึกขบขันจะช่วยกันถือ เจ้าคุณธรรมกิติไม่ยอม พระเลยสนุกตามมุงดู แห่กันเป็นพรวนเข้าไปแน่นในโบสถ์ บางองค์ก็จัดโน่นทำนี่ ต้มน้ำบ้าง ตักน้ำถวายบ้าง ตะบันหมากบ้าง กิตติศัพท์เกรียวกราวตลอดกรุง คนนี้ก็มาเยี่ยม คนนั้นก็มาดู เลื่อมใสในจรรยาบ้าง เลื่อมใสในยศศักดิ์บ้าง ท่านทำขบขันมาก ดูสนุกเป็นมหรสพโรงใหญ่ทีเดียว บางคนชอบหวยก็เอาไปแทงหวย ขลังเข้าทุกๆ วันคนก็ยิ่งเอาแทงหวยถูกกันมากรายยิ่งขึ้น เลยไม่ขาดคนไปมาหาสู่ บางคนก็ว่าท่านบ้า บางคนก็ตอบรับว่า

"เมื่อขรัวโตบ้า พากันนิยมว่า ขรัวโตเป็นคนดี ยามนี้ขรัวโตเป็นคนดี พูดกับคนบ่นอู้อี้ว่าขรัวโตบ้า" บางวันเขานิมนต์ไปเทศน์ เมื่อจบท่านบอกว่า **"เอวํ พังกุ้ย"** บ้าง บางวันก็บอกว่า **"เอวํ กังสือ"** บางวันก็บอกว่า **"เอวํ บ้วนกิม"** บางวันก็บอกว่า **"เอวํ หังหุน"** เล่ากันต่อๆ มาว่าท่านเทศน์ไม่เว้นแต่ละวัน

๕.๒ เป็นพระราชาคณะชั้นเทพ ที่พระเทพกระวี[๑]

ครั้นถึงเดือน ๑๑ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ปีชวด พุทธศักราช ๒๓๙๗ ร.ศ. ๗๓ ทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าเลื่อนสมณศักดิ์ พระธรรมกิติ (โต) ขึ้นเป็นพระเทพกระวี ราชาคณะผู้ใหญ่ในตำแหน่งสูง มีนิตยภัตร ๒๘ บาท ค่าข้าว ๑ บาท

๕.๓ เป็นสมเด็จพระราชาคณะชั้นสุพรรณบัฏ ที่สมเด็จพระพุฒาจารย์[๒]

ครั้นปีฉลู สัปตศก พุทธศักราช ๒๔๐๗ ร.ศ. ๘๓ สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงสถาปนาพระเทพกระวี (โต) ขึ้นเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ รับสุพรรณบัฏ มีฐานา ๑๐ มีนิตยภัตร ๓๒ บาท ค่าข้าวสาร ๑ บาทต่อเดือน สมเด็จฯ มีชนมายุ ๘๘ ปี พรรษา ๖๗ ได้เป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ในปีโสกันต์ สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงโสกันต์คราวนี้มีที่เขาไกรลาศ รวมที่ได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะเป็น

---

[๑] หนังสือประวัติเจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พฺรหฺมรํสี) (พระครูกัลยาณานุกูล เรียบเรียง) กล่าวว่า เป็นพระเทพกวี เมื่ออายุได้ ๖๗ ปี

[๒] หนังสือประวัติเจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พฺรหฺมรํสี) (พระครูกัลยาณานุกูล เรียบเรียง) กล่าวว่า ได้รับสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ เมื่ออายุได้ ๗๗ ปี

พระราชาคณะผู้ใหญ่และเป็นเจ้าอาวาสวัดระฆังฯ มาได้ ๑๕ ปี จึงได้เป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ในปีฉลู สัปตศก จุลศักราช ๑๒๒๗ เป็นปีที่ ๑๕ ในรัชกาลที่ ๔ กรุงเทพพระมหานคร

๖ งานปกครอง

๖.๑ ฉันฝากตัวด้วย

ครั้งหนึ่งพระวัดระฆังฯ เต้นด่าๆ ท้าทายกันขึ้นอีกคู่หนึ่ง พระเทพกระวี (โต) ท่านเอกเขนกนั่งอยู่นอกกุฏิท่าน ท่านแลเห็นเข้า ทั้งได้ยินพระทะเลาะกันด้วย จึงลุกเข้าไปในกุฏิ จัดดอกไม้ธูปเทียนใส่พานรีบเดินเข้าไปในระหว่างคู่วิวาท ทรุดองค์ลงนั่งคุกเข่าไปถวายดอกไม้ธูปเทียนพระคู่นั้นแล้วอ้อนวอนฝากตัวว่า พ่อเจ้าประคุณ พ่อจงคุ้มฉันด้วย ฉันฝากตัวกับพ่อด้วย ฉันเห็นจริงแล้วว่าพ่อเก่งเหลือเกินเก่งพอใช้ เก่งแท้ๆ พ่อเจ้าประคุ้นลูกฝากตัวด้วย เลยพระคู่นั้นเลิกทะเลาะกัน มาคุกเข่ากราบพระเทพกระวีๆ ก็คุกเข่ากราบพระ กราบกันอยู่นั้นหมอบกันอยู่นั่นนาน

๖.๒ คุณตีเขาก่อน

ครั้นกาลล่วงมาสมเด็จพระวันรัต วัดมหาธาตุฯ ถึงมรณกรรมแล้ว สมเด็จพระวันรัต (เซ่ง) วัดอรุณฯ เป็นเจ้าคณะกลาง ครั้งนั้นพระอันดับในวัดระฆังฯ ทะเลาะกันและฝ่ายหนึ่งได้ตีอีกฝ่ายศีรษะแตก ฝ่ายศีรษะแตกได้เข้าฟ้องพระเทพกระวีเจ้าอาวาสฯ ก็ชี้หน้าว่า คุณตีเขาก่อนๆ พระองค์หัวแตกเถียงว่าผมไม่ได้ทำอะไร องค์นั้นตีผม พระเทพกระวีว่า ก็เธอตีเขาก่อน เขาก็ตีเธอบ้าง พระก็เถียงว่าเจ้าคุณเห็นหรือ พระเทพกระวีเถียงว่า

ถึงฉันไม่ได้เห็นก็จริง แต่ฉันรู้อยู่นานแล้วว่าคุณตีเขาก่อน คุณอย่าเถียงฉันเลย พระองค์ศรีษะแตกเสียใจมาก จึงได้อุตส่าห์เดินลงไปวัดอรุณฯ เข้าอุทธรณ์ต่อสมเด็จพระวันรัต (เซ่ง) เจ้าคณะกลาง

ส่วนสมเด็จพระวันรัต (เซ่ง) จึงเรียกตัวพระเทพกระวี (โต) ไปชำระตามคำอุทธรณ์ พระเทพกระวี (โต) ก็โต้คำอุทธรณ์และตอบสมเด็จพระวันรัตว่า ผมรู้ดีกว่าเจ้าคุณอีก เจ้าคุณได้รู้แต่ว่าเห็นเขาหัวแตกเท่านั้น ไม่รู้ถึงเหตุผลในกาลเดิม มูลกรณีผมรู้ดี ว่าคุณองค์นี้ได้ตีคุณองค์นั้นก่อน แต่เขาบ่อห่อนจะรู้สึกตัว เขามามัวแต่ถือหัว หัวเขาจึงแตก

สมเด็จพระวันรัต (เซ่ง) ฟังๆ ก็นึกแปลก แยกวินิจฉัยไม่ออก กลับจะเป็นคนเอาแต่คำบอกหามีความพิจารณาไม่ ได้ย้อนถามว่าเจ้าคุณเห็นอย่างไรจึงรู้ว่า พระองค์นี้ตีพระองค์นั้นก่อน แจ้งให้ฉันฟังสักหน่อยได้แลเห็นบ้าง จะได้ช่วยกันระงับอธิกรณ์

พระเทพกระวีว่า พระเดชพระคุณจะมีวิจารณ์ยกขึ้นพิจารณาแล้ว กระผมก็เต็มใจอ้างอิงพยานถวายสมเด็จพระวันรัตว่า เอาเถอะผมจะตั้งใจฟังเจ้าคุณชี้พยานอ้างอิงมา พระเทพกระวีจึงว่า ผมทราบตามพุทธฎีกาบอกให้ผมทราบว่า **"น หิ เวรานิ วูปสมฺมนฺติ"** ว่าเวรต่อเวรกันร่ำไป ถ้าระงับเวรเสียด้วยไม่ตอบ เวรย่อมระงับ นี่แหละพระพุทธเจ้าบอกผมเป็นพยาน กระผมว่าเวรต่อเวรมันจึงทำกันได้ ผมเห็นตามคำพระพุทธเจ้าบอกผมเท่านี้ ผมจึงพิจารณากล้ากล่าวได้ว่า **คุณตีเขาก่อน**

สมเด็จพระวันรัต (เซ่ง) ชักงงใหญ่ จะเถียงก็ไม่ขึ้น เพราะท่านอ้างพุทธภาษิตจึงล้มเข้าหาพระเทพกระวี (โต) ว่า ถ้ากระนั้นเจ้าคุณต้องตัดสินระงับอธิกรณ์เรื่องนี้ ว่าใครเป็นผู้ผิดผู้ถูก โทษจะตกกับผู้ใดแล้วแต่เจ้าคุณจะตัดสินเถิด พระเทพกระวี มัดคำสมเด็จพระวันรัตว่า พระเดชพระคุณอนุญาตตามใจผม ผมจะชี้โทษชี้คุณให้ยินยอมพร้อมใจกันทั้ง

คู่ความ ทั้งผู้พิพากษา **ให้อธิกรณ์ระงับได้ให้เวรระงับด้วย** สมเด็จพระวันรัตก็อนุญาต

พระเทพกระวี (โต) ก็ประเล้าประโลมโน้มน้าวกล่าวธัมมิกถา พรรณนาอานิสงส์ของผู้ระงับเวร พรรณนาโทษของผู้ต่อเวรให้โจทก์จำเลยสลดจิต คิดเห็นบาปบุญคุณโทษเกิดปราโมทย์เข้าหากัน ท่านจึงแก้ห่อผ้าไตรออกกับเงินอีกสามตำลึง ทำขวัญองค์ที่ศรีษะแตก แยกบทชี้เป็นสามสถาน ผู้ตีตอบเอาเป็นหมดเวรจักไม่ตีใครต่อไป ถ้าขืนไปตีใครอีกจะลงโทษว่าเป็นผู้ก่อเวร ฝืนต่อพระบวรพุทธศาสนา มีโทษหนักฐานละเมิด ผู้ที่ถูกตีก็ระงับใจไม่อาฆาต ไม่มุ่งร้ายต่อก่อเวรอีก ถ้าขืนคดในใจ ทำหน้าไหว้หลังหลอกฉันซึ่งเป็นผู้ปกครอง หรือขืนฟ้องร้องกันต่อไป ว่าฉันเอนเอียงไม่เที่ยงธรรมแล้ว จะต้องโทษฐานบังอาจหาโทษผู้ใหญ่โดยหาความผิดมิได้ ทั้งจะเป็นเสี้ยนหนามต่อพระบวรพุทธศาสนาเป็นโทษใหญ่ร้อนถึงรัฐบาล จะต้องลงอาญาระบิลเมือง

ฝ่ายฉันเป็นคนผิดเพราะเอาแต่ธุระอื่น ไม่สอดส่องดูแลลูกวัด ไม่คอยชี้แจงสั่งสอนอันเตวาสิก สัทธิวิหาริก ให้รู้ธรรมรู้วินัยจึงลงโทษตามพระวินัยว่า ไม่ควรย่อมเป็นโทษแท้ ขอคดีเรื่องนี้จงเลิกระงับไปตามวินัยนี้ พระฐานาที่นั่งฟังทั้งมหาบาลีและพระอันดับ พระคู่ความก็สาธุการเห็นดีพร้อมกันอย่างเต็มใจ สมเด็จพระวันรัต (เซ่ง) ก็เห็นดีสงบเรื่องลงเท่านี้

๖.๓ พ่อช่างเก่งกันเหลือเกิน

เล่ากันว่า สมัยนั้นโปรดเกล้าฯ ให้พระภิกษุสามเณรที่สนใจศึกษาคันถธุระ เข้าไปฟังราชบัณฑิตบอกหนังสือในพระบรมราชวัง และราชบัณฑิตในยุคนั้นได้แก่ พระมหาวิชาธรรม และพระยาพจนสุนทร เป็นต้น ระหว่าง

ที่ภิกษุสามเณรมารอคอยราชบัณฑิต บอกหนังสืออยู่นั้น ได้เอาตะกร้อมาเตะฆ่าเวลาด้วย วันหนึ่งเป็นเวลาที่ราชบัณฑิตยังรอเฝ้าตามตำแหน่งอยู่ภายในท้องพระโรงดุสิตมหาปราสาท ภิกษุสามเณรที่มาเรียนหนังสือกับราชบัณฑิต ก็เอาตะกร้อมาเตะเล่นกันตามเคย บังเอิญพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราเชนทรยานผ่านมา มีผู้นำความกราบทูลพระราชปฏิบัติว่า พระภิกษุกำลังเตะตะกร้อกันอยู่ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำรัสว่า "เจ้ากูจะเตะแก้เมื่อยบ้างจะเป็นไรไปเล่า" ตรัสสั่งนั้นแล้วก็ทรงพระราเชนทรยานผ่านไป

เรื่องดังกล่าวนี้ได้เรื้อรังสืบมา จนกระทั่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเถลิงถวัลยราชย์สืบสันตติวงศ์ ทรงเริ่มให้กวดขันในเรื่องมิให้พระภิกษุสามเณรกัดปลา, ชักว่าว, ชนไก่, เตะตะกร้อยิ่งขึ้น ได้กำชับไปทุกพระอารามให้เจ้าอาวาสช่วยดูแลให้ภิกษุสามเณรประพฤติปฏิบัติให้สมกับเป็นสมณะศากยบุตรจริงๆ

สมัยนั้น เจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ได้ครองวัดระฆังโฆสิตารามแล้ว ภิกษุสามเณรในวัดระฆังฯ มีอยู่พวกหนึ่งที่หัวดื้อและไม่ฟังสังฆาณัติที่สมเด็จฯ ได้ประกาศไป ยังพากันแอบเตะตะกร้อเล่นอยู่เสมอ จนกระทั่งเรื่องได้เกิดขึ้นในวันหนึ่ง กลุ่มพระภิกษุนักเตะตะกร้อในวัดระฆังโฆสิตาราม สมัยนั้นมีอยู่ ๘ รูปด้วยกัน ล้วนเป็นนักเตะตะกร้อฝีเท้าเอก เพราะไม่ว่าจะเตะลักษณะพลิกแพลงอย่างไหนเป็นเตะได้ทั้งสิ้น เช่น ลูกแปล, ลูกแข้ง, ลูกไขว้, ลูกหลัง และลูกชนิดกลเม็ด เช่น ลูกหนุมานถวายแหวน, ลูกขี่ม้าส่งเมือง, ลูกกวางเหลียวหลัง และลูกโหม่งด้วยศีรษะ, ลูกศอก, ลูกเข่า แต่ละองค์ต่างสามารถเตะได้อย่างแม่นยำ เป็นที่นิยมชมชื่นของผู้ได้พบเห็นเป็นอันมาก

วันนั้นเย็นแล้ว คณะเตะตะกร้อฝีเท้าเอก ยังประลองฝีเท้ากันอยู่

เสียงเฮฮากันสนั่นทุกครั้ง เมื่อสามารถเตะลูกกลเม็ดได้อย่างงดงาม ที่ลานหน้าวัดต่างเต็มไปด้วยผู้มาล้อมวงดู กระทั่งศิษย์วัดก็มา และภิกษุในวัดที่สนใจในฝีเท้าที่เตะ ก็พากันมาดูที่โคนโพธิ์ ขรัวตาผู้เฒ่าองค์หนึ่ง ก็นั่งดูอยู่ด้วยแต่ใช้ผ้าอาบคุมศีรษะกันน้ำค้างไว้ ทำให้เห็นหน้ามิถนัดว่าเป็นภิกษุรูปใดกันแน่

ขณะที่ภิกษุเตะตะกร้อกันอย่างถึงขนาด เล่นลูกกลเม็ดดังกล่าวมาเช่นลูกขี่ม้าส่งเมือง และลูกหนุมานถวายแหวน คือพอตะกร้อลูกเตะโด่งไปจากภิกษุองค์หนึ่งไปยังอีกองค์หนึ่งและภิกษุองค์นั้นก็สามารถเตะรับไว้ได้ด้วยลูกกลเม็ด เตะกลับไปยังองค์ที่เตะกลับมาอีก ก็ส่งเสียงกันดังอื้ออึงขึ้นด้วยความพอใจบางองค์ก็ตะโกนขอลูกพระรามเดินดงบ้าง ลูกกวางเหลียวหลังบ้าง ลูกปะขาวกวาดวัดบ้าง ดูเป็นที่สำราญกันหนักหนา

โดยที่ไม่มีผู้ใดทันได้คิดฝัน ภิกษุชรารูปที่ใช้ผ้าอาบคลุมศีรษะดูภิกษุชาญเตะตะกร้ออยู่ที่โคนต้นโพธิ์พุทธคยานั้นลุกขึ้นแล้วเดินตรงมาที่วงตะกร้อ เมื่อมาถึงก็เดินเข้าไปกลางวง ขณะนั้นใกล้ค่ำแล้ว ภิกษุนักเตะตะกร้อองค์หนึ่งฉุนจัด ตะโกนเอ็ดตะโรว่า

"แล้วกันขรัวตา เดี๋ยวถูกลูกหลงเข้าเท่านั้นเอง"

ภิกษุชราไม่ตอบ เอาผ้าอาบที่คลุมศีรษะออกจากศีรษะปูลงที่กลางวงตะกร้อแล้วก้มลงกราบ พลางกล่าวว่า

"พ่อเจ้าประคุณ พ่อช่างเก่งกันเหลือเกิน พ่อไปหัดมาจากไหนกันนี่เหละเขาเรียกกันว่า บวชเสียผ้าเหลืองละ"

"สมเด็จฯ" ภิกษุนักตะกร้อรูปหนึ่งตะโกนขึ้น ทันใดนั้นเองประดาภิกษุสามเณรที่ล้อมดูตะกร้อวงสำคัญต่างทยอยกันกลับทีละองค์สององค์จนหมด

ตั้งแต่นั้นมา ที่วัดระฆังโฆสิตารามก็เป็นอันไม่ต้องออกสังฆาณัติ

อีก เพราะภิกษุชำนาญตะกร้อต่างพากันเลิกเล่นอย่างเด็ดขาด ด้วยอุบายอันเลิศของสมเด็จฯ เข้าไปปูผ้าชมถึงกลางวงตะกร้อนั่นแล

เรื่องนี้แสดงให้รู้ว่า เจ้าประคุณสมเด็จฯ ท่านชำนาญการปกครองและชำนาญการฝึกภิกษุดื้อด้วยอุบายอันฉลาด เพราะวิสัยคนดื้อนั้นย่อมห้ามด้วยยากต้องใช้วิธี

ภาค ๒

- คุณธรรม
- เทศนา
- วาทะสมเด็จโต
- การพยากรณ์

๑ คุณธรรม

๑.๑ ช่วยโจร-ช่วยขโมย

คุณธรรมของเจ้าประคุณสมเด็จฯ ก็นับเป็นยอดเยี่ยมอย่างหนึ่ง คือมักน้อยสันโดษ ปรากฏว่าท่านมีอัธยาศัยยินดีในปัจจัยตามมีตามได้ ไม่สะสมทรัพย์สมบัติ ได้ลาภสักการะมาในทางใดๆ ก็เอาไปใช้จ่ายในการกุศลต่างๆ มีสร้างวัดเป็นต้น และช่วยเกื้อกูลอนุเคราะห์แก่คนทุกชั้นไม่เลือกหน้าแม้ที่สุดโจรมาลักของท่านก็ยังช่วยอำนวยความสะดวกให้แก่โจรดังมีเรื่องเล่ากันว่า

ครั้งหนึ่ง ท่านนอนอยู่ มีโจรขึ้นล้วงหยิบตะเกียงลานไม่ถึง จึงใช้เท้าช่วยเขี่ยส่งให้โจร ท่านว่ามันอยากได้

ครั้งหนึ่ง ท่านไปเทศน์ในต่างจังหวัดโดยทางเรือ ได้เครื่องกัณฑ์เทศน์หลายอย่างมีเสื่อหมอนเป็นต้น ขากลับมาพักแรมคืนกลางทาง ตกเวลาดึกมีโจรพายเรือเข้าเทียบเรือของท่าน พอโจรล้วงหยิบเสื่อได้แล้วเผอิญท่านตื่นจึงร้องบอกว่า เอาหมอนไปด้วยซีจ๊ะ โจรได้ยินตกใจกลัวรีบพายเรือหนี ท่านจึงเอาหมอนโยนไปทางโจรนั้น โจรเห็นว่าท่านยินดีให้ จึงพายเรือกลับมาเก็บเอาหมอนนั้นไป

ครั้งหนึ่ง เวลาจำวัดอยู่ในกุฏิของท่านที่วัดระฆังฯ นั้น ขโมยเจาะ

พื้นกุฏิล้วงเอาข้าวของที่วางเกลื่อนไว้ขโมยเอื้อมไม่ถึง ท่านก็ช่วยเอาไม้เขี่ยของนั้นๆ เข้าไปให้ใกล้มือขโมย

ครั้งหนึ่ง ขโมยลักเข็นเรือใต้ถุนกุฏิ ท่านก็เปิดหน้าต่างสอนขโมยว่า "เข็นเบาๆ หน่อยจ้ะ ถ้าดังไปพระท่านได้ยินเข้าท่านจะตีเอา เจ็บเปล่าจ้ะ เข็นเรือบนแห้ง เขาต้องเอาหมอนรองข้างท้ายให้โด่งก่อนจ้ะถึงจะกลิ้งสะดวกดี เรือก็ไม่ช้ำไม่รั่วจ้ะ" ขโมยเกรงใจเลยเลิกไม่เข็นต่อไป

๑.๒ ช่วยนก

ข้อที่เจ้าประคุณสมเด็จฯ แก้บ่วงปล่อยนกไปนั้น ว่าตามทางพระวินัยท่านมีความผิดปรับเป็นภัณฑ์ไทย เพราะนกนั้นเป็นทรัพย์มีเจ้าของ ดังนั้นท่านจึงต้องคอยให้เจ้าของแร้วอนุญาตก่อน

อนึ่ง การปล่อยนกในฐานะอย่างนั้นนับเป็นทานอย่างหนึ่ง เรียกอภัยทาน การที่เจ้าของแร้วอนุญาตให้เจ้าประคุณสมเด็จฯ ปล่อยนกได้นั้นชื่อว่าได้บำเพ็ญกุศล ส่วนอภัยทานโดยปริยายหนึ่ง ท่านจึงบอกให้กรวดน้ำและท่านก็กล่าวคำอนุโมทนา

๑.๓ ของแก-ของข้า

ครั้งหนึ่ง ท่านไปเทศน์ที่บ้านทางฝั่งพระนคร (ว่าแถววัดสามปลื้ม) โดยเรือพายท่านนั่งกลาง ศิษย์ ๒ คนพายท้าย ขากลับมาตามทาง ศิษย์ ๒ คนจัดแบ่งเครื่องกัณฑ์เทศน์กัน คนหนึ่งว่า "กองนี้ของเอ็ง กองโน้นของข้า อีกคนหนึ่งว่า "กองนี้ข้าเอา เอ็งเอากองโน้น" ท่านเอ่ยถามขึ้นว่า "ของฉันกองไหนละจ๊ะ" ว่าเมื่อถึงวัดศิษย์ ๒ คน ได้ขนเอาเครื่องกัณฑ์เทศน์กันไปหมด ท่านก็มิได้บ่นว่ากระไร

๑.๔ หลบก่อนชก

คุณธรรมของเจ้าประคุณสมเด็จฯ อย่างหนึ่งคือขันติ ท่านเป็นพระหนักแน่นมั่นคง สงบจิตระงับใจไม่ยินร้ายเมื่อประสพอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความโกรธ ดังจะนำเรื่องมาสาธกเป็นอุทาหรณ์ว่า

ครั้งหนึ่งมีบ่าวของท่านพระยาคนหนึ่ง บ้านอยู่หลังตลาดบ้านขมิ้น จังหวัดธนบุรี เสพสุรามึนเมาเข้าไปหาเจ้าประคุณสมเด็จฯ ถามว่า "นี่หรือคือสมเด็จฯ ที่เขาเลื่องลือกันว่ามีวิชาอาคมขลัง อยากจะลองดีนัก" พอพูดขาดคำก็ตรงเข้าชก แต่ท่านหลบเสียก่อน หาทันถูกชกไม่ แล้วท่านบอกให้บ่าวคนนั้นรีบหนีไปเสีย ด้วยเกรงว่ามีผู้เห็นจะถูกจับกุมมีโทษ ความนั้นได้ทราบถึงท่านพระยาผู้เป็นนายจึงจัดการลงโทษบ่าวคนนั้น โดยเอาโซ่ล่ามไว้กับขอนไม้ที่สนามหญ้าหน้าบ้าน ท่านทราบเรื่องได้ไปเยี่ยม เอาเงิน ๑ สลึงกับอาหารคาวหวานไปให้บ่าวคนนั้นทุกวัน ฝ่ายท่านพระยาคิดเห็นว่าการที่เจ้าประคุณสมเด็จฯ ทำดังนั้น ชะรอยท่านจะมาขอให้ยกโทษโดยทางอ้อม จึงให้แก้บ่าวนั้นปล่อยให้เป็นอิสระเสรีต่อไป

๑.๕ โคลนเปื้อนจีวร

ครั้งหนึ่ง มีคนนิมนต์เจ้าประคุณสมเด็จฯ ไปในงานพิธีมงคลโกนจุก ณ ที่บ้านตำบลบางพลัด จังหวัดธนบุรี บ้านของเขาอยู่ในสวนมีคลองเข้าไป ขณะที่ศิษย์พายเรือเข้าไปในคลองนั้น คนพายท้ายได้เห็นปลาตีนตัวหนึ่งจึงเอาพายตี แต่ตีหาถูกไม่ ปลานั้นได้วิ่งไปทางหัวเรือ ศิษย์คนหัวเรือจึงเอาพายตี แต่ก็ตีไม่ถูกอีก โคลนได้กระเด็นเปื้อนจีวรของเจ้าประคุณสมเด็จฯ หมด ท่านนิ่งเฉยไม่พูดว่ากระไร เมื่อไปถึงบ้านงานเจ้าภาพและคนอื่นๆ ต่างมารุมกันถาม ท่านตอบว่า "โยม ๒ คนนี้เขาตีปลาตีนกันจ้ะ"

๑.๖ นั่งคอย

ครั้งหนึ่ง ท่านเจ้าประคุณสมเด็จฯ ไปสวดมนต์ในพระบรมมหาราชวัง ขณะที่กำลังสวดมนต์อยู่นั้น เด็กศิษย์ได้หลบไปเที่ยวเล่นในที่อื่น จนสวดมนต์จบแล้ว ศิษย์นั้นก็ยังมิได้กลับมา ท่านจึงถือพัดกับย่ามออกมาจากวังมานั่งคอยอยู่ในเรือ ซึ่งจอดอยู่ที่ท่าช้างวังหลวง สักครู่หนึ่งศิษย์ก็กลับมา ท่านจึงให้ศิษย์นั้นแก้โซ่ลงเรือพายกลับวัดระฆังฯ

๑.๗ คนอื่นเขาก็มีแรง

ท่านเจ้าประคุณสมเด็จฯ จะไปในกิจนิมนต์ด้วยเรือเก๋ง พอท่านก้าวลงเรือยังไม่ทันจะนั่งเรียบร้อยดี ศิษย์ก็ถอยเรือรีบแจวด้วยกำลังแรง ก้นท่านจึงกระแทกกับพื้นเรือ แทนที่ท่านจะขัดเคืองท่านกลับพูดว่า "พ่อจะอวดว่าพ่อแรงแต่คนเดียวนะ คนอื่นเขาก็แรงกว่าพ่อยังมีอีกถมไป"

๑.๘ อ่อนน้อม

เจ้าประคุณสมเด็จฯ ทรงคุณธรรมอีกอย่างหนึ่ง คือท่านมีคารวะอ่อนน้อมกล่าวกันว่า ท่านไปพบพระพุทธรูปท่านจะหลีกห่างราว ๔ ศอก แล้วนั่งลงกราบ ที่สุดไปพบหุ่นพระพุทธรูปท่านก็ทำดังนั้น เคยมีผู้ถามท่านตอบว่า ดินก้อนแรกที่หยิบขึ้นมาปั้นหุ่น ก็นับเป็นองค์พระแล้ว เพราะผู้ทำตั้งใจมาแต่เดิมที่จะทำพระพุทธรูป ในหนังสือ "บุญญวัตร" นายชุ่ม จันทนบุบผา เปรียญ เรียบเรียง (พิมพ์ชำร่วยเป็นที่ระลึกในงานฌาปนกิจศพอุบาสิกาเผื่อน จันทนบุบผา ณ เมรุวัดระฆังฯ เมื่อวันที่ ๙ มิถุนายน ๒๔๙๕) ความตอนหนึ่ง กล่าวถึงเรื่องเจ้าประคุณสมเด็จฯ เคารพหุ่นพระพุทธเจ้า ดังคัดมาลงไว้ต่อไปนี้

"ข้าพเจ้าได้รับบอกกล่าวจากท่าน พระครูปลัดสัมพิพัฒนศีลาจารย์ (ชม จันทนบุบผา) ฐานานุกรมของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ม.ร.ว. เจริญ อิศรางกูร ณ อยุธยา) วัดระฆังฯ ผู้เป็นลุงมาอีกต่อหนึ่ง ท่านเล่าว่า เมื่อครั้งท่านยังเด็กอายุราว ๑๕ ปี ได้เป็นศิษย์ของปลัดฤกษ์ คราวหนึ่งไปสวดมนต์ที่บ้านชาวเหนือ (คือบ้านช่างหล่อปัจจุบันนี้) ไปพร้อมกับสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ที่บ้านนั้นเขาเอาหุ่นพระพุทธรูปตั้งผึ่งแดดไว้ห่างทางเดินราว ๒ ศอก เมื่อสมเด็จฯ เดินผ่านมาในระยะนี้ ท่านก้มกายยกมือขึ้นประนมเหนือศีรษะกระทำคารวะ พระและศิษย์ที่ไปด้วยก็กระทำตาม เมื่อขึ้นบ้านงานและนั่งบนอาสนะเรียบร้อยแล้ว นายเทศผู้ช่วยเจ้าภาพซึ่งคุ้นเคยกับสมเด็จฯ ได้เรียนถามว่า "กระผมสงสัยเพราะไม่เคยเห็นเจ้าประคุณสมเด็จฯ กระทำดังนี้ ท่านจึงตอบว่า "แต่ก่อนไม่เคยเห็นจริงจ้ะ แต่วันนี้เป็นเหตุบังเอิญจ้ะ เพราะฉันเดินผ่านมาในเขตอุปจารของท่านไม่เกิน ๔ ศอก จึงต้องทำดังนี้" นายเทศจึงเรียนว่า "ยังไม่ยกขึ้นตั้งและยังไม่เบิกพระเนตรจะเป็นพระหรือขอรับ" ท่านตอบว่า "เป็นจ้ะ เป็นตั้งแต่ผู้ทำหุ่นยกดินก้อนแรก วางลงบนกระดานแล้วจ้ะ เพราะผู้ทำตั้งใจให้เป็นองค์พระอยู่แล้ว เรียกอุเทสิกเจดีย์ยังไงล่ะจ้ะ เมื่อสวดมนต์จบแล้ว ขากลับผ่านมาก็กระทำอย่างนั้นอีก รุ่งขึ้นไปฉัน ตอนนี้ท่านเห็นพระตั้งอยู่ไกลออกไปราว ๖ ศอก ต่อจากทางที่ไปเมื่อวาน ท่านไปหยุดยืนอยู่ตรงหน้าพระ แล้วประนมมือพร้อมกับพระที่ไปด้วย ประมาณสัก ๑ นาที แล้วจึงขึ้นไปบนเรือน เมื่อกระทำภัตกิจเสร็จ เจ้าภาพถวายเครื่องสักการะและท่านยถาสัพพีเสร็จแล้วก็นำธูปเทียนดอกไม้ที่เจ้าภาพถวาย สักการะบูชาพระที่ขึ้นหุ่นไว้นั้นพร้อมกับพระสงฆ์ที่ตามมาด้วยกันแล้วจึงกลับวัด

๑.๙ ช่วยแจวเรือ ๑

เจ้าประคุณสมเด็จฯ เป็นพระเถระที่ไม่ถือยศถือศักดิ์ (เจ้ายศเจ้าอย่าง) ชอบประพฤติเป็นอย่างพระธรรมดาสามัญ (พระลูกวัด) (ว่าท่านเคยพูดกับคนอื่นว่า ยศช้างขุนนางพระจะดีอย่างไร) ท่านจะทำอะไร ท่านก็ทำตามอัธยาศัยของท่าน ไม่ถือความนิยมของผู้อื่นเป็นสำคัญ เป็นต้นว่าท่านเห็นศิษย์แจวเรือเหนื่อย ท่านก็แจวแทนเสีย

๑.๑๐ ช่วยแจวเรือ ๒

ยังมีเรื่องเล่ากันอีกว่า คราวหนึ่งท่านได้รับนิมนต์ไปในงานที่บ้านแขวงจังหวัดนนทบุรี ขากลับเจ้าภาพได้ให้บ่าว ๒ คนผัวเมียแจวเรือมาส่ง ขณะที่มาตามทางจะเนื่องด้วยเหตุใดไม่ปรากฏ บ่าว ๒ คนนั้นเกิดเป็นปากเสียงเถียงกัน ถึงกล่าวถ้อยคำหยาบคายต่างๆ ท่านได้ขอร้องหญิงชาย ๒ คนให้เลิกทะเลาะวิวาทกัน และให้เข้ามานั่งในประทุน แล้วท่านได้แจวเรือมาเองจนถึงวัดระฆังฯ

๑.๑๑ เคารพพระธรรม

เล่ากันว่า จรรยาอาการของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) พระองค์นี้ประพฤติอ่อนน้อมยำเกรงผู้ใหญ่และพระสงฆ์ ว่ากันว่า พระภิกษุจะมีอายุพรรษามากหรือน้อยก็ตาม เมื่อไปกราบท่าน ท่านก็กราบ (ว่ากราบท่านกี่ครั้งท่านก็กราบตอบเท่านั้นครั้ง) พระอุปัชฌาย์เดช วัดกลางธนรินทร์ จังหวัดสิงห์บุรีว่า ครั้งหนึ่งไปหาเจ้าประคุณสมเด็จฯ ที่วัดระฆังฯ เมื่อกราบท่านๆ ก็กราบตอบ พระอุปัชฌาย์เดชนึกประหลาดใจ จึงกราบเรียนถามว่า ทำไม

ท่านจึงต้องทำดังนั้น ท่านตอบว่าท่านทำตามบาลีพุทธฎีกาที่ว่า **“วนฺทโก ปฏิวนฺทนํ ผู้ไหว้ (กราบ) ย่อมได้รับไหว้ตอบ (กราบ) ตอบ”** ดังนี้ และเมื่อเจ้าประคุณสมเด็จฯ ไปพบพระเณรแบกหนังสือคัมภีร์ไปเรียนท่านจะต้องประนมมือหรือก้มกายแสดงคารวะพระธรรม ถ้าพระเณรไม่ทันพิจารณาสำคัญว่าท่านก้มเคารพตน และก้มตอบเคารพตอบท่าน ที่นั้นเถอะไม่ต้องไปกัน ต่างหมอบกันแต้อยู่นั่นเอง

แม้ใครจะฉายรูปฉายาลักษณ์ของท่านในอิริยาบถใดก็ตาม ถ้าในที่นั้นมีหนังสือเทศน์ ท่านจะต้องหยิบขึ้นมาถือประหนึ่งเทศน์เสมอ อีกอย่างหนึ่ง ถ้าท่านไปพบพระเณรกำลังแสดงธรรม (เทศน์) อยู่ ท่านจะต้องหยุดฟังจนจบแล้วจึงไปในที่อื่น ว่าที่ท่านทำดังนั้นด้วยประสงค์จะประพฤติตามเยี่ยงอย่างพระพุทธเจ้าทรงสดับธรรมที่พระอนุรุทธ์แสดงความว่า ครั้งหนึ่งพระพุทธเจ้าเสด็จไปพบพระอนุรุทธ์กำลังแสดงธรรมอยู่ พระองค์ได้ประทับยืนฟังอยู่จนจบ เมื่อพระอนุรุทธ์ทราบจึงทูลขออภัยที่ทำให้ประทับยืนนาน พระองค์ตรัสว่า แม้จะนานกว่านั้นสักเท่าไร ก็จะประทับยืน เพราะพระองค์ทรงเคารพในพระธรรม

๑.๑๒ สุนัขไม่เห่า-ไม่แห้

ท่านเข้าบ้านแขกบ้านจีน ส่วนใหญ่เดินได้สบาย ไม่ต้องเกรงสุนัขที่เขาเลี้ยงนอนขวางทาง ท่านต้องก้มให้สุนัขแล้วยกมือขอทางเจ้าสุนัขว่า “ขอดิฉันไปสักทีเถิดจ้ะ” แล้วก้มหลีกไป ไม่ข้ามสุนัข จะดุอย่างไร จะเป็นสุนัขฝรั่งหรือสุนัขไหหลำ ก็ไม่แห้ไม่เห่าหอนนอนดูท่าน ทำแต่ตาปริบๆ มองๆ เท่านั้น โดยที่สุดแม้สุนัขจูที่ปากเปราะๆ ก็ไม่เห่าไม่ห้ามท่าน

๑.๑๓ สมเด็จฯ เข็นเรือ

คราวหนึ่งมีผู้อาราธนาท่านไปเจริญพระพุทธมนต์ที่บ้านในสวน ตำบลราษฎร์บูรณะ จังหวัดธนบุรี บ้านของเขาอยู่ในคลองลึกเข้าไป ท่านไปด้วยเรือสำปั้นกับศิษย์ เวลานั้นน้ำแห้งเข้าคลองไม่ได้ ท่านก็ลงไปเข็นเรือกับศิษย์ของท่าน ชาวบ้านเห็นก็ร้องบอกกันว่า "สมเด็จฯ เข็นเรือๆ" ท่านบอกว่า "ฉันไม่ใช่สมเด็จดอกจ๊ะ ฉันชื่อว่าขรัวโต สมเด็จท่านอยู่ที่วัดระฆังฯ จ้ะ" (หมายถึงว่า พัดยศสมเด็จอยู่ที่วัดระฆังฯ) แล้วชาวบ้านก็ช่วยกันเข็นเรือไปจนถึงบ้านงาน

๑.๑๔ กึ่งแจว-กึ่งพาย

คราวหนึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จลงประทับพระที่นั่งชลังคพิมานพระที่นั่งริมน้ำ วันนั้นท่านมีกิจจำเป็นจะต้องแจวเรือผ่านหน้าพระที่นั่งนั้น พอเรือจะผ่านหน้าพระที่นั่ง ท่านก็นั่งลงเอาแจวพุ้ยน้ำในลักษณะกึ่งแจวกึ่งพาย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทอดพระเนตรเห็นก็ทรงพระสรวล รับสั่งว่า "ขรัวโตนี่ฉลาด" มีผู้ถามถึงเหตุที่ท่านทำดังนั้น ท่านตอบว่า เพราะมีหมายรับสั่งฉบับหนึ่ง ประกาศห้ามไม่ให้พระสงฆ์แจวเรือ พายเรือเวลาเสด็จทางชลมารค และเสด็จประทับพระที่นั่งริมน้ำ

๑.๑๕ จ๊ะจ๋า

ตามปรกติเจ้าประคุณสมเด็จฯ ท่านพูดจาจ๊ะจ๋ากับคนทุกคน แม้สัตว์ดิรัจฉานท่านก็พูดอย่างนั้น ยกตัวอย่างเช่น ดังคราวหนึ่งท่านเดินไปพบ

สุนัขนอนขวางทางอยู่ ท่านพูดกับสุนัขนั้นว่า "โยมจ๋า ขอฉันไปทีจ้ะ" แล้วท่านก็ก้มกายเดินหลีกทางไป มีผู้ถามว่าทำไมท่านจึงทำดังนั้น ท่านว่า ฉันรู้ไม่ได้ว่าสุนัขนี้เคยเป็นพระโพธิสัตว์หรือไม่ เพราะในเรื่องชาดกกล่าวว่า ในกาลครั้งหนึ่ง พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นสุนัข

๑.๑๖ ติดแร้วแทนนก

นอกจากนี้เจ้าประคุณสมเด็จฯ ยังแผ่เมตตาไปให้สัตว์ทั้งหลายไม่มีประมาณ เมื่อพบสัตว์ประสพทุกข์ต้องภัย ท่านก็ช่วยเหลือแก้ไขด้วยการุณยจิต ดังเล่ากันว่า ครั้งหนึ่งท่านเดินทางไปต่างจังหวัด ระหว่างทางไปพบนกตัวหนึ่งติดแร้วอยู่ ท่านจึงรีบแก้บ่วงปล่อยนกนั้นไป แล้วท่านก็ใช้เท้าของท่านสอดเข้าไปในบ่วง นั่งทำเป็นติดแร้ว มีคนมาพบจะช่วยแก้บ่วง ท่านไม่ยอมให้แก้ บอกให้ไปตามเจ้าของแร้วมาก่อน เมื่อเจ้าของแร้วมา บอกอนุญาตให้ท่านปล่อยนกนั้นได้ ท่านจึงแก้บ่วงออกจากเท้า แล้วบอกให้เจ้าของแร้วกรวดน้ำ ท่านยถาสัพพี เสร็จแล้วท่านจึงออกเดินทางต่อไป ดังนี้

๑.๑๗ หลักดี

ครั้งหนึ่งเข้าบิณฑบาตเวรในพระบรมมหาราชวัง พอถึงตรงขันทรงเสื่อกระจูด ลื่นแทบขะมำ แต่หลักท่านดี มีสติปัญญามาก

ท่านผสมก้มลงจับมุมเสื่อ เต้นตามเสื่อตุ๊บตั๊บไป สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงทำพระสุรเสียง โอะ โห่ะๆ เจ้าคุณหลักดี เจ้าคุณหลักดี ทรงชม

๑.๑๘ ช่วยขี้ยา

ที่วัดระฆังฯ ในสมัยนั้น มีพวกขี้ยาเที่ยวเร่ร่อนไปมาอยู่มากมายพอดู สมเด็จฯ พิจารณาดูว่า ขืนปล่อยพวกเหล่านั้นให้เพ่นพ่านในวัดต่อไป วัดระฆังฯ จะกลายเป็นแหล่งอาชญากรรม เพราะมั่วสุมทั้งพวกโจรลักเล็กขโมยน้อยแล้วกลายเป็นที่ชุมนุมพวกอันธพาล

หนักๆ เข้า พวกเหล่านี้ไม่มีทางจะหาเงินไปซื้อฝิ่น หรือกัญชามาสูบ ก็จะไปลักขโมยพวกชาวบ้านแถบนั้น แล้วก็ใช้ศาลาวัดระฆังฯ เป็นที่ส้องสุมหลับนอน หนักๆ เข้าวัดระฆังฯ ก็ได้ชื่อว่าเป็นที่เพาะแหล่งอาชญากรรม ทำความเดือดร้อนให้แก่ชาวบ้านแถบแถวฝั่งธนฯ ไม่มีที่สิ้นสุด

สมเด็จฯ ท่านได้ใช้เวลาตริกตรองอยู่ชั่วระยะเวลาหนึ่งที่จะหาทางแก้ไข แล้วท่านก็ออกสอบถามพวกขี้ยาเหล่านั้น ซึ่งล้วนแต่ผอมโซเหี่ยวแห้งหัวโต ก็ได้ความว่า บางส่วนมีความมุ่งหมายที่จะเลิกสูบฝิ่นกัญชาอย่างเด็ดขาดและประพฤติตัวเป็นสัมมาสาธุชนต่อไป แต่วิธีการจะทำอย่างไรถึงจะให้อดนั้น พวกเหล่านั้นก็นึกไม่ออกว่าจะทำประการใดดี

เมื่อท่านแน่ใจว่า พวกเหล่านั้นต้องการจะอดฝิ่น ท่านก็บอกว่าเอาอย่างนี้ซิ พวกเอ็งลองอดให้ดูสักวันหนึ่ง แล้วเอาเงินที่อดฝิ่นนั้นไปซื้อตะกั่วถ้ำชามาให้ข้า แล้วข้าฯ จะทำให้สำเร็จ

คำว่า ตะกั่วถ้ำชานั้น ในสมัยนั้นใบชาที่มาจากเมืองจีนเขาใช้แผ่นตะกั่วบางห่อหุ้มเพื่อกันชื้น เมื่อพวกเหล่านั้นซื้อหามาให้ท่านแล้ว ท่านก็ใช้ตะกั่วเหล่านั้นมาทำเป็นพระสมเด็จขึ้นอีกแบบหนึ่ง นอกจากที่จะทำด้วยผงต่างๆ แล้ว พวกเขาเหล่านั้นมีความศรัทธาเคารพในสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) อยู่แล้วก็เชื่อฟังท่าน

บางคนก็อดได้หลายวัน ก็นำเงินที่อดฝิ่นไปซื้อตะกั่วถ้ำชาอ่อนๆ

ที่ห่อชามาถวาย แล้วท่านก็ทำพระสมเด็จจากแผ่นตะกั่วนั้นแจกพวกนั้น ท่านบอกพวกเขาไปว่า เมื่อได้รับพระที่ท่านแจกแล้ว ให้นำไปใส่ไว้ในเจดีย์ของท่านในวัดระฆังฯ องค์หนึ่งซึ่งสร้างไว้ และใกล้ๆ กันนั้นก็มีศาลาอยู่หลังหนึ่ง

เมื่อพวกเหล่านั้นได้นำพระสมเด็จ ที่ทำด้วยตะกั่วห่อชาไปไว้ในเจดีย์ที่ทำเป็นช่องไว้ให้บรรจุ ท่านก็บอกให้พวกขี้ยานั้นๆ เริ่มอดฝิ่นและกัญชา พากันไปหลับนอนเสียที่ศาลาหลังว่างไม่ให้เพ่นพ่านไปไหน

ครั้นถึงเวลา ก็ให้ศิษย์นำข้าวปลาอาหารที่บิณฑบาตได้ไปให้แล้ว ก็ให้พวกเขาท่องบ่นคาถาสวดมนต์สวดพรกันไป การณ์ปรากฏว่าได้มีผู้เลื่อมใสศรัทธากัน และนักขี้ยาต่างถิ่นได้พากันมาอยู่ที่วัดระฆังฯ ในครั้งกระนั้นเป็นอันมาก จนเป็นสาเหตุหนึ่งที่ต้องทำให้ท่านต้องเพิ่มภาระบิณฑบาตมาเลี้ยงดูแทบจะไม่พอกัน แม้กระนั้น ท่านก็ได้บอกบุญไปยังพระลูกวัดของท่านให้บริจาคอาหารบิณฑบาตให้พวกขี้ยาได้ประทังชีวิตไปวันหนึ่งๆ

ปรากฏต่อมาว่า บางท่านก็สามารถอดได้เด็ดขาด และกลายเป็นสัมมาชนไปก็มี บางคนก็กลายเป็นผู้เลื่อมใสศรัทธาในรสของพระพุทธศาสนา ถึงกับขอให้สมเด็จฯ ท่านบวชให้ และสมเด็จฯ ท่านบวชให้ก็มีมากมาย

๑.๑๙ ซื้อแตงโมแล้วคืน

ครั้งหนึ่ง เจ้าประคุณสมเด็จฯ ข้ามฝากไปฝั่งพระนครด้วยกิจธุระอย่างหนึ่ง พบชายหญิง ๒ คนผัวเมียนั่งอยู่ในเรือ ซึ่งบรรทุกแตงโมเต็มลำ จอดอยู่ที่ท่าช้างวังหลวง ทั้ง ๒ คนนั้นมีอาการส่อว่า มีความทุกข์ใจอย่างใดอย่างหนึ่ง ถามได้ความว่า บรรทุกแตงโมมาขายหลายวันแล้ว ก็ยังขายไม่ได้ เป็นทุกข์กลัวจะขาดทุน ท่านจึงรับซื้อแตงโมนั้นทั้งหมด เมื่อให้

ศิษย์ชำระเงินแล้ว ท่านได้บอกคืนแตงโมให้เป็นสิทธิ์แก่ชายหญิงนั้นแล้วหลีกไป ข่าวเรื่องเจ้าประคุณสมเด็จฯ ซื้อแตงโมได้แพร่สะพัดไปโดยรวดเร็วราวกับไฟไหม้ป่า ว่าพวกนักเลงหวยถือเอาแตงโมเป็นนิมิต แทงตัว ม. หันหุนก็ถูก

๑.๒๐ เป็นมิตรแท้

เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๐๒ ขณะที่ข้าพเจ้า (เป็นผู้ใดไม่ทราบแน่ชัด) ผู้รวบรวมเรียบเรียงหนังสือเล่มนี้ ศึกษาและดูงานอยู่ในประเทศสหรัฐอเมริกา ได้มีโอกาสดูละครอเมริกัน เรื่อง “คิง แอนด์ ไอ” เค้าโครงเรื่องเกี่ยวกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวของเรา ละครเรื่องนี้แสดงอยู่และได้แสดงมาเป็นปีๆ มีคนนิยมดูกันมากในสมัยนั้น จำได้ว่าต้องเข้าคิวกันซื้อตั๋วและที่นั่งเต็มทุกรอบ เมื่อดูแล้วทำให้ข้าพเจ้าไม่ค่อยสบายใจ และหนังสือพิมพ์ในเมืองไทยระยะนั้นก็ได้วิพากย์วิจารณ์กันด้วยความไม่พอใจเช่นกัน ผู้เขียนบทและผู้กำกับบทละครมีความเข้าใจเรื่องในราชสำนักสยามสมัยนั้นไม่ถูกต้อง ตัวละครซึ่งแสดงเป็น “คิงมงกุฏ” ไม่สวมเสื้อแดงบทบาทใช้อำนาจเกินความเป็นจริง บุคคลที่ไม่เคยรู้เรื่องราวของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ อาจจะมองภาพพจน์แล้วเหมาเอาว่า เมืองไทยยุคนั้นป่าเถื่อน เพื่อขจัดข้อขัดข้องใจให้สิ้นไปจากความรู้เท่าไม่ถึงการณ์ของชาวต่างชาติ ดังนั้นในการที่ข้าพเจ้าได้มีโอกาสเรียบเรียงรวบรวมหนังสือเล่มนี้ ได้นำเรื่องราวที่ คุณธวัชชัย อิศรางกูร ณ อยุธยา ได้รวบรวมไว้ในหนังสือประวัติสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ซึ่งพิมพ์โดยคุณวิมล ยิ้มละมัย มีข้อความตอนหนึ่ง คือ

สมเด็จฯ ได้เล่าถึงพระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า พระองค์ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ทรงทศพิธราชธรรม

อันเยี่ยมยอดพระองค์หนึ่ง และทรงมีพระมหากรุณาธิคุณแก่ไพร่ฟ้าประชากรของพระองค์ยิ่งนัก

โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือทรงประสาธน์ความยุติธรรมและความร่มเย็นเป็นสุข กล่าวคือ ถ้าพูดโดยนัยในสมัยนี้แล้ว พระองค์ทรงเป็นนักประชาธิปไตยสูงส่งยิ่งนักนั่นเอง

ในสมัยพระจอมเกล้าฯ นั้น บรรดาขุนนางทั้งในกรุงและนอกกรุงจะพากันนำธิดาสาวหรือหลานสาวในวัยรุ่นมาถวาย เพื่อรับราชการอยู่ในพระบรมมหาราชวังเป็นจำนวนมาก ปรากฏว่าแต่ละวันมีจำนวนทวีมากยิ่งขึ้น

เมื่อถวายตัวแล้วก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเบี้ยหวัดตั้งแต่ ๓ ถึง ๗ ตำลึง ทั้งนี้ก็สุดแท้แต่ยศและตำแหน่งของบิดา แล้วก็ได้พระราชทานเพิ่มขึ้นทุกๆ ปี จนถึง ๘ ตำลึงและ ๑๕ ตำลึง ทั้งนี้โดยพระองค์ทรงพิจารณาในการชำนิชำนาญในทางศิลป์ฟ้อนรำในราชสำนัก หรือเหตุอื่นๆ ที่พระองค์ทรงเห็นว่ามีความรู้สมควรที่จะพระราชทานเบี้ยหวัด บรรดาเด็กสาวๆ เหล่านั้น บางคนยังไว้จุกอยู่ก็มี ปรากฏว่าแต่ละปีมีผู้นำบุตรสาวและหลานสาวมาถวายตัวกันมากแน่นตำหนักไปหมด

การเพิ่มเบี้ยหวัดนี้ (ไทยน้อย) ได้เขียนไว้ในหนังสือพิมพ์ไทยกล่าวถึงเรื่องราวพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในชีวประวัติสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ว่า โกนจุกและย่างขึ้นสู่วัยสาว เบี้ยหวัดก็จะพระราชทานเพิ่มขึ้นถึง ๑๐-๑๕ ตำลึง หรือปะเหมาะเคราะห์ดีก็ถึง ๑ ชั่ง ๕ ตำลึง หรือ ๕ ชั่ง ๑๐ ตำลึง

ปรากฏตามสถิติกระทรวงวังของพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในปีหนึ่งๆ จะต้องพระราชทานเบี้ยหวัดแก่พวกนางในที่ถวายตัวเหล่านี้ คิดเป็นเงินหยาบๆ ก็ ๕,๐๐๐ ชั่งขึ้นไป คือกว่า ๔๐,๐๐๐ บาท จึงนับเป็นงบประมาณในปีหนึ่งๆ ไม่ใช่น้อยในการที่พระองค์ต้องเสียเงินไปในการถวายตัวสาวและเด็กวัยรุ่น

แต่ครั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ท่านก็มิได้ทรงถือสาว่า เป็นเรื่องที่ทำให้หนักงบประมาณของแผ่นดินแต่อย่างใด พระองค์ท่านทรงถือเสียว่าเป็นการช่วยเลี้ยงลูกหลานให้เท่านั้น แต่ที่สำคัญก็คือ พระองค์ทรงเห็นว่า การกระทำเช่นนั้น เป็นการกักขังและจำกัดเสรีภาพของเด็กสาวเหล่านั้น จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาต ให้หญิงเหล่านั้นลาออกจากราชสำนักกลับไปอยู่บ้านอยู่ช่องและพันธะทั้งหลายในฐานะนางในต่อไป คือมีเสรีภาพที่จะดำเนินชีวิตโดยไม่จำกัดขอบเขต

เรื่องที่มีผู้ถวายตัวในราชสำนักพระจอมเกล้าฯ กันมากมายอย่างที่สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ได้เล่าให้ผู้ใกล้ชิดฟังว่า การนำบุตรหลานไปฝากฝังในวังกันมากมายเช่นนี้ พระจอมเกล้าฯ ถึงกับประกาศให้อิสรภาพในการลาออกกลับไปอยู่บ้านช่องห้องหอของตนตามเดิมนั้น

พระองค์ได้ทรงประกาศพระบรมราชโองการของพระองค์ออกมาให้ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินได้ทราบถ้วนทั่วกันว่า “ก็ผู้ที่ข้าพเจ้าใช้สอยอยู่ก็น้อยตัว เพราะการงานก็มีมาก ยากที่จะจำหน้าจำชื่อได้ ใครใกล้เคียงก็ใช้ผู้นั้นไป ก็เมื่อต้องแจกเบี้ยหวัดแก่บุตรหลานท่านทั้งหลายทั้งปวงอยู่ทุกปีดังนี้ ข้าพเจ้าก็ไม่เสียดายเงินดอก นึกว่าเพิ่มเบี้ยหวัดให้ท่านทั้งหลายที่มีความจงรักภักดี เป็นการช่วยเลี้ยงบุตร เลี้ยงหลานของท่าน”

“เมื่อท่านให้บุตรหลานท่านเข้ามาอยู่ในวัง ข้าพเจ้าก็ช่วยเขาบ้างไม่ว่าไรดอก แต่เดี๋ยวนี้ข้าพเจ้าวิตกว่า ผู้หญิงเป็นอันมากต้องกักต้องขังอยู่ยัดเยียดเบียดเสียดกัน ก็ไม่ต้องให้ต้องเปลืองอายุผู้หญิงเหล่านั้นไป และเป็นการที่ให้คนที่ไม่รู้จักผิดชอบตื้นลึกหนาบางเห็นไปว่า ใจข้าพเจ้าละโมบในสตรีมาก หวงกักขังไว้”

“ความจริงไม่เป็นดังนั้น ข้าพเจ้าเป็นผู้รู้ประมาณ รู้เวลาราชการ

และบำเพ็ญการกุศลสวดมนต์ภาวนา จะเพลิดเพลินไปด้วยสตรีไม่มีเวลาก็หามิได้ ก็เมื่อท่านผู้ใดรังเกียจการในวัง จะให้บุตรหลานท่านเข้ามาทำราชการอยู่ข้างในพระราชวังว่า กลัวจะมีเหตุนั้นๆ ซึ่งไม่เป็นที่ชื่นชอบใจท่านต่างๆ

ดังท่านจะคิดเห็นไปนั้น ข้าพเจ้าก็เห็นด้วยทุกอย่างว่า ถ้าท่านผู้ใดมีบุตรหลานเป็นหญิง จะไม่ให้เข้ามาทำราชการในวัง เพราะรังเกียจนั้นๆ ข้าพเจ้าก็ไม่มีความน้อยใจเลย

ก็เมื่อท่านผู้ใดที่ให้บุตรหลานเข้าทำราชการในวัง ข้าพเจ้าเข้าใจว่าท่านทั้งหลายย่อมให้บุตรเข้ามาเลือกให้เป็นละครตัวพระเอกนางเอกและการอื่นๆ การที่ยอมให้ข้าพเจ้าเลือกเพียงนี้ ก็เป็นบุญคุณของท่านทั้งหลายทั้งปวงที่มีอยู่แก่ข้าพเจ้ามากอยู่แล้ว

ก็บัดนี้ข้าพเจ้าคิดจะเปลื้องความลำบาก ที่ผู้หญิงเป็นอันมาก ต้องมายัดเยียดเบียดเสียดกันอยู่เปลืองอายุไป แลมาต้องเป็นสูงๆ ต่ำๆ ดำๆ ขาวๆ ปะปนอยู่กับบุตรหลานของท่านผู้ที่ท่านจะพึงคิดว่าต่ำศักดิ์กว่าตัวท่านเป็นการรำคาญใจท่านอยู่

อนึ่ง ใคร่จะขอเปลื้องการสำคัญของคนบางจำพวกซึ่งจะพึงคิดว่าข้าพเจ้าละโมบโลภในอิสตรี หวงแหนไว้มากไม่ให้ใครๆ ข้าพเจ้าอยากจะให้ใครปลดปะสละเสียให้เบาบางไป จะหวงไว้แต่ที่มีบุตรชายบุตรหญิงด้วยข้าพเจ้า และไม่มีบุตรก็แต่ที่ข้าพเจ้าได้เลี้ยงให้มีเครื่องยศแลมีเบี้ยหวัดตั้งแต่ ๒๐๐ บาทขึ้นไป นอกนั้นข้าพเจ้าอยากจะใคร่ให้ได้ไปตามปรารถนาและตามใจชอบของบิดามารดาหญิงพวกนั้น

ในอีกตอนหนึ่ง พระองค์ได้ทรงประกาศกล่าวว่า "ตั้งแต่ปีกุนตรีศก จนถึงปีกุน เบญจศกนี้ ผู้หญิงที่เป็นเมียข้าพเจ้าอยู่ก่อนออกไปมีผัวข้างนอกก็หลายคน ผัวของหญิงเหล่านั้นกับข้าพเจ้าดีกันอยู่หมด ไม่ได้ขัดเคืองกระดากกระเดื่องกับใคร คนที่เป็นเมียข้าพเจ้าอยู่ก่อน บางคนมีผัวใหม่แล้ว กลับมาหาข้าพเจ้าก็พูดจากันด้วยดีอยู่"

"การเป็นอยู่แล้ว ถ้าบิดามารดาและญาติไม่สมัครรับไป จะให้หญิงเหล่านั้นทำราชการอยู่ในวังนี้ต่อไป ก็ต้องให้เป็นพนักงานทำการนั้นๆ ฤาเป็นมโหรีและอื่นๆ"

สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ได้กล่าวไว้ว่า พระมหากรุณาธิคุณของพระจอมเกล้านั้นมีมากล้น คือถ้าจะหมายถึงยุคในปัจจุบันนี้ ก็เท่ากับพระองค์ทรงเป็นนักประชาธิปไตยที่ยิ่งยงนั่นเอง ดังจะเห็นได้จากมีอยู่ครั้งหนึ่งที่พระองค์ได้เสด็จประพาสทางชลมารค แลมีหญิงพายเรือคนหนึ่งถูกยิงด้วยธนูจากตำรวจหลวง ซึ่งถวายอารักขา ในฐานที่ผู้หญิงนั้นได้กระทำผิดต่อกฎหมายแผ่นดิน

โดยที่เธอนั้นละเมิดบังอาจมองดูพระเจ้าแผ่นดิน ได้ทำให้พระองค์ตกพระทัยมาก และเต็มไปด้วยความสงสารหญิงนั้น ได้มีคำสั่งให้แพทย์หลวงที่ร่วมมาในขบวนพระบรมมหาราชวังดูแลรักษา แล้วก็มีประกาศพระบรมราชโองการ ห้ามมิให้ตำรวจคนใดประพฤติการบังคับแก่ราษฎรอีก ถ้าหากตำรวจคนใดฝ่าฝืนพระองค์จะลงโทษสถานหนัก และให้ปฏิวัติประเพณีนิยมใหม่ คือ

แต่เดิมนั้น ตั้งแต่สมัยพระยอดฟ้าเป็นต้นมา เมื่อพระเจ้าแผ่นดินจะเสด็จพระราชดำเนินไป ณ ที่แห่งใด ตำรวจวังหรือตำรวจหลวงจะออกไปบอกกล่าวประชาชน พลเมืองที่ตั้งบ้านช่องอยู่ทั้งสองฟากทางที่จะเสด็จผ่านให้ปิดประตูรูต่างๆ ให้หมดสิ้น และจะไม่ยอมแม้แต่จะแอบดูตามรูช่องต่างๆ ซึ่งจะถูกตำรวจยิงด้วยธนูที่ลูกตาอย่างเด็ดขาด

ภายหลังจากเหตุการณ์ในแม่น้ำเจ้าพระยา วันประพาสทางชลมารคนั้น ทำให้ผู้หญิงผู้นั้นถูกยิงด้วยธนู ถึงนัยตาต้องพิการนั้นแล้ว ได้มีประกาศพระบรมราชโองการฉบับใหม่ให้ยกเลิกกฎหมายที่กำหนดให้ราษฎรปิดบ้านปิดช่องเสียสิ้นและให้แก้ใหม่เป็น

"เมื่อพระองค์เสด็จประพาส ณ ที่ใด บรรดาบ้านเรือนของประชาชนสองฟากทางที่จะเสด็จนั้นให้เปิดประตูหน้าต่างให้สิ้นและให้เจ้าของบ้านทุกแห่งที่เสด็จผ่านได้ออกมาเฝ้าพระองค์โดยใกล้ชิด เพื่อที่จะได้กราบถวายบังคมทูลถึงทุกข์สุขให้พระองค์ได้ทราบ เพื่อพระองค์จะได้ทรงสนับสนุนให้มีความสุข หรือทางแก้ไขเมื่อมีทุกข์

นี่คือสิ่งที่สมเด็จฯ บอกว่า พระมหากรุณาธิคุณของพระองค์หรือจะพูดอย่างเราๆ ในสมัยนี้ก็ว่า พระองค์เป็นพระมหากษัตริย์นักประชาธิปไตยที่ยอดเยี่ยมที่สุดพระองค์หนึ่งในยุคแห่งรัตนโกสินทร์

ในสมัยที่เจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ยังมีฐานันดรศักดิ์เป็นเจ้าอาวาสวัดระฆังฯ อยู่นั้น การบริหารบ้านเมืองซึ่งมีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบริหารโดยเด็ดขาดนั้น การคมนาคมไปในที่ต่างๆ ยังเต็มไปด้วยความยากลำบาก และการควบคุมบังคับบัญชาข้าราชการยังหละหลวม หรือดูแลไม่ทั่วถึง ปรากฏว่าแม้แต่ข้าราชการในตำแหน่งโตๆ เช่นผู้สำเร็จราชการเมืองหรือกรมการเมือง ก็ยังมีบางรายที่ประพฤติชั่ว เช่น สูบฝิ่น กินเหล้า ข่มเหงรังแก เบียดเบียนราษฎร สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ท่านบอกว่า พระจอมเกล้าฯ พระองค์ทรงถือว่า พฤติการณ์ของขุนนางที่เป็นตัวแทนของพระองค์ ต่างพระเนตรพระกรรณไปปกครองบ้านเมืองนั้น นอกจากจะทำการเป็นการทำลายราษฎรแล้ว ยังถือเป็นการกระทำที่เท่ากับประทุษร้ายต่อพระองค์ด้วย จึงมีหมายประกาศให้ประชาชนพลเมืองที่ต้องได้รับการทารุณกดขี่เช่นนั้น ทำรายงานกราบบังคมทูลมาถึงพระองค์โดยตรง

ซึ่งพระองค์ได้ประกาศว่า จะเอาโทษแก่พวกข้าราชการประเภทนี้อย่างรุนแรงทุกรายไป ถ้าหากสอบสวนได้สัตย์จริงว่ามีพฤติการณ์ เช่นที่ราษฎรกล่าวหามา เพราะฉะนั้น พระจอมเกล้าฯ จึงเป็นที่รักของประชาชนด้วยเหตุฉะนี้ รวมทั้งพระภิกษุสามเณรจากทั่วประเทศด้วยต่างก็มีความรู้สึกต่อพระองค์เหมือนประชาชนเช่นเดียวกัน

เพราะฉะนั้น เมื่อพระจอมเกล้าฯ เสด็จสวรรคต ผู้ที่ร้องไห้ดังที่สุดก็คือสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) นั่นเอง

ในสมัยนั้นมีสิ่งหนึ่งที่ทำให้ท่านเองรู้สึกมีความเศร้าหมองและต้องพยายามที่จะโปรดสัตว์เพื่อให้พ้นทุกข์ในเรื่องหนึ่งอยู่เนืองๆ นั่นคือ

เรื่องประเพณีการทำบุญด้วยชีวิตของคนสมัยนั้น เนื่องจากชีวิตที่อยู่ต้องประสบกับความเศร้าหมองและไม่อาจจะแก้ไขได้ ก็ทำบุญด้วยชีวิตเสียเพื่อที่จะให้พ้นทุกข์ในชาตินี้และหวังจะได้ประสบพบสุขในชาติหน้าจากการทำบุญด้วยชีวิตคนนั้น

นอกจากการอัตวินิบาตกรรมตามธรรมดา ดังคนในสมัยปัจจุบันนิยม เช่น การผูกคอตาย ยิงตัวตาย กินยาตาย หรือหนักหน่อยก็เชือดคอตาย ในสมัยนั้น ก็ยังมีการเผาตัวตาย หรือไม่ก็ไต่ขึ้นต้นไม้สูงๆ แล้วกระโดดลงมาตาย เมื่อมีการใช้ดินปืนอยู่ ณ ที่ใด ก็วิ่งเข้าไปหาเพื่อให้ตายก็มี หรือไม่ก็ว่ายน้ำลงไปในทะเลลึกๆ เพื่อให้ฉลามกินเล่นเป็นภักษาหารก็มี หรือไม่ก็เอาเรือเล็กๆ พายในทะเลลึกๆ เพื่อให้คลื่นซัดให้ล่มถึงแก่ความตายก็มี

โดยเฉพาะอัตวินิบาตกรรมในสมัยนั้น ที่ร้ายแรงอีกประการหนึ่งคือการเข้าไปในป่า และไปต่อสู้กับสัตว์ป่า เช่น เสือ ช้าง หมี ทำนองกรีฑาที่โปรดปรานของจักรพรรดิเนโรสมัยครองกรุงโรมในศตวรรษโน้น เป็นต้น

ทั้งนี้ก็เพื่อที่จะให้สัตว์เหล่านั้นฆ่าตัวเสียให้ตาย สิ่งเหล่านี้เป็นเรื่องที่เกิดขึ้นบ่อยๆ ซึ่งทำให้สมเด็จฯ ต้องหาทางที่โปรดสัตว์เพื่อให้บรรลุที่คิดจะทำการอัตวินิบาตกรรมเพื่อเอาชีวิตสังเวยบุญนั้นให้ได้ คิดเห็นว่าสิ่งเหล่านั้นเป็นบาปและไม่ควรพึงกระทำ

ทั้งนี้ก็เพื่อที่จะให้ผู้คิดเบื่อโลกและจะทำบุญด้วยชีวิตซึ่งต่างก็มีความเชื่อถือสมเด็จฯ อยู่ก็มากมาย แล้วได้เลิกล้มการกระทำเช่นนั้นเสียก็มาก เมื่อพระจอมเกล้าฯ ทรงเห็นว่าราษฎรของพระองค์นิยมการทำบุญ

ด้วยชีวิตมากยิ่งขึ้น ซึ่งนับว่าเป็นที่น่าสงสารของพระองค์ยิ่งนัก ได้กล่าวว่าเรื่องความตายของมนุษย์นี้

"ในคัมภีร์ที่มีในพระพุทธศาสนาที่เป็นทางกรรมวาท กิริยาวาทนั้นท่านสรรเสริญทานบางอย่าง ศีลวัตรบางอย่าง กุศลกรรมบถบางตัวและการขวนขวายบางทาง ภาวนาบางอารมณ์ บูชาบางวิธี ว่าเป็นที่จะให้ออกผลให้อายุยืนในทิฐธรรมในชาตินี้ และสัมปรายภพชาติหน้า แต่ที่จะห้ามความตายให้ขาดไม่ให้มีมานั้นไม่ได้ ถ้ายังเกิดเป็นกายเป็นใจอยู่ตราบใดก็คงจะอยู่ในอำนาจความตายจะประหารอยู่ตราบนั้น" ไม่มีใครพ้นเลย ถึงใครอายุยืนมากแล้ว ก็ไม่ไกลกว่าคนมีอายุสั้นนัก เหมือนไม้แก่นไกลกว่าต้นกล้วยต้นอ้อ ทานนั้นคือให้เครื่องกันอันตรายชีวิตสัตว์"

พระราชกรณียกิจอีกประการหนึ่ง ที่เจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ได้สรรเสริญพระจอมเกล้าอยู่หัวมากมาย ก็คือในสมัยที่ท่านเริ่มครองตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดระฆังฯ อยู่ไม่นานนัก ได้มีผู้ทุจริตคิดอ่านทำเงินปลอมขึ้นใช้ ซึ่งนับว่าเป็นครั้งแรกในกรุงรัตนโกสินทร์ ที่ได้มีการริอ่านทำเงินปลอมเพื่อประโยชน์ตัวเอง และฉวยโอกาสที่เห็นราษฎรโง่เง่า และคงพากันนึกไม่ถึงว่าจะมีความคิดอุบาทว์ชาติชั่วของบุคคลบางจำพวกทำเงินปลอมขึ้นใช้ แต่แล้วก็ปรากฏว่า เจ้าพนักงานคลังได้ตรวจพบเงินตราปลอมเข้าจริงๆ โดยราษฎรที่คิดไม่ถึงว่าจะมีเงินตราปลอม ได้พากันนำเงินนั้นมาใช้ เมื่อเจ้าพนักงานกรมพระคลัง ได้นำความขึ้นกราบบังคมทูลขอพระราชวินิจฉัย ว่าควรจะทำอย่างไรดีกับราษฎรที่นำเงินปลอมมาใช้

เรื่องนี้แทนที่พระจอมเกล้าฯ จะทรงเอาผิดกับราษฎรผู้นำเงินมาใช้ พระองค์กลับทรงสรรเสริญราษฎรเสียด้วยซ้ำ และภายหลังนั้นก็ได้มีประกาศจากกระทรวงวังว่า ให้เอาเงินดีไปใช้ โดยไปแลกได้ที่พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ได้ทุกวัน และอย่าได้ตระหนกตกใจว่าในหลวงจะเอาโทษ

และขอให้นำเงินที่สงสัยว่าจะปลอม มาให้เจ้าพนักงานที่พระที่นั่ง

พุทไธสวรรย์ตรวจดู ถ้าพบว่าปลอมก็จะเก็บเงินตราปลอมนั้นเสีย และให้เงินดีไปใช้แทนต่อไป พร้อมกับได้กำชับให้ราษฎรพากันพิจารณาให้ดีเสียก่อนที่จะรับเงินทองจากใคร เพราะในหลวงทรงกำหนดให้แลกได้ภายในสี่เดือน นับตั้งแต่วันที่ประกาศนี้เท่านั้น

การกระทำดังกล่าวนี้ คือสิ่งที่สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ได้นำไปวิจารณ์กับประชาชนที่ไปมาหาสู่ท่านว่า พระจอมเกล้าฯ ท่านก็คือพระบิดาของประชาชนคนไทยทั้งหลายนั่นเอง ที่ทรงมีแต่พระราชทานความเมตตาให้แก่ประชาชนไม่รู้สร่าง

๒ เทศนา

๒.๑ ฉศก

เจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ท่านมีชื่อเสียงในทางเทศน์ ตัดทอนธรรมะให้ผู้ฟังเข้าใจง่าย ไม่ต้องเสียเวลาไตร่ตรองสำนวน เพราะเทศน์อย่างคำไทยตรงๆ จะเอาข้อธรรมะอะไรแสดง ก็ง่ายต่อผู้ฟังดังประสงค์ อย่างที่ถวายในวังสมเด็จเจ้าฟ้ามหามาลา ผู้ฟังชมว่าดีเกิดโอชะในธรรมสวนะได้ง่าย โลกนิยมเทศน์อย่างนี้มาก พระธรรมกิติแสดงธรรมตามภาษาชาวบ้าน ถือเอาความเข้าใจของผู้ฟังเป็นเกณฑ์ไม่ต้องร้อยกรอง

ปีชวด ฉศก พ.ศ. ๒๔๐๗ (จ.ศ. ๑๒๒๖) ได้ถูกนิมนต์เทศน์หน้าพระที่นั่ง พอเข้าไปถึงพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เสด็จออก จึงปราศรัยสัพยอก

"ว่าไงเจ้าคุณ เขาพากันชมว่าเทศน์ดีนักนี่ วันนี้ต้องลองดู"

พระธรรมกิติ (โต) ถวายพระพรว่า

"ผู้ที่ไม่มีความรู้เหตุผลในธรรม ครั้นเขาฟังรู้ เขาก็ชมว่าดี ขอถวายพระพร"

พระองค์ทรงพระสรวล แล้วทรงถามว่า

"ได้ยินข่าวเขาว่า เจ้าคุณบอกหวยเขาถูกกันจริงหรือ"

ทูลว่า "ขอถวายพระพร อาตมภาพจะขอแถลงแจ้งคำให้การ แก้พระราชกระทู้โดยสัจจ์ว่า ตั้งแต่อาตมภาพได้อุปสมบทมา ไม่เคยออกวาจาว่าหวยจะออก ด กวางเหม็งตรงๆ เหมือนดังบอก ด กวางเหม็ง แด่สมเด็จพระบรมบพิตร พระราชสมภารเจ้าอย่างวันนี้ ไม่ได้เคยบอกแก่ใครเลย"

ได้ทรงฟังแล้วพระสรวลอีก แล้วทรงจุดเทียน พระธรรมกิติจับตาลปัตรแฉกขึ้นธรรมาสน์ เมื่ออาราธนาแล้ว ก็ถวายศีล แล้วถวายศักราช พอถึงปีชวดท่านก็ย้ำว่า

"ฉศก ฉศก ฉศก"

สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกำลังทรงพระอักษรอยู่ ได้ทรงฟังปีชวด ฉศกย้ำๆ อยู่นาน ก็เงยพระพักตร์ขึ้น พนมหัตถ์รับว่า

"ถูกแล้วชอบแล้ว เจ้าคุณ"

แต่กาลก่อนที่ล่วงมาแล้ว เดิมเลข ๖ ท้ายศักราช เขียนและอ่านต่อๆ มาว่า "ฉ้อศก" นั้นไม่ถูก แล้วรับสั่งกรมราชเลขาให้ตราพระราชบัญญัติออกประกาศเป็นใบปลิวให้รู้ทั่วกันทั่วพระราชอาณาจักรว่า "ตั้งแต่ปีชวด ฉศก เหมือนศกนี้มีเลข ๖ เป็นเศษท้าย ไม่ให้เขียนและอ่านว่าฉ้อศก อย่าเขียนตัว อ เคียง ไม่ให้เขียนไม้โท (้) ลงไปเป็นอันขาด ให้เขียน ฉ เฉยๆ ก็พอ ถ้าเขียนและอ่านว่า ฉ้อศกอีกจะต้องว่าผู้นั้นผิดและฝ่าฝืน" กรมราชเลขาก็บันทึกและออกประกาศให้ทราบทั่วกันและนิมนต์ท่านเทศน์ต่อไป

พระธรรมกิติก็ตั้งคัมภีร์ บอกศักราชต่อจนจบ ถวายพระพรแล้ว

เดินคาถาจุณณียบท อันมีมาในพราหมณ์สังยุตตนิกายปาฏิวรรคนั้น แปลถวายว่ายังมีพราหมณ์ผู้หนึ่งแกนั่งคิดว่า **"สมณํ โคตมํ อุปสงฺกมิตฺวา อิมํ ปญฺหํ ปุจฺฉามิ อหํ"** กูจะเข้าไปหาพระสมณะโคดมแล้ว กูจะถามปัญหากับเจ้าสมณะโคดมดูสักหน่อย **"สีสํ นหาตฺวา ปารุปนํ นิวาเสตฺวา คามโต นิกฺขมิตฺวา เชตวเน มหาวิหาราภิมุโข อคมาสิ"** แปลว่า โส พฺราหฺมโณ พราหมณ์ผู้นั้น คิดฉะนี้แล้ว แกจึงลงอาบน้ำดำเกล้า โสพฺเภ ในห้วย แล้วแกออกจากบ้านแก แกตั้งหน้าตรงไปพระเชตวันมหาวิหาร ถึงแล้วแกจึงตั้งคำถามขึ้นต้น แกเรียกกระตุกให้รู้ตัวขึ้นก่อนว่า

"โภ โคตม" นี่แน่ะพระโคดม

ครั้นท่านว่ามาถึงคำว่า "นี่แน่ะพระโคดม" เท่านี้แล้ว ก็กล่าวว่า คำถามของพราหมณ์ และคำเฉลยของพระผู้มีพระภาคเจ้า นั้นมีอยู่เป็นประการใด สมเด็จพระบรมบพิตรเจ้าได้ทรงตรวจตราตริตรองแล้ว ก็ได้ทรงทราบแล้วทุกประการ ดังรับประทานวิสัชนามา ก็สมควรแก่เวลาแต่เพียงนี้ ขอถวายพระพร

พอยถาสัพพีแล้ว ก็ทรงพระสรวลตบพระหัตถ์ว่า "เทศน์เก่งจริง พวกพราหมณ์ที่เขาถือตัวว่าเขารู้มากเขาแก่มาก เขาไม่ใคร่ยอมคำรพพระเจ้านัก เขามาคุยๆ ถามพอแก้รำคาญ ต่อนานๆ เขาก็เชื่อในธรรม เขาก็สำเร็จเป็นพระโสดา ที่ความดำริของพราหมณ์ผู้เจ้าลัทธิทั้งหลายเขาวางโตทุกคน เจ้าคุณแปล **อหํ** ว่ากูนั้น ชอบแท้ทางความดีจริงๆ จึงได้รับพระราชทานรางวัล ๑๖ บาท เติมท้องกัณฑ์ ๒๐ บาท รวมเป็น ๓๖ บาท

(การถวายเทศน์เรื่อง ฉศกอย่างที่เรียงมานี้ พระปรีชา เฉลิมแก้ว และพระธรรมถาวร รับว่าจริง แต่เทศน์อย่างไรนั้นลืมไป ท่านเจ้าคุณธรรมถาวรบอกต่อว่า วันที่ถวายเทศน์ถวายฉศกนี้และถวาย ด กวางเหม็งไว้ก่อนขึ้นเทศน์ วันนั้นจะเพาะออก ด กวางเหม็งจริง อย่างที่ท่านแก้

พระราชกระทู้ว่า ไม่เคยบอกตัวตรงๆ กับใครๆ เหมือนดังบอกสมเด็จบรมบพิตรวันนี้)

๒.๒ ได้สลึงเฟื้อง

เมื่อแผ่นดินสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ยายคุณท้าวแฟงเก็บตลาด (เลี้ยงโสเภณี) เอาผลกำไรได้มาก แกรู้ว่าในหลวงทรงโปรดทำบุญสร้างวัด แกจึงสร้างวัดด้วยเงินรายได้ของแกไว้ที่ในตรอกแฟงพระนคร ครั้นวัดเสร็จแล้วแกทูลขอพระราชทานนาม ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าพระราชทานนามว่า วัดคณิกาผล แกจึงนิมนต์พระมหาโตไปเทศน์ฉลอง พระมหาโตเทศน์ว่าเจ้าภาพคิดเพื่อเหตุเช่นนี้ ทำด้วยผลทุนรอนอย่างนี้ ย่อมได้อานิสงส์สลึงเฟื้อง

เช่นตากับยายฝังเงินเฟื้องไว้ที่ศิลารองหน้าบันได เงินสลึงเฟื้องหนีไปเข้าคลังเศรษฐี ไปติดอยู่กับเงินก้อนใหญ่ของเศรษฐี ตาจึงขุดตามรอยที่เงินหนีไป เข้าไปจนถึงบ้านเศรษฐี เศรษฐีจึงห้ามมิให้ขุด ตาก็จะขุดให้ได้ อ้างว่าจะขุดตามอ้ายน้อยไปหาอ้ายใหญ่ เศรษฐีจึงถามว่า อ้ายน้อยคืออะไร ตาก็บอกว่า อ้ายน้อยคือเงินที่เทวดาให้ผมสลึงเฟื้อง เศรษฐีมั่นใจว่า เงินในคลังมีแต่ก้อนใหญ่ๆ ทั้งนั้น เงินย่อยหามีไม่ จึงท้าตาว่า ถ้าขุดตามได้เงินสลึงเฟื้อง เราจะทำขวัญให้ตาหนักเท่าตัว ถ้าขุดตามไม่ได้จะเอาเรื่องกลับฐานเป็นคนร้ายบุกรุก ตาก็ยินยอมเลยขุดต่อไปได้พบเงินสลึงเฟื้องคลานเข้าไปกอดกับเงินก้อนใหญ่ของเศรษฐีอยู่ เศรษฐีก็ยอมให้ตาปรับตามที่ตกลงกันไว้ ครั้นเอาตัวตาขึ้นตราชั่ง ก็ได้น้ำหนักเพียงแค่สลึงเฟื้องตามที่เทวดาเคยชั่งให้ ด้วยผลบุญที่ตั้งค่าไว้น้อย ตั้งมูลไว้ผิดฐาน ดังเจ้าของวัดนี้สร้างลงไปจนแล้วเป็นการดี แต่ฐานตั้งไม่ถูกบุญใหญ่ ผลจึงใหญ่ไปไม่ได้ คงได้สลึงเฟื้องของเศษบุญเท่านั้น

เจ้าของวัดขัดใจโกรธจัดจนหน้าแดง แกเกือบจะด่าเสียอีก แต่เกรงจะหมิ่นประมาท แกประเคนเครื่องกัณฑ์กระแทกๆ ดังกุกกักใหญ่ แกขึ้นไปเชิญเสด็จทูลกระหม่อมพระมาประทานธรรมบอกอานิสงส์บ้างต่ออีกกัณฑ์ ทูลกระหม่อมทรงแสดงถึงจิตของบุคคลทำกุศลว่า ถ้าทำด้วยจิตผ่องใสไม่ขุ่นมัวจะได้ผลมาก ถ้าทำด้วยจิตขุ่นมัวย่อมได้ผลน้อย ดังเช่นสร้างวัดนี้ด้วยเรื่องขุ่นมัวทั้งนั้น แต่ท่านมหาโตชักนิทานเรื่องทุคคะตะบุรุษที่เคยทำกุศลเศร้าหมองไว้แต่บุเรชาติ ครั้นมาชาตินี้ได้อัตตภาพเป็นมนุษย์เหมือนเขา แต่ยากจนจึงได้ไปอ้อนขอเงินเทวดาที่ต้นไม้ใหญ่ เทวดารำคาญจึงชั่งตัวบุรุษนั้น แล้วให้เงินตามน้ำหนัก ครั้นจะให้น้อยก็จะว่าแกล้งให้ ครั้นจะให้มากก็ไม่เห็นมีบุญคุณควรจะได้มาก เทวดาจึงชั่งตัวให้เขาจะได้สิ้นธุระต่อว่าต่อขาน ชั่งให้ตามน้ำหนักตัว เป็นอันหมดแง่ที่จะต้องค้อนติงต่อ

การที่ว่าผลแห่งบุญจะอำนวยเพียงเล็กน้อย คือท่านแบ่งผลบุญเป็น ๘ ส่วน คงได้ผลแต่เพียง ๓ ส่วน เหมือนเงิน ๑ บาท แปดเฟื้อง โว้งเว้งหายไปเสีย ๕ เฟื้อง คือ ๕ ส่วน คงได้แต่ ๓ ส่วน นี่ยังดีนักทีเดียว ถ้าเป็นความเห็นของข้าพเจ้าแล้ว คงจะตัดสินให้ได้บุญเพียงสองไพเท่านั้น ในการสร้างวัดด้วยวิธีคิดในใจไว้แต่เดิมเท่านี้ มีดีเท่านี้ เอวังก็มี

๒.๓ หัวล้าน-หัวเหลือง

อนึ่ง ในแผ่นดินสมเด็จพระจอมเกล้าฯ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) เมื่อครั้งยังเป็นพระเทพกระวี ได้เคยเทศน์คู่กับพระพิมลธรรม (ถึก) วัดพระเชตุพนเสมอ เป็นคู่เทศน์ที่เผ็ดร้อนถึงอกถึงใจคนฟัง จนความทราบถึงพระกรรณสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงนิมนต์เจ้าคุณทั้ง ๒ เข้าไปเทศน์ในพระบรมมหาราชวัง ครั้งหนึ่ง สมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงติดเงินพระราชทานให้สลึงเฟื้อง พระเทพกระวีไหวทัน หันมาบอกกับพระพิมลธรรมว่า เจ้าถึก

จำเจ้าถึก เจ้าถึกรู้ตัวหรือยัง พระพิมลธรรมถามว่า จะให้รู้อะไรหนาฯ อ้าวท่านเจ้าถึกยังไม่รู้ตัว โง่จริงๆ แฮะฯ ท่านเจ้าถึกถามรุกใหญ่ว่า จะให้รู้อะไรอีก นอกคอกเปล่าๆ พระเทพกระวีว่า จะนอกคอกทำไม เรามาเทศน์กันวันนี้ในวังมิใช่หรือฯ รับว่าในวังนั่นสิฯ ก็ในวัง ในคอก ในกำแพงด้วยซ้ำ รู้ไหมหล่ะฯ รู้อะไรนะฯ จงรู้เถิดจะบอกให้ว่า ท่านเจ้าถึกนั้นหัวล้านมีคีรี ฝ่ายพระเทพกระวีนั้นหัวเหลือง สมเด็จบรมบพิตรจึงทรงติดให้สลึงเฟื้องรู้ไหมฯ พอหมดคำก็ฮาครืนแร่นคึกบนพระที่นั่ง เลยให้รางวัลองค์ละ ๑๐ บาท พ่อจงเอาเงินนี้มาแบ่ง จงจัดแจงให้เข้าใจ พ่อถึกหัวล้าน พ่อโตหัวเหลือง เป็นหัวละเฟื้องสองไพฯ ได้อีกฮา ได้องค์ละ ๑๐ บาท คราวนี้เจ้าจอมคึกคักกันแซ่ คุณเฒ่าคนแก่ยิงเหงือกยิงฟันอ้าปากกันหวอไปหมด สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินก็ทรงพระสรวล แล้วถวายพระธรรมเทศนาปุจฉาวิสัชนาสืบไปจนจบ

๒.๔ ความโกรธไม่ดีมีแต่เสีย

การจะนิมนต์สมเด็จฯ ไปเทศน์ ถ้ากำหนดเวลาท่านไม่รับ หากไม่กำหนดเวลาท่านรับทุกแห่ง ตามแต่ท่านจะไปถึง คราวหนึ่งเขานิมนต์ไปเทศน์ที่วัดหนึ่งในคลองมอญ สมเด็จฯ ไปถึงแต่เช้าเจ้าภาพก็เลยต้องให้มีเทศน์พิเศษขึ้นอีกกัณฑ์หนึ่ง เพราะกำหนดเวลาเอาไว้ว่าจะมีเทศน์คู่ตอนฉันเพลแล้ว พอ ๔ โมงกว่า พระพิมลธรรม (ถึก) คู่เทศน์ก็ไปถึง สมเด็จฯ ก็หยุดลงฉันเพล ครั้นฉันแล้วก็ขึ้นเทศน์ สมเด็จฯ ถามท่านเจ้าถึก ท่านเจ้าถึกติดเลยนิ่ง สมเด็จฯ บอกกล่าวสัปปุรุษว่า ดูนะดูเถิดจ้ะ ท่านเจ้าถึกเขาอิจฉาฉัน เขาเห็นฉันเทศน์ ๒ กัณฑ์ เขาเทศน์ยังมิได้สักกัณฑ์ เขาจึงอิจฉาฉัน ฉันถามเขา เขาจึงไม่พูด ถามไปไม่ตอบนิ่งอม... ได้ยินว่าทายกเขาจัดเครื่องกัณฑ์ให้ท่านเจ้าถึกได้เท่ากับ ๒ กัณฑ์เท่ากัน ท่านเจ้าถึกจึงถาม

บ้างว่า เจ้าคุณ โทโสเป็นกิเลสสำคัญพาเอาเจ้าของต้องเสียทรัพย์ เสียชื่อ เสียเงินทอง เสียน้องเสียพี่ เสียที่เสียทาง เสียอย่างเสียธรรมเนียม เสียเหลี่ยม เสียแต้ม ก็เพราะลุแก่อำนาจโทโส ให้โทษให้ทุกข์แก่เจ้าของมากนัก ก็ลักษณะแรก โทโสจะเกิดขึ้นเกิดตรงที่ไหนก่อนนะขอรับ ขอให้แก้ให้ขาว

สมเด็จฯ นั่งหลับกรนเสียด้วย ทำเป็นไม่ได้ยินคำถาม ท่านเจ้าถึกก็ถามซ้ำอีก ๒-๓ ครั้ง สมเด็จฯ ก็นิ่งเฉย ท่านเจ้าถึกชักฉิวตวาดแหวออกมาว่า ถามแล้วไม่ฟังนิ่งหลับใน ท่านเจ้าถึกตวาดซ้ำไป สมเด็จฯ ตกใจตื่น แล้วด่าออกไปด้วยว่า อ้ายเปรต อ้ายกาก อ้ายห่า อ้ายถึก กวนคนนอนหลับ

ท่านเจ้าถึกมีพื้นฉิวอยู่ก่อนแล้ว ครั้นถูกด่าเสียเกียรติในที่ประชุมชนเช่นนั้นก็ชักโกรธชักฉิวลืมสังวร จึงจับกระโถนปามาตรงสมเด็จฯ ท่านนั่งภาวนากันตัวอยู่ กระโถนไพล่ไปโดนเสาศาลา กระโถนแตกดังเปรี้ยง สมเด็จฯ เทศน์ผสมซ้ำแก้ลักษณะโทโสว่า สัปปุรุษดูซิเห็นไหมๆ เจ้าคุณพิมลธรรมองค์นี้ ท่านดีแต่ชอบคำพูดเพราะๆ แต่พอได้รับเสียงด่า ก็เกิดโทโสโอหังเพราะอนิฏฐารมณ์ รูปร่างที่ไม่อยากดูมากระทบนัยน์ตา เสียงไม่น่าฟังมากระทบหู กลิ่นที่ไม่น่าดมมากระทบจมูก รสที่ไม่น่ากินมากระทบลิ้น สัมผัสความกระทบถูกมากระทบถึงกาย ความคิดที่ไม่สมคิดผิดหมายมากระทบใจให้เป็นมูลมารับเกิดสัมผัสสชาเวทนาขึ้นภายใน สำรวมไม่ทันจึงดันออกข้างนอกให้คนอื่นรู้ว่าเขาโกรธ ดังเช่นเจ้าคุณพิมลธรรมเป็นตัวอย่าง ถ้าเขายอท่านว่าพระเดชพระคุณแล้ว ท่านยิ้ม พอเขาด่าก็โกรธ โทโสเกิดในทวาร ๖ เพราะถูกกระทบกระเทือนสิ่งที่เป็นอนิฏฐารมณ์ ไม่พอใจก็เกิดโกรธ แต่โทโสก็ไม่มีอำนาจกดขี่เจ้าของเลย เว้นแต่เจ้าของโง่เผลอสติ เช่นพระพิมลธรรมถึกนี้โทโสกดขี่ได้ ถ้าฉลาดแล้วระวังตั้งสติไม่พลุ่มพล่าม โทโสเป็นสหชาติเกิดกับด้วยจิต ไม่ได้ติดอยู่กับใจ ถึงเป็นรากเหง้าเค้ามูล

ก็จริง แต่เจ้าของไม่นำพาหรือคอยห้ามปรามข่มขู่ไว้ โทโสก็ไม่เกิดขึ้นได้ เปรียบเช่นพืชพันธุ์เครื่องเพาะปลูก เจ้าของอย่าเอาไปดอง อย่าเอาไปแช่ อย่าเอาไปหมักในที่ฉ่ำแฉะแล้ว เครื่องพืชพันธุ์เพาะปลูกทั้งปวง ไม่ถูกชื้นแล้วงอกไม่ได้ โทโสก็เช่นกัน ถ้าไม่รับให้กระทบถูกแล้ว โทโสก็ไม่เกิดขึ้นได้ ดูแต่ท่านเจ้าถึกเป็นตัวอย่าง ตัวท่านเป็นเพศพระ ครั้นท่านขาดสังวรท่านก็กลายเป็นโพระ กระโถนเลยพลอยแตกดังโพล๊ะเพราะโทโสท่านรับรองยึดถือทำให้มูลแฉะขึ้น จงจำไว้ทุกคนเทอญ

๒.๕ เทศน์เมืองเขมร

ครั้นคราวหนึ่งนักองค์ด้วง เจ้าแผ่นดินเขมร กลุ้มพระทัยมีใบบอกเข้ามากราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทรงทราบ จึงมีพระบรมราชโองการโปรดให้เผดียงสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ให้ออกไปแสดงธรรมโปรดนักองค์ด้วง ณ เมืองเขมร คราวนี้สมเด็จพระพุฒาจารย์ถึงกับบ่นที่วัดระฆังฯ ว่า สมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ก็ไม่ใช่โง่ แต่ว่าใช้ขรัวโตไม่ได้ สมเด็จพระจอมเกล้าฯ ฉลาดว่องไวกลับมาได้ใช้ขรัวโต

ครั้นถึงวันกำหนด ท่านก็พาพระฐานา ๔ รูป ไปลงเรือสยามูปถัมภ์เจ้าพนักงานไปส่งถึงเมืองจันทบุรี แล้วขึ้นเกวียนไปทางเมืองตราด ไปถึงหมู่บ้านแห่งหนึ่งแขวงเมืองตราดนั้น เป็นตำบลที่มีเสือชุมมาก มันเผ่นเข้าขวางหน้าเกวียน เวลารอนๆ จวนค่ำ คนนำทางหน้าเกวียนจดพลองเล่นตีกับเสือจนเสือแยกเขี้ยวหื้อใส่ขนาบ คนถือพลองถอยหลังทุกที จนถึงหน้าเกวียนสมเด็จฯ คนหน้าเกวียนยกเท้ายันคนถือพลองไว้ไม่ให้ถอย

สมเด็จพระพุฒาจารย์ท่านเห็นเสือมีอำนาจดุมาก จึงบอกว่าเสือเขาจะธุระกับฉันคนเดียวดอกจ้ะ ฉันจะพูดจาขอทุเลาเสือสักคืนในที่นี้ ครั้นแล้ว

ท่านก็ลง ส่งเกวียนส่งคนให้ไปคอยอยู่ข้างหน้า ท่านก็นอนขวางทางเสือเสีย เสือก็นอนเฝ้าท่านคืนหนึ่ง เสือก็ไปไหนไม่ได้ จะไปไล่คนอื่นก็ไปไม่ได้ ต้องเฝ้ายามสมเด็จฯ ยันรุ่ง

ครั้นเวลาเช้าท่านเชิญเสือให้กลับไป แล้วท่านลาเสือว่า ฉันลาก่อนจ้ะ เพราะมีราชกิจใช้ให้ไปจ้ะ ว่าแล้วก็เดินตามเกวียนไปทันกัน ท่านเล่าให้พระครูปลัด (พระครูปลัดคือพระธรรมถาวรเดี๋ยวนี้) พวกครัวก็หุงต้มเลี้ยงท่าน เลี้ยงกันเสร็จแล้วก็นิมนต์สมเด็จฯ ขึ้นเกวียนคนลาก ท่านไม่ชอบวัวควายเทียมเกวียน

ครั้นไปถึงเมืองพะตะบอง ข้าหลวงฝ่ายสยามการ เข้าไปถึงกรมเมืองเขมร กรมเมืองทราบแล้ว นำความทูลนักองค์ด้วงเจ้าเมืองเขมรฯ ทรงทราบแล้ว สั่งคนนำแคร่ออกไปรับสมเด็จฯ เข้าไปถึงวังใน กระทำความเคารพปฏิสันถารปรนนิบัติแก่สมเด็จฯ เป็นอันดี แล้วสั่งให้จัดการเลี้ยงดูข้าหลวงและผู้คนที่เชิญสมเด็จฯ มานั้น และให้จัดที่พักที่อยู่ให้ตามสมควร ครั้นเวลาเช้าจัดแจงตั้งธรรมาสน์ บอกกล่าวพระยาพระเขมร ตลอดพ่อค้าคฤหบดีเขมรให้มาฟังธรรมของสมเด็จฯ จอมปราชญ์สยาม สมเด็จพระเจ้ากรุงสยามรับสั่ง โปรดให้สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) มาโปรดเขมร เขมรทั้งหลายต่างก็ยินดีเต็มใจพร้อมใจกันมาฟังสมเด็จฯ ทุกคน

ครั้นเพลแล้วก็อาราธนาให้ขึ้นเทศน์ สมเด็จฯ ก็เลือกเฟ้นหาธรรมะนำมายกขึ้นแสดงชี้แจงและแปลแก้ไขเป็นภาษาเขมร ให้พวกเขมรเข้าใจต่อตลอดมา ถึงพระมหากรุณาธิคุณของสมเด็จกรุงสยามด้วย เชื่อมสาสนปสาสน์และพระรัฏฐะปสาสน์ให้กลมเกลียวกลืนกัน เทศน์ให้ยึดโยงหยั่งถึงกัน ชักเอาเหตุผลตามชาดกต่างๆ พระสูตรต่างๆ ทางพระวินัยต่างๆ อานิสงส์สันติภาพ และอานิสงส์สามัคคีธรรม นำมาปรุงเป็นเทศนากัณฑ์หนึ่ง ครั้นจบลงแล้ว นักองค์จันทร์มารดานักองค์ด้วง ได้สละราชบุตรราชธิดาบูชาธรรม

และสักการะด้วยแก้วแหวน เงินทอง ผ้าผ่อน และขัชโภชนาหารตระการต่างๆ เขมรนอกนั้นก็เลื่อมใส เห็นจริงตามเทศนาของสมเด็จฯ ทุกคน และต่างก็เกิดความเลื่อมใสในองค์เจ้าประคุณสมเด็จฯ

สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) จึงได้ฝากนางธิดากุมารีไว้กับมารดาเจ้านักองค์ด้วง รับมาแต่เจ้ากุมารชายคนเดียว นักองค์ด้วงเจ้าเมืองเขมรจึงจัดการส่งเสด็จ มีเกวียนส่งเข้ามาจนถึงเมืองตราด เจ้าเมืองตราดจัดเกวียนส่งมาถึงเมืองจันทบุรี เจ้าเมืองจันทบุรี จัดเรือใบเรือเสาธง เข้ามาถึงกรุงเทพพระมหานคร จอดหน้าวัดระฆังฯ ทีเดียว

ครั้นรุ่งเช้าสมเด็จพระพุฒาจารย์จึงเข้าในพระบรมมหาราชวัง เสด็จออกรับและทรงสดับรายงาน การไปที่และไปถึง และเจ้าเขมรยินดีรับรองเลื่อมใสได้เทศน์โปรดด้วยข้อนั้น นำข้อนั้นเทียบข้อนั้นให้เจ้าเขมรเข้าใจด้วยนัยอย่างนั้น ลงมติอย่างนั้นตลอดเสนาเขมรทั่วถึงกัน เขมรบูชาธรรมเป็นธรรมพลี บรรณาการมาอย่างนั้นเท่านั้น ของเท่านั้นๆ ให้ทรงถวายโดยละเอียดทุกประการ

สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบรายงานของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) บรรยายถวายเป็นที่พอพระราชหฤทัยยิ่งนัก ทรงนิยมชมเชยความสามารถของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) จึงทรงปวารณาว่าเจ้าคุณประสงค์สิ่งอะไร พอที่โยมจะอนุญาตได้โยมก็จะถวาย แล้วก็เสด็จขึ้น สมเด็จพระพุฒาจารย์ก็กลับวัดระฆังฯ

๒.๖ ลืมโศก

ในครั้งหนึ่ง หม่อมชั้นเล็ก คนโปรดของสมเด็จเจ้าพระยามหาศรี–สุริยวงศ์ ผู้สำเร็จราชการ ถึงอนิจกรรมลง ท่านรักหม่อมชั้นเล็กมาก ถึงกับ

โสกาไม่ค่อยสร่าง จึงใช้ทนายให้ไปอาราธนาสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) วัดระฆังฯ ให้ไปเทศน์ตัดโศกให้ท่านฟัง ทนายก็ไปอาราธนาว่า "ฯพณฯ หัวเจ้าท่านให้อาราธนาพระเดชพระคุณไปแสดงธรรมแก้โศกให้ ฯพณฯ ท่านฟังขอรับกระผม ในวันนี้เพลแล้วขอรับกระผม" สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) รับว่า "จ้ะ เรื่องเทศน์แก้โศกนั้น ฉันยินดีเทศน์นักจ้ะ ฉันจะไปจ้ะ" ครั้นถึงเวลาสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ก็ลงเรือกราบสีไปถึงบ้านสมเด็จพระยาฯ นั่งที่บัญญัติอาสน์ ข้างฝ่ายสมเด็จเจ้าพระยาฯ ก็ออกมารับสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ปฏิสันถารกันแล้วก็จุดเทียน สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ขึ้นธรรมมาสน์ให้ศีลบอกศักราชแล้วถวายพร แล้วก็เริ่มนิกเขปบทที่เป็นท่านองเส้นเหล้าในกัณฑ์ชูชกว่า

"ตทา กลิงฺครฏฺเจ ทุนฺนวิฏฺฐพฺราหฺมณวาสี ชูชโก นาม พฺราหฺมโณ ฯเปฯ ตสฺส อหาสิ" แปลความหมายว่า **"ตทา กาเล"** ในกาลเมื่อสมเด็จพระบรมหน่อชินวงศ์วิษณุเวทฯ กล่าวถึงกำเนิดชูชก ของท่านว่าผูกขึ้นใหม่ ขบขันคมสันมาก เพราะแหล่ออกแบบต้องขำอยู่เองและแลเห็นความเป็นจริงเสียด้วย

คราวนั้นสมเด็จเจ้าพระยาฯ ยิ้มแป้น พวกหม่อมฯ เหล่านั้นและคนผู้ใหญ่ ผู้หญิง เด็ก ทนาย ข้าราชการฟังเป็นอันมาก ก็พากันยิ้มแป้นไปถ้วนทั่วทุกคน ครั้นพอถึงแหล่ขอทาน แหล่ทวนทอง แหล่พานาง คราวนี้ถึงกับหัวเราะกันท้องคัดท้องแข็ง ส่วนสมเด็จเจ้าพระยาฯ เองก็หัวเราะ ถึงกับออกวาจาว่าสนุกดีจริง

ขุนนางและทนายหน้าหอ พนักงานเหล่านั้นลืมเกรงสมเด็จเจ้าพระยาฯ สมเด็จฯ ท่านก็ลืมโศกคิดถึงหม่อมเล็ก ตั้งกองหัวเราะก๊าก ก๊าก ไปทั้งบ้าน เทศน์ไปถึงแหล่เชิญแหล่จบก็จบกัน ลงท้ายเหนื่อยไปตามกัน รุ่งขึ้นที่บ้านนั้นก็ลือกันแต่ชูชกที่สมเด็จพุฒาจารย์ (โต) เทศน์ ฝ่ายสมเด็จ เจ้าพระยาฯ

ก็ลืมโศก ชักคุยแต่เรื่องชูชกตรงนั้นผู้นั้นแต่ง ไม่มีใครร้องไห้ถึงหม่อมชั้นเล็กอีกนาน

๒.๗ ใจขุ่นมัวเทศน์ยาว-ใจขาวเทศน์สั้น

จากหนังสือประวัติสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ซึ่งพระครูกัลยาณานุกูล รวบรวมเรียบเรียงว่า "มีเรื่องเล่าเมื่อในสมัยรัชกาลที่ ๔ ครั้งหนึ่ง เจ้าประคุณสมเด็จฯ (สันนิษฐานว่าเป็นที่พระธรรมกิติ) ได้ถวายเทศนาในที่รโหฐาน ๓ วันติดต่อกัน (วันยก)

เนื่องในการเสด็จออกฟังธรรมตามพระราชานุกิจ (มีกิจอันหนึ่งที่พระเจ้าแผ่นดินทรงบำเพ็ญ คือทรงสดับพระธรรมเทศนาทุกพระองค์ เป็นประเพณีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ และที่ ๕ ก็ทรงประพฤติพระราชานุกิจข้อนี้ วันที่ ๑ ผ่านไปแล้ว ถึงวันที่ ๒ พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชประสงค์จะทรงสดับพระธรรมเทศนาแต่เพียงสังเขป ด้วยมีพระราชกิจอย่างหนึ่ง (นัยว่าเจ้าจอมประสูติ) แต่หาได้รับสั่งอย่างไรไม่เห็นจะทรงเกรงอัธยาศัย จึงประทับฟังจนจบ ว่าเจ้าประคุณสมเด็จฯ ถวายเทศน์วันนั้นพิสดารยืดยาวมาก ครั้นถึงวันที่ ๓ พอเสด็จออก ท่านก็ขึ้นธรรมาสน์ถวายศีลบอกศักราชถวายพระพร ตั้ง นะโมว่าอรรถแล้วแปลสัก ๒-๓ คำ ท่านก็กล่าวขึ้นว่าจะถวายพระธรรมเทศนาหมวดใดๆ ก็ทรงทราบอยู่หมด แล้วลงเอวังก็มี จบเทศนาลงจากธรรมาสน์ มีพระราชดำรัสถามถึงเหตุที่ในวันก่อนถวายเทศน์มาก วันนี้ถวายน้อย ท่านถวายพระพรว่า "เมื่อวานนี้มหาบพิตรพระราชสมภารเจ้า มีพระราชหฤทัยขุ่นมัว จะดับความขุ่นมัวได้ด้วยทรงสดับพระธรรมเทศนาให้มาก

วันนี้พระราชหฤทัยผ่องใสจะไม่ทรงสดับก็ได้" พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแย้มโอษฐ์ ไม่ตรัสว่าอะไร

ต่อมาถึงปีขาล พ.ศ. ๒๓๙๗ โปรดให้เจ้าคุณพระธรรมไตรโลก (รอด) วัดโมลีโลกยาราม จังหวัดธนบุรี ถวายเทศนาเนื่องในงานทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณาอนุสรณ์ อุทิศถวายสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ซึ่งสิ้นพระชนม์เมื่อ ณ วันศุกร์ ขึ้น ๙ ค่ำ เดือนอ้าย ปีฉลู พ.ศ. ๒๓๙๖ เจ้าคุณพระธรรมไตรโลกได้ถวายย่อๆ ตามอย่างเจ้าประคุณสมเด็จฯ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกริ้วดำรัสว่า "เหมือนขรัวโตหรือจึงเอาอย่าง ยกให้แต่ขรัวโตเท่านั้น" ภายหลังต่อมาเจ้าคุณพระธรรมไตรโลก ได้ถวายหนังสือขอพระราชทานอภัยโทษ ความปรากฏในจดหมายเหตุ

๒.๘ บอกราคาค่าเทศน์

มีหญิงหม้ายคนหนึ่งอยู่ตำบลบ้านช่างหล่อ จังหวัดธนบุรี ได้นิมนต์เจ้าประคุณสมเด็จฯ ไปเทศน์ที่บ้าน ก่อนแต่จะเทศน์หญิงคนนั้นได้เอาเงินติดกัณฑ์เทศน์ ๑๐๐ บาท พร้อมกับกราบเรียนว่า "ขอให้พระเดชพระคุณเทศน์ให้เพราะๆ สักหน่อยนะเจ้าคะ วันนี้ดิฉันมีศรัทธาติดกัณฑ์เทศน์ ๑๐๐ บาท" พอได้เวลาเจ้าประคุณสมเด็จฯ ก็ขึ้นธรรมาสน์ให้ศีลบอกศักราช ตั้งนะโม แล้วว่า **"พุทฺธํ ธมฺมํ สงฺฆํ"** ลง **เอวํ** ก็มี ว่า **ยถา สัพพี** แล้วลงจากธรรมาสน์ เขาว่าหญิงคนนั้นขัดเคืองมาก แต่มิรู้ที่จะว่ากระไร ได้แต่นึกอยู่ในใจว่า "เทศน์อะไรฟังไม่รู้เรื่องรู้ราว เสียแรงติดกัณฑ์เทศน์ตั้ง ๑๐๐ บาท" ครั้นวันรุ่งขึ้นเจ้าประคุณสมเด็จฯ ได้ไปเทศน์ที่บ้านนั้นอีกโดยมิได้ถูกนิมนต์ ก่อนเทศน์ท่านได้บอกหญิงนั้นว่า "เมื่อวานนี้ฉันรับจ้าง

เทศน์จ๊ะ วันนี้ฉันจะมาให้ธรรมเป็นทานน๊ะจ๊ะ” แล้วท่านก็เทศน์ต่อไปจนจบกัณฑ์ ว่าวันนั้นท่านเทศน์แจ่มแจ้งไพเราะจับใจคนฟังมาก

๒.๙ นักษัตร-อริยสัจ

อริยสัจ ๔ ท่านพระยาฯ ผู้หนึ่งเคยนิมนต์พระมาแสดงพระธรรมเทศนาให้ฟังอยู่เนืองๆ ที่บ้านของท่าน วันหนึ่งท่านคิดอยากฟังเทศน์จตุราริยสัจ จึงใช้บ่าวคนหนึ่งว่า เจ้าจงไปนิมนต์เจ้าประคุณสมเด็จฯ ที่วัดระฆังฯ มาเทศน์จตุราริยสัจสักกัณฑ์หนึ่งในค่ำวันนี้ ท่านหาได้เขียนฎีกาบอกชื่ออริยสัจให้บ่าวไปไม่ บ่าวก็รับคำสั่งไปนิมนต์เจ้าประคุณสมเด็จฯ ที่วัดว่า เจ้าคุณที่บ้านให้มาอาราธนาเจ้าประคุณไปแสดงพระธรรมที่บ้านค่ำวันนี้ เจ้าประคุณสมเด็จฯ จึงถามว่า ท่านจะให้เทศน์เรื่องอะไร บ่าวลืมชื่ออริยสัจเสียจำไม่ได้ จึงคะเนได้แต่ว่า ๑๒ นักษัตร จึงกราบเรียนว่า ๑๒ นักษัตรขอรับกระผม แล้วก็กราบลาลงมา

ฝ่ายเจ้าประคุณสมเด็จฯ ก็คิดว่า เห็นท่านพระยาจะให้เทศน์อริยสัจ แต่บ่าวลืมชื่อไปจึงมาบอกว่า ๑๒ นักษัตรดังนี้ พอถึงเวลาค่ำท่านก็มีลูกศิษย์ตามไป เข้าไปแสดงธรรมเทศนาที่บ้านท่านพระยาผู้นั้น มีพวกอุบาสกอุบาสิกามาคอยฟังอยู่ด้วยกันมาก

เจ้าประคุณสมเด็จฯ จึงขึ้นธรรมมาสน์ ให้ศีลบอกพุทธศักราชแลตั้งนะโม ๓ หน จบแล้วจึงว่าจุณณียบทสิบสองนักษัตรว่า **มุสิโก อุสโภ พยคฺโฆ สโส นาโค สปฺโป อสฺโส เอฬโก มกฺกโฏ กุกฺกุโฏ สุนโข สุกโร แปลเป็นภาษาไทยว่า มุสิโก หนู อุสโภ วัวผู้ พยคฺโฆ เสือ สโส กระต่าย นาโค งูใหญ่ สปฺโป งูเล็ก อสฺโส ม้า เอฬโก แพะ มกฺกโฏ ลิง กุกฺกุโฏ ไก่ สุนโข สุนัข และ สุกโร สุกร**

ฝ่ายท่านพระยาเจ้าของกัณฑ์กับพวกสัปปุรุษทายกทายิกา ก็มีความสงสัยว่า ทำไมเจ้าประคุณสมเด็จฯ จึงมาเทศน์ ๑๒ นักษัตรดังนี้เล่า แลสงสัยว่าบ่าวจะไปนิมนต์ท่าน เรียกชื่ออริยสัจผิดไปดอกกระมัง ท่านเจ้าพระยาฯ จึงเรียกบ่าวคนนั้นเข้ามาถามว่า เจ้าไปนิมนต์เจ้าประคุณสมเด็จฯ เทศน์เรื่องอะไร บ่าวก็กราบเรียนว่า นิมนต์เทศน์เรื่อง ๑๒ นักษัตรขอรับผม ท่านพระยาจึงว่า นั่นประไรเล่า เจ้าลืมชื่ออริยสัจไปเสียแล้วไปคว้าเอา ๑๒ นักษัตรเข้า ท่านจึงมาเทศน์ตามเจ้านิมนต์นั่นซิ

ฝ่ายเจ้าประคุณสมเด็จฯ ก็เป็นผู้ฉลาดเทศน์ ท่านจึงอธิบายบรรยายหน้าธรรมาสน์ว่า อาตมภาพก็นึกอยู่แล้วว่า ผู้ไปนิมนต์จะลืมชื่ออริยสัจเสีย ไปบอกว่าท่านให้นิมนต์เทศน์ ๑๒ นักษัตร อาตมภาพก็เห็นว่า ๑๒ นักษัตรนี้คือเป็นต้นทางของอริยสัจแท้ทีเดียว ยากที่บุคคลจะได้ฟังธรรมเทศนาเรื่อง ๑๒ นักษัตรสักครั้งสักหน เทศน์ที่ไหนๆ ก็มีแต่เทศน์อริยสัจทั้งนั้น ไม่มีใครจะเทศน์ ๑๒ นักษัตรสักครั้งสักหน เทศน์ที่ไหนๆ ก็มีแต่เทศน์อริยสัจทั้งนั้น ไม่มีใครจะเทศน์ ๑๒ นักษัตรสู่กันฟังเลย ครั้งนี้เป็นบุญลาภของท่านเจ้าพระยาฯ เป็นมหัศจรรย์ เทพเจ้าผู้รักษาพระพุทธศาสนา จึงได้ดลบันดาลให้ผู้รับใช้เคลิบเคลิ้มไป ให้บอกว่าเทศน์ ๑๒ นักษัตรดังนี้ อาตมาก็มาเทศน์ตามผู้นิมนต์เพื่อจะให้สาธุชนและท่านพระยาฯ เจ้าของกัณฑ์ได้ฟังธรรมเทศนาเรื่อง ๑๒ นักษัตร อันเป็นต้นทางของอริยสัจทั้ง ๔ จะได้ธรรมสวนานิสงส์อันล้ำเลิศซึ่งจะพาให้ก่อเกิดปัจจเวกขณญาณในอริยสัจทั้ง ๔

แท้ที่จริงธรรมเนียมนับปี เดือน วัน คืนนี้ นักปราชญ์ผู้รู้โหราศาสตร์แต่ครั้งโบราณ ต้นปฐมกาลในชมพูทวีปบัญญัติตั้งแต่งไว้คือกำหนดหมายเอาชื่อดวงดาราในอากาศเวหาตั้งเป็นชื่อปี เดือน วัน ดังนี้

(๑) หมายเอาชื่อดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ ดาวอังคาร ดาวพุธ ดาวพฤหัสบดี ดาวศุกร์ ดาวเสาร์ รวม ๗ ดวง มาตั้งชื่อวันทั้ง ๗ วัน และให้นับเวียนไปเวียนมาทุกเดือนทุกปี

(๒) หมายเอาชื่อดวงดาวรูปสัตว์และดาวรูปสิ่งอื่นๆ มาตั้งเป็นชื่อเดือนทั้ง ๑๒ เดือนมีดังนี้คือ

เดือนเมษายน	ดาวรูปแพะ
เดือนพฤษภาคม	ดาวรูปวัวผู้
เดือนมิถุนายน	ดาวรูปคนคู่หนึ่ง
เดือนกรกฎาคม	ดาวรูปปูป่าหรือปูทะเล
เดือนสิงหาคม	ดาวรูปราชสีห์
เดือนกันยายน	ดาวรูปนางสาวที่น่ารักใคร่
เดือนตุลาคม	ดาวรูปคันชั่ง
เดือนพฤศจิกายน	ดาวรูปแมลงป่อง
เดือนธันวาคม	ดาวรูปธนู
เดือนมกราคม	ดาวรูปมังกร
เดือนกุมภาพันธ์	ดาวรูปหม้อ (จะเข้)
เดือนมีนาคม	ดาวรูปปลา (ตะเพียน)

รวมเป็น ๑๒ ดาว หมายเป็นชื่อ ๑๒ เดือน

(๓) หมายเอาดาวรูปสัตว์ ๑๒ ดาวที่ประทับอยู่ในท้องฟ้าอากาศเป็นชื่อปีทั้ง ๑๒ ดังนี้ คือ

ปีชวด	ดาวรูปหนู
ปีฉลู	ดาวรูปวัวตัวผู้
ปีขาล	ดาวรูปเสือ
ปีเถาะ	ดาวรูปกระต่าย

ปีมะโรง	ดาวรูปงูใหญ่ คือ นาค
ปีมะเส็ง	ดาวรูปงูเล็ก คือ งูธรรมดา
ปีมะเมีย	ดาวรูปม้า
ปีมะแม	ดาวรูปแพะ
ปีวอก	ดาวรูปลิง
ปีระกา	ดาวรูปไก่
ปีจอ	ดาวรูปสุนัข
ปีกุน	ดาวรูปสุกร

รวมเป็นชื่อดาวรูปสัตว์ ๑๒ ดวง ตั้งชื่อเป็นปี ๑๒ ปี ใช้เป็นธรรมเนียมเยี่ยงอย่างนับปีเดือนวันนี้คืนนี้ เป็นวิธีกำหนดนับอายุกาลแห่งสรรพสิ่งสรรพสัตว์ในโลกทั่วไป ที่นับเป็นของใหญ่ๆ ก็คือนับอายุโลกธาตุนับเป็นอันตรกัลป มหากัลป ภัทรกัลป เป็นต้น แลนับอายุชนเป็นรอบๆ คือ ๑๒ ปี เรียกว่ารอบหนึ่ง แล ๑๒ รอบ เป็น ๑๔๔ ปี แต่มนุษย์เราเกิดมาในกลียุคนี้ กำหนดอายุเป็นขัยเพียง ๑๐๐ ปี แลในทุกวันนี้อายุมนุษย์ก็ลดถอยลงน้อยกว่า ๑๐๐ ปีก็มีมาก ที่มีอายุกว่า ๑๕๐ ปี หรือ ๒๐๐ ปี ก็มีบ้างในบางประเทศ ตามจดหมายเหตุของประเทศต่างๆ ได้กล่าวมา แต่มีเป็นพิเศษแห่งละ ๑ คน ๒ คน หรือ ๓ คน ๔ คน เท่านั้น หาเสมอทั่วกันไปไม่ แต่ที่อายุต่ำกว่า ๑๐๐ ปี ลงมานั้น มีทั่วกันไปทุกประเทศ จึงเป็นที่สังเกตได้ว่า คำเรียกว่ากลียุคนี้ เป็นภาษาพราหมณ์ชาวชมพูทวีป แปลว่าคราวชั่วร้าย คือว่าสัตว์เกิดมาภายหลัง อันเป็นครั้งคราวชั่วร้าย นี้ย่อมทำบาปอกุศลมาก จนถึงอายุสัตว์ลดน้อยถอยลงมาก

ด้วยสัตว์ที่เกิดในต้นโลกต้นกัลปนั้น เห็นจะมากไปด้วยเมตตากรุณาแก่กันและกัน ชักชวนกันทำบุญกุศลมาก อายุจึงยืนหลายหมื่นหลาย

พันปี แลยังจะต่อลงไปข้างปลายโลก บางทีสัตว์จะทำบาปอกุศลยิ่งกว่านี้ อายุสัตว์บางทีก็จะเรียวน้อยถอยลงไปจนถึง ๑๐ ปีเป็นขัย แลสัตว์มีอายุเพียง ๕ ปี จะแต่งงานเป็นสามีภรรยาต่อกันก็อาจจะเป็นไปได้ แลในสมัยเช่นนั้น อาจจะเกิดมิคสัญญี ขาดเมตตาต่อกันและกัน อย่างประหนึ่งว่านายพรานสำคัญในเนื้อ จะฆ่าฟันกันตายลงเกลื่อนกลาด ดังมัจฉาชาติต้องยาพิษทั่วไปในโลก แต่สัตว์ที่เหลือตายนั้นจะกลับบ่ายหน้าเข้าหาบุญ ก่อสร้างการกุศล ฝูงคนในครั้งนั้นจะกลับมีอายุยืนยิ่งๆ ขึ้นไป จนอายุตลอดอสงไขย ซึ่งแปลว่า นับไม่ได้ นับไม่ถ้วน ภายหลังสัตว์ทั้งปวงก็กลับตั้งอยู่ในความประมาทก่อสร้างบาปอกุศลครุ่นๆ ไปอีกเล่า อายุสัตว์ก็กลับลดน้อยถอยลงมาอีก ตามธรรมดาของโลกเป็นไปดังนี้

สมเด็จพระพุทธเจ้าของเรา ผู้เป็นพระสัพพัญญูตรัสรู้แจ้งในธรรมทั้งปวง พระองค์จึงทรงแสดงธรรมที่จริง ๔ ประการไว้ให้สัตว์ทั้งหลายรู้แจ้ง คือ

(๑) ความทุกข์มีจริง

(๒) สิ่งให้เกิดทุกข์มีจริง

(๓) ธรรมเป็นที่ดับทุกข์มีจริง

(๔) ข้อปฏิบัติให้ถึงธรรมเป็นที่ดับทุกข์มีจริง

นี่แลเรียกว่าอริยสัจ ๔ คือ เป็นความจริง ๔ ประการ ซึ่งเพิ่มอริยเข้าอีกคำหนึ่งนั้น คือ อริย แปลว่า พระผู้รู้ผู้ประเสริฐอย่างหนึ่ง พระผู้ไกลจากกิเลสอย่างหนึ่ง รวมอริยและสัจจะสองคำเป็นนามเดียวกันเรียกว่า อริยสัจ แลเติมจตุรสังขยานามเข้าอีกคำหนึ่ง แลแปลงตัว **ะ** เป็นตัว **า** เพื่อจะให้เรียกเพราะสละสลวยแก่ลิ้นว่า จตุราริยสัจ แปลว่า ความจริงของพระอริยเจ้า ๔ อย่าง

ซึ่งท่านอ้างว่าความจริง ๔ อย่างนี้เป็นของพระอริยนั้น อธิบายว่า

ต่อเป็นพระอริยเจ้าจึงจะเห็นจริง คือพระอริยเจ้าเห็นว่า ความเกิด ความแก่ ความเจ็บ ความตาย ซึ่งสัตว์เวียนว่ายทนรับความลำบากอยู่ในวัฏสงสาร ให้เกิดความทุกข์จริง

ตัณหาคือความอยากความดิ้นรนของสัตว์นั้น ให้เกิดความทุกข์จริง

พระอมตมหานิพพาน ไม่มีเกิดแก่เจ็บตายเป็นที่ดับทุกข์จริงและสุขจริง

ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์มีจริง

พระอริยมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ย่อมเห็นจริงแจ้งประจักษ์ในธรรม ๔ อย่างดังนี้ แลสั่งสอนสัตว์ให้รู้ความจริง เพื่อจะให้ละทุกข์ เข้าหาความสุขที่แท้จริง

แต่ฝ่ายปุถุชนนั้นเห็นจริงบ้างแต่เล็กน้อย ไม่เห็นความจริงแจ้งประจักษ์เหมือนอย่างพระอริยเจ้าทั้งปวง พวกปุถุชนเคยเห็นกลับไปว่า เกิดแล้วตายๆ แล้วเกิดก็ดี ไม่เป็นทุกข์อะไรนัก บ้างก็ว่าเจ็บก็เจ็บ สนุกก็สนุก ทุกข์ก็ทุกข์ สุขก็สุข จะกลัวทุกข์ทำไม

บ้างว่าถ้าตายแล้วเกิดใหม่ได้เกิดที่ดีๆ เป็นท้าวพระยามหาเศรษฐีมั่งมีทรัพย์สมบัติมากมายแล้ว ก็หากลัวทุกข์อะไรไม่ ขอแต่อย่าให้ยากจนเท่านั้น

บ้างว่าตายแล้วไปเกิดในสวรรค์ ได้เสวยทิพยสมบัติ มีนางฟ้านับพันแวดล้อมเป็นบริวาร เป็นสุขสำราญชื่นอกชื่นใจดังนั้นแล้ว ถึงจะตายบ่อยๆ ก็ไม่กลัวทุกข์กลัวร้อนอะไร

บ้างก็ว่า ถ้าไปอมตมหานิพพาน ไปนอนเป็นสุขอยู่นมนานแต่ผู้เดียว ไม่มีคู่เคียงเรียงหมอนจะนอนด้วยแล้วเขาก็ไม่อยากจะไป เขาเห็นว่าอยู่เพียงเมืองมนุษย์กับเมืองสวรรค์เท่านั้นดีกว่า เขาหาอยากไปหาสุขในนิพพานไม่ พวกปุถุชนที่เป็นโลกียชนย่อมเห็นไปดังนี้

นี่แลการฟังเทศน์อริยสัจจะ ให้รู้ความจริงและเห็นธรรมที่ดับทุกข์เป็นสุขจริงของพระอริยเจ้าทั้ง ๔ อย่างนั้น แต่ก็ควรฟังเทศน์เรื่อง ๑๒ นักษัตรเสียก่อน จะได้เห็นว่า วัน คืน เดือน ปี ซึ่งเป็นอายุของเรา ย่อมล่วงไปทุกวันทุกเวลา ประเดี๋ยวก็เกิด ประเดี๋ยวก็แก่ ประเดี๋ยวก็เจ็บ ประเดี๋ยวก็ตาย เราเวียนวนทนทุกข์ อยู่ด้วยความลำบาก ๔ อย่างนี้แลไม่รู้สิ้นรู้สุด เมื่อเราสลดใจเบื่อหน่ายต่อความเกิดแก่เจ็บตายในโลกแล้ว เราก็ควรรีบเร่งก่อสร้างบุญกุศลจนกว่าจะได้มีบารมีแก่กล้าจะได้ความสุขในสวรรค์แลความสุขในอมตมหานิพพานในภายหน้า ซึ่งไม่มีความเกิด แก่ เจ็บ ตาย เป็นสุขเที่ยงแท้ถาวรอย่างเดียว ไม่มีทุกข์มาเจือปนเลย

แลเรื่อง ๑๒ นักษัตร คือ ดาวชื่อเดือน ๑๒ ดาว แลดาวชื่อปี ๑๒ ปี แลดาวชื่อวันทั้ง ๗ วันนี้ เป็นที่นับอายุของเราไม่ให้ประมาทแลให้คิดพิจารณาเห็นความจริงในอริยสัจทั้ง ๔ ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงสั่งสอนเราไว้ ให้รู้ตามนั้นทีเดียว

สาธุชนทั้งหลายผู้มาได้ฟังพระธรรมเทศนาเรื่อง ๑๒ นักษัตรกับอริยสัจ ๔ ด้วยในเวลานี้ ไม่ควรจะโทมนัสเสียใจต่อผู้ไปนิมนต์ ควรจะชื่นชมโสมนัสต่อผู้รับใช้ไปนิมนต์อาตมภาพมาเทศน์ด้วย ถ้าไม่ได้อาศัยผู้นิมนต์เป็นต้นเป็นเหตุดังนี้แล้ว ที่ไหนจะได้ฟังธรรมเทศนาเรื่อง ๑๒ นักษัตรเล่า ควรจะโมทนาสาธุการ อวยพรแก่ผู้ไปนิมนต์จงมาก เอวังก็มีด้วยประการฉะนี้

ฝ่ายท่านพระยาฯ เจ้าของกัณฑ์กับสัปปุรุษทายกทั้งปวงได้ฟังธรรมเทศนาเรื่อง ๑๒ นักษัตร กับอริยสัจ ๔ ของเจ้าประคุณสมเด็จฯ แล้ว ต่างก็ชื่นชมยินดีหน้ายิ้มแย้มแจ่มใส บ้างก็ยิ้มน้อยยิ้มใหญ่ไม่ใคร่จะวายยิ้มเลยแทบทุกคน ท่านพระยาฯ เจ้าของกัณฑ์จึงว่า ข้าขอบใจเจ้าคนไปนิมนต์ ขอให้เจ้าได้บุญมากๆ ด้วยกันเถิดฯ

๒.๑๐ ฌานโลกีย์

ครั้งหนึ่ง ที่วังเจ้าฟ้ามหามาลากรมหมื่นบำราบปรปักษ์มีเทศน์ไตรมาส ๓ วันยก พระพิมลธรรม (อัน) ถวายเทศน์ พระธรรมกิตติเป็นผู้รับสัพพี พระพิมลถวายเทศน์เรื่องปฐมสมโพธิ ปริเฉทลักขณะปริวัตรความว่า "กาลเทวินทร์ดาบสร้องไห้ เสียใจว่าตนจะตายไปก่อนไม่ทันเห็นพระสิทธาตถ์ (พระสิทธัตถะ) ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ซ้ำจะต้องไปเกิดในอสัญญีภพเสียอีก เพราะผลของอรูปสมาบัติเนวะสัญญานาสัญญายะตะนะฌานในปัจจุบันชาติ" วันที่ ๓ ก็มาถวายอีก พระธรรมกิตติ (โต) ก็ไปรับสัพพีอีก เจ้าฟ้ามหามาลาฯ ทรงรับสั่งถามพระพิมลธรรมว่า "พระคุณเจ้าฌานโลกีย์นี้ได้ยินว่าเสื่อมได้ไม่ใช่หรือ" พระพิมลธรรมรับว่า "ถวายพระพรเสื่อมได้" ทรงรับสั่งรุกอีกว่า "เสื่อมก็ได้ ทำไมกาลเทวินทร์ไม่ทำให้เสื่อมเสียก่อน บำเพ็ญแต่กามาวจรฌานถึงตายก่อนสิทธาตถ์ ก็พอไปเกิดเป็นรูปพรหม หรือฉกามาพจรชั้นใดชั้นหนึ่งก็พอจะได้ เหตุใดไม่ทำฌานของตนให้เสื่อม ต้องมานั่งร้องไห้เสียน้ำตาอยู่ทำไม" คราวนี้พระพิมลธรรมอั้นตู้ ไม่สามารถแก้ไขออกให้แจ้งได้ ส่วนพระธรรมกิตติ (โต) เป็นพระรับสัพพี เห็นพระพิมลธรรมไม่เฉลยข้อปัญหานั้น จึงออกเสียงเรอดัง "เออ" แล้วบ่นว่า "เราหนอช่างกระไรวัดระฆังฯ อยู่ใกล้ๆ ตรงวังข้ามฟาก เหตุใดจึงไม่ข้ามฟาก ต้องมาฝืนร่างกายทนลำบากจนดึกดื่น ๒ วัน ๓ คืนดังนี้ แล้วท่านก็นั่งนิ่ง สมเด็จเจ้าฟ้ามหามาลาฯ ก็ทรงจุดเทียน พระพิมลธรรมก็ขึ้นถวายเทศน์จนจบ ลงธรรมาสน์แล้ว สมเด็จเจ้าฟ้ามหามาลาฯ ก็ประเคนเครื่องไทยธรรม พระพิมลธรรม ยถา พระธรรมกิตติ รับสัพพี พระพิมลธรรม ถวายพระพรลา เมื่อถึงกำหนดเทศน์อีก พระธรรมกิตติก็ได้รับฎีกาอันเป็นลายพระหัตถ์ของสมเด็จเจ้าฟ้ามหามาลาฯ นิมนต์เทศน์

ต่อจากพระพิมลธรรม ท่านเต็มใจรับและบอกมหาดเล็กให้ไปกราบทูลให้ทรงทราบ

ครั้นวัน ๗ ค่ำ เวลา ๓ ทุ่ม พระธรรมกิตติก็ไปถึงท้องพระโรง สมเด็จเจ้าฟ้ามหามาลาฯ เสด็จออกทรงเคารพแล้วปราศรัย แล้วจุดเทียน พระธรรมกิตติขึ้นธรรมาสน์ถวายศีล ถวายศักราช ถวายพระพร แล้วจึงเดินคาถาที่ผูกขึ้นว่า

วิมลธมฺมสฺส ฯ เป ฯ กสฺมา โส วิโสจตีติ

อธิบายความว่า "มหาบพิตรเจ้า มีพระปุจฉาแก่พระพิมลธรรมว่าเหตุไฉนกาลเทวินทร์จึงร้องไห้ ควรทำฌานของตนให้เสื่อมดีกว่านั่งร้องไห้" ดังนี้ ข้อนี้อาตมภาพ ผู้มีสติปัญญาทรามหากได้รับอภัยโทษ โปรดอนุญาตให้แสดงต่อปุจฉา อาตมาจำต้องแก้ต่างเจ้าคุณพระพิมลธรรม ดังมีข้อความตามพระบาลีที่มีมาในพระปุคคลบัญญัติ มีอรรถกถาฎีกา แก้ไว้พร้อมตามพระคัมภีร์ว่า

กุปฺปธมฺโม อกุปฺปธมฺโม

ท่านแสดงตามคัมภีร์เสียพักหนึ่ง ว่าด้วยฌานโลกีย์ เสื่อมได้ในคนที่ควรเสื่อม ไม่เสื่อมได้ในคนที่ไม่ควรเสื่อม ฌานก็เสื่อมไม่ได้ตามบาฬี แล้วอธิบายซ้ำว่า ธรรมดาฌานโลกีย์เสื่อมได้เร็วก็จริงอยู่ แต่บุคคลผู้เป็นเจ้าของผู้ได้ฌานมีความกระหายต่อเหตุการณ์ อารมณ์ที่เกิดขึ้นในใจเป็นของใหม่ ของเก่าก็ยังอาลัย สละทอดทิ้งเสียไม่ได้เพราะเคยเสวยสุขคุ้นเคยกันมานาน ของเก่าคือฌานที่ตนอาศัยสงบอารมณ์ก็เห็นมีคุณดีอยู่ ของใหม่ตามข่าวบอกเล่ากันต่อมา และคนที่ควรเชื่อได้ชี้แจงอย่างถี่ถ้วนว่า ของใหม่ดี

อย่างนั้นๆ แต่อาลัยของเก่ามาก จึงทิ้งไม่ได้ ทำไปไม่ได้ จะยึดสองฝ่ายก็ไม่ได้เพราะของใหม่ไม่คุ้นกัน ไม่เคยเห็นใจกัน พะอืดพะอมมากเสียดายของรักก็มี เสียดายของใหม่ คือรู้แน่ว่าพระสิทธาตถ์จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าก็มี แต่แกเสียใจว่าจะตายไปเสียก่อน และเห็นว่าพรหมโลกอยู่ในเงื้อมมือแน่นอน แต่คุณของการพบพระพุทธเจ้านั้นจะทำประโยชน์สุขสมบัติอะไรกาลเทวินทร์ยังไม่รู้ จึงไม่อาจทำฌานให้เสื่อม ทั้งเป็นบุคคลที่เป็นกุปธรรมยังไม่เป็นคนที่ควรเสื่อมจากคุณธรรมที่ตนได้ตนถึงด้วย เปรียบเหมือนคนที่ป่วยไข้อยู่ จะกระทำกระปรี้ประเปร่าแข็งแรงคึกคัก กินข้าว กินน้ำ อร่อยอย่างคนธรรมดาดีดีนั้นไม่ได้ คนที่ดีดีผิวพรรณผุดผ่อง จะมารยาทำป่วยไข้ จะนั่งห่มผ้าคลุมกรอมซอมซ่อพูดกระล่อกระแล่เป็นคนไข้ก็ทำไม่ได้ ทำให้คนอื่นแลเห็นรู้แน่ว่า คนที่ทำเป็นไข้นั้น เป็นไข้มารยา ไข้ไม่จริง คนในเห็นคนนอกเป็นสุขสบายก็ออกมาเป็นคนนอก ไม่ได้เหตุอาลัยความคุ้นเคยข้างในอยู่มาก คนนอกเห็นคนในนวยนาฏน้ำนวลผ่องใสด้วยผ้านุ่งห่ม แต่ไม่อาจเป็นคนในกับเขา เพราะเป็นห่วงอาลัยของข้างนอก จะไปเที่ยวชั่วคราวนั้นได้ แต่จะไปอยู่ทีเดียวไม่ได้ เพราะไม่ไว้วางใจว่าเหตุการณ์ข้างในจะดีหรือเลวยังไม่แน่ใจ แต่กระหายอยู่เท่านั้น คนที่มีความสุขสบายอยู่ด้วยเพศบวชมาช้านาน แต่แลเห็นคนที่ไม่บวชเที่ยวเตร่ กินนอน ดู ฟัง เล่นหัวสบาย ไม่มีเครื่องขีดคั่นอะไร บางคราวชาววัดบางคนเห็นดี แต่ไม่อาจออกไป เพราะถ้าออกไปไม่เหมือนเช่นเขาหรือเลวทรามกว่าเขา จะทุกข์ตรมระบมทวีมาก จะเดือดร้อนยิ่งใหญ่มาก ก็เป็นแต่นึกสนุกแต่ไม่ออกไปทำอย่างเขา เพราะอาลัยในความสุขในการบวชค้ำใจอยู่ออกไปไม่ได้ เป็นแต่ทำเอะอะฮึดฮัดไปตามเพลง คนที่ยังไม่เคยบวชนั้น เห็นว่าผู้บวชสบายไม่ต้องกังวลอะไร กินแล้วก็นอน นอนแล้วก็เที่ยวตามสบาย ไม่ต้องเหงื่อไหลไคลย้อย ไม่ต้องแสวงหาอาหาร มีคนเลี้ยงคนเชิญน่าสบาย คนที่

ไม่บวชคิดเห็นดีไปเพ้อๆ เท่านั้น แต่ไม่กล้าหันเข้ามาบวช เหตุว่ากามคุณทั้งห้าเหนี่ยวรั้งน้ำใจไว้ สละมาเอาอย่างผู้บวชไม่ได้เลยนั่งดูกันไปดูกันมา เพราะยังไม่ถึงคราวจะบวช หรือยังไม่ถึงคราวจะสึก ก็ยังสึกและยังบวชไม่ได้นั่นเอง ข้ออุปมาทั้งหลายดังถวายวิสัชนามานี้ ก็มีอุปมัยเปรียบเทียบด้วยฌานทั้ง ๙ ประการ ที่เป็นธรรมเสื่อมได้เร็วก็จริง แต่ยังไม่ถึงคราวเสื่อมก็ยังเสื่อมไม่ได้ กาลเทวินทร์ดาบสก็เปรียบดังชาววัด ชาวบ้าน ชาวนอกชาวใน ต่างเห็นของกันและกันไม่อาจแสร้งให้ฌานเสื่อม ที่ตรงแกร้องไห้นั้นอาตมภาพเข้าใจว่า แกร้องไห้เสียดายขันธ์ เพราะแกกล่าวโดยอันยังไม่รู้เท่าขันธ์ว่ามันเป็นสภาพแปรปรวนแตกดับเป็นธรรมดาของมันเอง แต่เวลานั้นโลกยึดขันธ์มาช้านาน ที่กาลเทวินทร์เจริญอรูปฌานจนสำเร็จก็เพราะคิดรักษาขันธ์ เพื่อมิให้ขันธ์พลันแตกสลายทำลาย จึงพยายามมาได้สำเร็จความปรารถนาและเสียดายหน้าตา ถ้าชีวิตของแกอยู่มาอีก ๓๖ ปี แกจะได้เข้าบรรจบประสบคุยกับหมู่พุทธบริษัท และหมู่พระประยูรญาติและหมู่พุทธมามกะผู้นับถือ แกจะมีชื่อยกตัวเป็นครู อย่างดีกว่าที่แล้วมา แต่พระอรรถกถาจารย์ท่านไม่ว่าอย่างขรัวโตเห็น ท่านว่าเพียงว่า กาลเทวินทร์เสียใจว่าจะตายเสียก่อนเท่านั้น ไม่ทันพระสิทธาตถ์เป็นพระพุทธเจ้าเท่านี้ ฯ

เรื่องเทศน์ฯ ถวายและเฉลยพระปัญหาถวายสมเด็จเจ้าฟ้ามหามาลา กรมหมื่นบำราบปรปักษ์ ตามที่เรียบเรียงไว้นี้ ได้ฟังมาจากสำนักพระปรีชาเฉลิม (แก้ว) เจ้าคุณพระปรีชาเฉลิม (แก้ว) ได้ฟังมาจากเจ้าคุณปรีชาเฉลิม (เกษ) พระปรีชาเฉลิม (เกษ) เป็นเปรียญ ๖ ประโยค อยู่วัดอรุณราชวราราม ได้เป็นพระรับสัพพี จึงได้ยินเทศนาถวายของเจ้าคุณธรรมกิตติ (โต) ภายหลังเลื่อนขึ้นเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต)

๒.๑๑ เลิกเทศน์เลิกสวด

ในปลายปีมะเมีย โทศก นี้มา พ.ศ. ๒๔๑๓ (จ.ศ. ๑๒๓๒) สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ได้มีลายลิขิตแจ้งแก่กรมสังฆการีว่า "จะขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตยกเป็นกิตติมศักดิ์ ด้วยเหตุชราทุพพลภาพไม่สามารถรับราชการเทศน์แลสวดฉัน ในพระบรมมหาราชวังได้"

ได้ทรงพระมหากรุณาโปรดพระราชทานพระบรมราชานุญาตตกเป็นพระมหาเถรกิตติมศักดิ์และได้ทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาหม่อมเจ้าพระ (ทัด) ในกรมสมเด็จพระราชวังหลัง ขึ้นเป็นพระราชาคณะรองเจ้าอาวาส พระราชทานพระสุพรรณบัฏ มีราชทินนามว่า หม่อมเจ้าพระพุทธบาทปิลันทน์ มีฐานา ๓ รูป มีนิตยภัตรเดือนละ ๑๖ บาท ค่าข้าวสาร ๑ บาท เป็นผู้ช่วยบัญชากิจการวัดระฆังฯ ต่อไป

๓ วาทะสมเด็จโต

๓.๑ สัมมามัวรินกินน้ำชา

ครั้งหนึ่งสมเด็จพระยามหาศรีสุริวงศ์ (ช่วง) นิมนต์เข้าไปเทศน์ที่จวน สมเด็จเจ้าพระยาฯ จุดเทียน พระเทพกระวี (โต) ขึ้นธรรมมาสน์ ครั้นรับศีลเสร็จแล้ว พวกหัวเมืองเข้ามาหาสมเด็จพระยาฯ หมอบกันเป็นแถว ส่วนตัวเจ้าพระยาฯ นั้น เอกเขนกรินน้ำชาไขว่ห้างกำลังพระเทศน์ พระเทพกระวีเลยเทศน์ว่า **สัมมามัวรินกินน้ำชา มิจฉาหมอบก้มประนมมือ** สมเด็จฯ เลยบาดหูลุกเข้าเรือน ส่วนพระเทพกระวีจึงลงจากธรรมมาสน์ กลับวัดระฆังฯ ข่าวว่าตึงกันไปนาน

๓.๒ พ่อจะมาตั้งสมเด็จฯ กลางแม่น้ำได้หรือ

ครั้งหนึ่งมีราชการไปโสกันต์ สังฆการีวางฎีกาว่าย่ำรุ่งถึง แล้วถวายพระพรถวายชัยมงคลคาถา พระฤกษ์โสกันต์ วางฎีกาสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ครั้นได้เวลาย่ำรุ่งตรง ท่านก็มาถึงที่พระมหาปราสาท ยังไม่เปิดพระทวาร สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ก็มานั่งอยู่บันไดพระมหาปราสาทชั้นบน แล้วท่านก็สวดชัยมงคลคาถาชยันโตโพธิยาลั่นอยู่องค์เดียวสามจบแล้วท่านก็ไปนั่งฉันข้าวต้มที่ริมสงฆ์ แล้วก็ไปพักจำวัดในโรงม้าต้นในพระบรมมหาราชวัง ครั้นเวลาสามโมงเช้าเสด็จออกพระฤกษ์ สังฆการีประจุพระราชาคณะประจำที่หมด ยังขาดแต่สมเด็จพระพุฒาจารย์องค์เดียว เที่ยวตามหากันลั่นไปหมด สมเด็จพระจอมเกล้าทรงกริ้วใหญ่ พวกทนายเลือกสนมใน บอกต่อๆ กันไปว่า ได้เห็นสมเด็จฯ หายเข้าไปในโรงม้าต้น พวกสังฆการีเข้าไปค้นคว้าเอาองค์ท่านมาได้ ช่วยกันรุนกันดันส่งเข้าไปในพระทวาร ครั้นทอดพระเนตรเห็นก็กริ้วแหว รับสั่งว่า ถอดๆ ไม่ระวังรั้วงานราชการเป็นขุนนางไม่ได้ แฉกคืนๆ เร็วๆ เอาชยันโตทีเดียว ขรัวโตก็เดินชยันโตจนถึงอาสน์สงฆ์ แล้วก็นั่งลงเข้าแถวสวด สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงคีบพระเมาฬี พระบรมวงศานุวงศ์ผู้ใหญ่ก็คีบแลโกนเป็นลำดับไป ครั้นเสด็จแล้วทรงประเคน อังคาสพระสงฆ์ แล้วเสด็จเข้าไปในพระฉาก

ขรัวโตฉันแล้วก็นั่งนิ่ง เสด็จออกเร่งให้ยถา ขรัวโตก็ยถาแต่ไม่ตั้งตาลปัด เวลานั้นพระธุระมาก มัวหันพระพักตร์ไปรับสั่งราชกิจอื่นๆ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ก็เดินดุ่มๆ รีบออกไปลงเรือข้ามฟาก พอแปรพระพักตร์มารับสั่งถวายอดิเรก จะรีบๆ พระราชาคณะรองๆ ลงมา ก็ไม่มีใครกล้านั่งงันกันไปหมด รับสั่งถามว่า "อ้าวสมเด็จฯ หายไปไหน" เขาทูลว่าท่านกลับไปแล้ว "อ้าวพัดยังอยู่" ชะรอยจะทำใจน้อยไม่เอาพัด เร็วเอาพัดไปส่ง

ให้ตามมาถวายอดิเรกก่อน สังฆการีรีบออกเรือตามร้องเรียก เจ้าคุณขอรับนิมนต์กลับมาก่อน มาเอาพัดแฉก ท่านร้องตอบมาว่า **พ่อจะมาตั้งสมเด็จกลางแม่น้ำได้หรือ** สังฆการีว่ารับสั่งให้หา ท่านก็ข้ามกลับมาเข้าทางประตูต้นสน ดุ่มๆ ขึ้นมาบนพระปราสาท แล้วรับสั่งให้ถวายอดิเรกเร็วๆ ทูลว่าขอถวายพระพร เหตุพระราชบัญญัติตราไว้ว่า ให้พระราชาคณะถวายอดิเรก บัดนี้อาตมภาพกลายเป็นพระอันดับแล้ว จึงไม่ควรถวายอดิเรก ขอถวายพระพร รับสั่งว่าอ้อจริงๆ เอาสิตั้งกันใหม่ กรมวังออกหมายตั้งสมเด็จฯ บอกวิเลศเลี้ยงพระอีก สังฆการีวางฎีกาเอาพระชุดนี้ก็ได้ วิเลศทำไม่ทันก็ทำแต่น้อยก็ได้เพียง ๕ องค์ สุภรัตน์เตรียมผ้าไตรตั้งและไตรพระชยันโตแล้วเสด็จ พวกสังฆการี วางฎีกาพระชุดโสกันต์ กำหนดเวลาเลยกลับไม่ได้

ครั้นเวลา ๕ โมงเสด็จออกทรงประเคน พระฉันแล้ว ประกาศตั้งสมเด็จฯ ทรงประเคนสุพรรณบัฏ ประเคนไตร บาตร ตาลปัด ย่ามพระชยันโต คราวนี้สมเด็จฯ ยกผ้าไตรแพรครองกลับเข้ามาอนุโมทนาแล้วถวายอดิเรก ถวายพระพรลาเป็นเสร็จไปคราวหนึ่ง

๓.๓ อะไรๆ ถวายได้ แต่ผ้าเช็ดมือไม่ถวาย

ครั้งหนึ่งเข้าไปฉันในพระบรมมหาราชวัง ได้ทรงประเคนไตรแพร ท่านก็นำไตรแพรนั้นเช็ดปากเช็ดมือยุ่งไปหมด รับสั่งทักว่า ไตรเขาดีๆ เอาไปเช็ดเปรอะหมด ท่านตอบว่า **อะไรถวายได้ ผ้าเช็ดมือถวายไม่ได้** อาตมภาพก็ต้องเอาผ้าไตรของอาตมาเช็ด อันได้บริโภคของทายกแล้วไม่เป็นสัทธาเทยยวินิบาต (ทำศรัทธาไทยให้ตกต่ำ)

๓.๔ ขรัวโตชอบเงิน

ครั้งหนึ่งเข้าไปฉันในพระบรมมหาราชวัง ถวายเงินองค์ละ ๒๐ บาท สมเด็จฯ ทำดีรวมเงินใส่ย่ามกราว ทรงทักว่าอ้าว พระจับเงินได้หรือ ขอถวายพระพร เงินพระจับไม่ได้ผิดวินัย แต่ขรัวโตชอบ เรื่องแรงๆ ของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) องค์นี้ ตั้งแต่เป็นพระธรรมกิติมาจนเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) มีต่อหน้าพระที่นั่งเสมอๆ มา แต่ก็ทรงอภัยซ้ำพระราชทานรางวัลอีกด้วย ถึงวันนี้ก็รวบเงินรางวัลอีก ๓๐ บาท รวบใส่ย่ามทันที ครั้นหิ้วคอนย่ามออกมา คนนั้นล้วงบ้าง คนนี้ล้วงบ้าง จนหมดย่าม ท่านคุยพึมว่า **วันนี้รวยใหญ่ๆ**

๓.๕ กระต่ายตัวไหนจะดี

ครั้นเมื่อสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ยังเป็นพระมหาโตในแผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ ทูลกระหม่อมพระจอมเกล้าฯ (ร.๔) ยังเป็นพระราชาคณะเจ้าอาวาสวัดสมอราย ได้นิมนต์มหาโตไปสนทนาด้วยเป็นทางที่จะชวนเข้าหมู่ รับสั่งถามว่ามีบุรุษสองคนเป็นเพื่อนเดินทางมาด้วย คนทั้งสองเดินมาพบไหมเจ้าจึงทิ้งปอที่แบกมาเสียเอาไหมไป อีกคนหนึ่งไม่เอาคงแบกเอาปอไป ท่านจะเห็นว่าคนแบกปอดีหรือคนแบกไหมดี

มหาโตทูลเฉลยไปอีกทางหนึ่งว่า ยังมีกระต่าย ๒ ตัว ขาวตัวหนึ่งดำตัวหนึ่งเป็นเพื่อนร่วมหากินกันมาช้านาน วันหนึ่งกระต่ายสองตัวเที่ยวและเล็มหญ้ากิน แต่กระต่ายขาวเห็นหญ้าอ่อนๆ ฝั่งโน้นมีชุมจึงว่ายน้ำข้ามฟากไปหากินข้างโน้น กระต่ายตัวดำไม่ยอมไป ทนกินอยู่ฝั่งเดียว แต่นั้นมากระต่ายขาวก็ข้ามน้ำไปหาหญ้าอ่อนกินฝั่งโน้นอยู่เรื่อย วันหนึ่งขณะที่

กระต่ายขาวกำลังว่ายน้ำข้ามฟากบังเกิดลมพัดจัด มีคลื่นปั่นป่วนกระแสน้ำเชี่ยวกรากพัดเอากระต่ายขาวไป จะเข้าฝั่งไหนก็ไม่ได้เลยจมน้ำตายในที่สุด ส่วนกระต่ายดำก็ยังเที่ยวหากินอยู่ได้ไม่ตาย ฝ่าธุลีพระบาทลองทำนายว่า **กระต่ายตัวไหนจะดี**

๓.๖ ยถาให้คน

ครั้งหนึ่ง เมื่อยังเป็นพระเทพกระวี ได้เข้าไปฉันบนพระที่นั่ง ยถาจบแล้ว สมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงสัพยอกว่า ทำไมจึงไปให้เปรตเสียหมด คนผู้ที่ทำจะไม่ให้บ้างหรือ สมเด็จพระพุฒาจารย์ ยถาใหม่ว่า **"ยถา วาริวหา ปูรา ปริปูเรนฺติ สาครํ เอวเมว อิโต ทินฺนํ ทายกานํ ทายิกานํ สพฺเพสํ อุปกปฺปติฯ"** รับสั่งว่า ยถาอุตฺตริ สัพพิอุตตรอย แล้วทรงรางวัล ๖ บาท สมเด็จฯ เข้าวังทีใดอะไรมิอะไรก็ขยายให้เป็นที่พอพระราชหฤทัยได้รับรางวัลทุกคราว

๓.๗ ไม่จนเรื่องโลก (ศูนย์กลางของโลก)

คราวหนึ่ง พวกมิชชันนารีไปหาเจ้าประคุณสมเด็จฯ สนทนากันในตอนหนึ่ง ฝรั่งถามว่า **"ใจกลางโลกอยู่ที่ไหน?"** ท่านย้อนถามว่า "ก็โลกกลมหรือแบนล่ะจ๊ะ?" ฝรั่งตอบว่า **"โลกกลม"** ท่านจึงเอาไม้ปักลงที่พื้นดินบอกว่า **"นี่แหละใจกลางโลก ถ้าไม่เชื่อก็ลองวัดดูซีจ๊ะ"** ฝรั่งต่างพากันสรรเสริญ ว่าท่านมีปฏิภาณว่องไวเฉียบแหลมมาก (เปรียบว่าโลกกลมดังลูกบอล เมื่อเอาเข็มหมุดปักลงที่ใด ที่ตรงนั้นก็เป็นจุดศูนย์กลางของลูกบอลแล)

๓.๘ บ่ทุกข์โศก เมื่อถูกขับออกนอกประเทศ

เจ้าประคุณสมเด็จพุฒาจารย์ (โต) นั้น ตั้งแต่รับสมณศักดิ์เป็นพระธรรมกิติจนกระทั่งเป็นพระเทพกระวี ได้มีผิดครั้งหนึ่ง เมื่อเทศน์ถึงตั้งกรุงกบิลพัสดุ์ และตั้งวงศ์ศากยราชในพระปฐมสมโพธิปริเฉทที่ ๑ แต่ในสมัยใช่กาลจะเทศน์ท่านนำไปเทศน์ถวายว่า "เมื่อตั้งกรุงกบิลพัสดุ์แล้วจึงนำบุตรกษัตริย์ในวงศ์เดียวกันมาอภิเษก แต่กษัตริย์พระองค์แรกได้นำพระขนิษฐานารีมาอภิเษก ตามลัทธิของพวกพราหมณ์ที่พากันนิยมว่าการแต่งงานกันเองไม่เสียวงศ์ จนเป็นโลกียบัญญัติสืบมาช้านาน จนถึงกษัตริย์วงศ์รัชกาลที่ ๑ รวมพี่น้อง ๗ องค์ เจ้าชาย ๓ เจ้าหญิง ๓ ออกจากเมืองพระราชบิดาโอกากะมาตั้งเป็นราชธานี ขนานนามว่ากรุงกบิลพัสดุ์ตามบัญญัติของกบิลฤาษี ต่อนี้ไปก็แต่งงานราชาภิเษกกัน พี่ได้น้อง น้องได้พี่เป็นอย่างนี้กันเรื่อยมา ต่างก็เห็นตามพราหมณ์เขาถือมั่นว่า อสัมภินนวงศ์ไม่แตกพี่แตกน้องแน่นแฟ้นดี บริสุทธิ์ไม่เจือไพร่ คราวนี้เรียนอย่างมาถึงประเทศใกล้เคียง มัชฌิมประเทศก็พลอยเอาอย่างกันสืบๆ มา จนถึงสยามประเทศเอาอย่าง เอาพี่เอาน้อง ขึ้นราชาภิเษกสมรสกันเป็นธรรมเนียมมา"

สมเด็จพระจอมเกล้าฯ ไม่พอพระราชหฤทัยไล่ลงจากธรรมาสน์ "ไป ไป ไปให้พ้นพระราชอาณาจักร ไม่ให้อยู่ในดินแดนของฟ้า ไปให้พ้น" พระเทพกระวีออกจากวังเข้าไปอาศัยในโบสถ์วัดระฆังฯ ออกไม่ได้เป็นเวลานาน ใช้บิณฑบาตในโบสถ์ ลงดินไม่ได้เกรงผิดพระบรมราชโองการ ครั้นถึงคราวถวายผ้าพระกฐิน เสด็จมาพบเข้า จึงได้รับสั่งว่า "อ้าว ไล่แล้วไม่ให้อยู่ในราชอาณาจักรสยาม ทำไมยังขืนอยู่อีกล่ะ" สมเด็จพุฒาจารย์ (โต) จึงถวายพระพรว่า **"อาตมภาพไม่ได้อยู่ในพระราชอาณาจักร อาตมภาพอาศัยอยู่ในพุทธจักรตั้งแต่วันมีพระบรมราชโองการ อาตมภาพไม่ได้ลงดิน**

ของพระมหาบพิตร" ทรงตรัสถามต่อไปว่า "ก็กินข้าวที่ไหน ไปถานที่ไหน" "ขอถวายพระพร บิณฑบาตในโบสถ์นี้ฉัน ถานในกระโถนเทวดาเป็นคนนำไปลอยน้ำ" สมเด็จพระจอมเกล้าฯ จึงตรัสว่า "โบสถ์นี้ไม่ใช่อาณาจักรของสยามหรือ?" สมเด็จพระพุฒาจารย์ตอบว่า "ขอถวายพระพร โบสถ์เป็นวิสุงคาม เป็นส่วนหนึ่งจากพระราชอาณาจักร กษัตริย์ไม่มีอำนาจขับไล่ได้ ขอถวายพระพร" ครั้นลงท้ายสมเด็จพระจอมเกล้าฯ จึงตรัส "ขอโทษ ขอโทษ" แล้วก็ถวายผ้าพระกฐิน ครั้นเสร็จจากการพระกฐินแล้วได้รับสั่งว่า "อยู่ในพระราชอาณาจักรสยามได้ ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป"

จากหนังสือสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) ซึ่งนายธวัชชัย อิศรางกูร ณ อยุธยา รวบรวมขึ้นตอนหนึ่งกล่าวว่า "การพระราชทานความรักใคร่ ชอบพอสมเด็จฯ และการพระราชทานอภัยสำหรับสมเด็จฯ ทุกอย่างโดยตลอดรัชสมัยของพระจอมเกล้าฯ นั้นนับเป็นเหตุการณ์พิเศษอย่างหนึ่ง ซึ่งเกี่ยวพันสืบเนื่องอยู่กับการเมืองในรัชสมัยนั้นอย่างหลีกเลี่ยงไม่พ้น

๓.๙ มืดจริงหนอ

ส่วนสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) นั้นมิใช่ท่านจะมุ่งเพ่งเฉพาะแต่การศาสนาเพียงอย่างเดียว หรือการบำเพ็ญทุกข์ร้อนของประชาชนพลเมืองแต่เพียงอย่างเดียวก็หาไม่ เพราะสายตาของสมเด็จฯ นั้น หมายถึงการเพ่งมองไปในแง่การเมือง หรือการแผ่นดินด้วย ดังได้กล่าวแล้วว่า ในปัญหาที่เกี่ยวกับการเมืองสำคัญๆ ซึ่งท่านได้ถวายต่อพระจอมเกล้าฯ นั้น ท่านมักจะแสดงออกด้วยวิธีการพิเศษ เช่นในครั้งหนึ่ง ท่านได้เคยจุดใต้เทียนเข้าไปในพระบรมมหาราชวังซึ่งเป็นเวลากลางวันแสกๆ ทั้งนี้เพื่อที่ท่านจะแสดงให้รู้ว่า ในพระบรมมหาราชวังนั้นมืด จึงได้แสดงไปในทางปริศนาธรรม

แต่ทุกครั้งนั้น พระจอมเกล้าฯ พระองค์ก็ทรงรู้ว่า มีความหมายเป็นประการใด เช่นกล่าวกันว่า ในกาลครั้งหนึ่ง พระจอมเกล้าฯ ได้โปรดให้มีการแสดงละครขึ้นในวังหลวง และสมเด็จฯ มีความคิดเห็นว่าการแสดงละครบ่อยๆ นั้นจะกระทบต่อพระราชกรณียกิจ หรือรัฐประศาสโนบายทางการเมืองอื่นๆ

ท่านได้จุดไต้สว่างโร่ ถือเข้าไปในพระราชวังถึงมหาปราสาทเฉพาะพระพักตร์ เมื่อพระจอมเกล้าฯ ทอดพระเนตรเห็นเช่นนั้น พระองค์ก็สามารถรู้ได้อย่างปราชญ์ต่อปราชญ์จะเข้าใจกันได้ โดยมีพระราชกระแสรับสั่งกับเสนาบดีผู้ใหญ่ว่า "ขรัวเขารู้แล้ว เขารู้แล้วล่ะ" เมื่อสมเด็จฯ ได้ยินรับสั่งเช่นนั้นท่านก็เข้าใจอย่างปราชญ์ว่า พระจอมเกล้าฯ ท่านรู้ถึงเรื่องราวซึ่งเป็นนโยบายของพระองค์ท่านแล้ว ท่านก็ใช้ดวงไต้นั้นทิ่มกับผนังมหาปราสาทจนดับสนิท แล้วท่านก็เดินถือไต้ลงจากมหาปราสาทไป" และมีอีกตอนหนึ่งซึ่งผู้รวบรวมคนเดียวกันนี้ได้เขียนว่า

"เกี่ยวกับเหตุการณ์บ้านเมืองในตอนก่อนที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงจะเสด็จขึ้นสู่ราชบัลลังก์ครองราชย์อย่างเป็นทางการนั้น ได้มีการโจษขานกันทั่วไปทั้งแผ่นดินว่า สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ คิดจะแย่งราชสมบัติจากพระพุทธเจ้าหลวง"

เมื่อสมเด็จพระพุฒาจารย์ ได้ทราบข่าวที่เล่าลือกันเช่นนั้น ก็ทำให้ไม่สบายใจนัก เพราะถ้าคิดไปถึงประวัติศาสตร์เมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยา ก็อาจซ้ำรอยขึ้นมาก็ได้ เนื่องจากอยุธยานั้น ในรัชสมัยของสมเด็จพระเชษฐาธิราชมีพระชนมายุเพียง ๑๔ ปี และได้มีเจ้าพระยากลาโหมสุริวงศ์ เป็นผู้สำเร็จราชการแทนแผ่นดิน ก็ได้เคยก่อการแย่งราชบัลลังก์ ยึดอำนาจคุมพวกเข้าแย่งราชสมบัติ จับสมเด็จพระเชษฐาธิราชสำเร็จโทษเสีย แล้วสถาปนาตนเองเป็นพระมหากษัตริย์สืบแทนต่อไป

เรื่องก็ได้เกิดมีการวิพากษ์วิจารณ์กันมากขึ้น ก็ด้วยมีเหตุอื่นๆ ประกอบอีกเป็นอันมากว่า การเมืองของกรุงสยามยุคนั้น มีทีท่าจะคล้อยไปในทางประวัติศาสตร์แห่งกรุงศรีอยุธยาจะมาซ้ำรอย

ข่าวจึงได้ระบือโจษขานกันเข้าไปอีก พวกขุนน้ำขุนนาง เจ้าพระยาชั้นผู้ใหญ่ทั้งหลาย ซึ่งสนิทชิดชอบกับสมเด็จฯ ต่างพากันนำความนี้ไปถามท่าน และเรียนให้ท่านทราบอยู่เนืองๆ ซึ่งทำให้สมเด็จฯ พลอยไม่สบายใจไปด้วย มีสิ่งหนึ่งที่ทำให้ท่านวิตกไปมากนั้นก็คือ ในระหว่างความสัมพันธ์ของสมเด็จฯ กับพระพุทธเจ้าหลวงยังทรงพระเยาว์ และสมเด็จฯ ได้เข้าไปถวายการสอนหนังสือในพระบรมมหาราชวัง

เพราะฉะนั้น เจ้าประคุณสมเด็จพุฒาจารย์ (โต) ซึ่งมีความจงรักภักดีในพระพุทธเจ้าหลวงมาเป็นเวลาช้านาน เมื่อได้รับข่าวลือเช่นนั้น จึงมีความวิตกกังวลอยู่ไม่น้อย เพราะในขณะนั้นพระพุทธเจ้าหลวงเพิ่งจะมีพระชนมายุอยู่ระหว่าง ๑๖-๒๐ พรรษา คือสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ เป็นผู้มีอำนาจมากมาย สามารถที่จะสั่งตัดหัวใครได้ ก่อนถวายบังคมขอพระบรมราชานุญาต เพราะฉะนั้นเมื่ออำนาจของสมเด็จเจ้าพระยาฯ มีมากมายประจักษ์ชัดถึงเพียงนี้ จึงเป็นเหตุให้สมเด็จพระพุฒาจารย์ ต้องตัดสินใจแสดงปริศนาธรรมอีกครั้งหนึ่ง เพื่อเป็นการยับยั้งความคิดเห็นและการกระทำของสมเด็จเจ้าพระยาศรีฯ

โดยสมเด็จ (โต) ได้จุดไต้ (หนังสือประวัติสมเด็จฯ บางเล่มซึ่งผู้รวบรวมบางท่านเขียนว่าจุดเทียนเล่มใหญ่) เข้าไปหาสมเด็จเจ้าพระยาศรีฯ ณ ทำเนียบของท่านในเวลากลางวันแสกๆ เล่ากันว่า ความจริงแล้ว สมเด็จเจ้าพระยาศรีฯ ก็มีความเคารพในสมเด็จฯ อยู่ไม่น้อยเหมือนกัน เมื่อได้เห็นสมเด็จฯ เดินถือไต้จุดสว่างโร่เข้ามา แสดงว่าสมเด็จฯ ได้ล่วงรู้อะไรซึ่งเป็นการมิดีมิร้ายขึ้นมา ก็ยิ่งตกใจยิ่งนัก รีบนิมนต์ให้ท่านนั่งบนอาสนะ

แลถามท่านว่า "ท่านมีความประสงค์อันใดหรือ? จึงจุดไต้เข้ามากลางวันแสกๆ เช่นนี้ เสมือนหนึ่งแผ่นดินช่างมืดมิดไปหมด" สมเด็จฯ ได้ตอบว่า **ทุกวันนี้แผ่นดินมืดมัวนัก เพราะมีคนคิดร้ายจะเอาแผ่นดิน ไม่ทราบเท็จจริงประการใด ถ้าแม้นเป็นความจริง อาตมาใคร่ขอบิณฑบาตเขาเสียสักครั้ง** (แทนที่ท่านจะระบุบ่งลงไปตรงๆ ว่า เขาลือว่า ท่านเจ้าคุณคิดจะแย่งเอาราชบัลลังก์ สมเด็จฯ กลับไม่ระบุและทำเป็นไม่รู้ว่า ใครคิดร้ายต่อแผ่นดินเช่นนั้น) แต่ได้กลายเป็นไปขอแรงให้ท่านเจ้าพระยาฯ ช่วยสอดส่องและไปขอร้องให้ช่วยระงับความคิดนั้นเสีย ซึ่งทำให้ท่านไม่เสียเหลี่ยมในการที่จะนำข่าวลือไปถามตรงๆ เช่นนั้น เมื่อสมเด็จฯ ได้ถามไปเช่นนั้น สมเด็จเจ้าพระยาฯ ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินรีบตอบว่า "ขอพระคุณท่านอย่าได้วิตกเลย ตราบใดที่กระผมยังมีชีวิตอยู่จะไม่ให้แผ่นดินมัวลงด้วยการแย่งชิงราชสมบัติโดยเด็ดขาด"

๓.๑๐ ขอให้ยอมแพ้

ในหนังสือประวัติสมเด็จฯ ของพระครูกัลยาณานุกูล ยังมีต่อไปอีก "พระอาจารย์เทศน์ วัดชนะสงครามเล่าว่า คราวหนึ่งท่านเกิดผิดพ้องหมองใจกับเจ้าคุณพระอุดมญาณเจ้าอาวาส มีความร้อนใจอยากจะหาที่สบาย คิดว่าไปหาเจ้าประคุณสมเด็จฯ ท่านเถิด บางทีท่านจะให้โอวาทในการที่จะกระทำตนให้สบายได้ คิดแล้วก็ข้ามไปวัดระฆังฯ ท่านถามว่ามีธุระอะไรหรือจ๊ะ พระอาจารย์เทศน์กราบเรียนว่า หมู่นี้เกล้ากระผมไม่ใคร่จะสบายเลย จะทำอย่างไรจึงจะได้ความสบายบ้าง ท่านตอบว่า **อ้ออยากจะสบายก็ให้ทำเหมือนหมาซิจ๊ะ ธรรมดาหมาเมื่อกัดกันขึ้นแล้ว ถ้าตัวหนึ่งทำแพ้แล้วนอนหงายเสีย เจ้าตัวชนะก็ขึ้นคร่อมข้างบนแล้วคำราม**

อำนาจ เจ้าตัวข้างล่างบางทีมันแหนบกัดเอาได้บ้างเสียอีก ไปทำดังนั้นซิจ๊ะ (ข้ออุปมาของเจ้าประคุณสมเด็จฯ นี้ เห็นจะหมายความว่าให้ยอมแพ้เสียฝ่ายหนึ่ง เรื่องก็สงบใจสบาย ดังพระพุทธภาษิตบรรยายว่า **"อกฺโกเธน ชิเน โกธํ"** พึงชนะความโกรธด้วยความไม่โกรธ) พระอาจารย์เทศน์ว่าน่าอัศจรรย์นักหนาที่เจ้าประคุณสมเด็จฯ ท่านมีญาณพิเศษล่วงรู้ได้ว่ามีเรื่องทะเลาะวิวาทกัน

๓.๑๑ สมเด็จโต กับแขกเลี้ยงแพะ

มีแขกพวกหนึ่งที่มาอาศัยท่านอยู่คือ พวกแขกเลี้ยงแพะและเลี้ยงโค ว่ากันว่าแขกพวกนี้มักจะชอบพากันมาสนทนากับท่าน เพื่อแสวงหาความรู้เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาและในขณะเดียวกันก็เป็นผู้ที่ให้ความรู้กับท่านเกี่ยวกับศาสนาอิสลามอยู่ด้วย แขกพวกนี้ตามเรื่องมีนิวาสสถานอยู่ที่หลังวัดระฆังฯ เช้าขึ้นมาก็ต้อนวัวและแพะให้กินหญ้าอยู่ที่หลังโบสถ์ แล้วอาศัยหลับนอนอยู่ตามโคนต้นโพธิ์หรือข้างเจดีย์ หรือไม่ก็ไปสนทนากับสมเด็จฯ ดังกล่าว และแล้วท่านก็ต้องออกข้อบังคับเด็ดขาดแก่พวกแขกเหล่านี้ มิให้พวกแพะหรือวัวมากินทางด้านหน้าโบสถ์เป็นอันขาด เพราะมีต้นโพธิ์ที่ได้รับพระราชทานมาจากพระจอมเกล้าฯ กำลังเป็นต้นอ่อนที่จักได้รับการทะนุถนอมเป็นอย่างดียิ่ง

วันหนึ่งปรากฏว่า แขกเลี้ยงแพะนอนหลับไป ฝูงแพะเลยยกโขยงมาและเล็มใบโพธิ์ที่กำลังขึ้นอ่อนๆ ของท่านเสียเรียบหมด ร้อนถึงพวกลูกศิษย์พากันเอ็ดอึง และพวกแขกเลี้ยงแพะมาพบสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) สมเด็จฯ ก็บอกกับพวกเขาว่า รู้หรือเปล่าว่าต้นโพธิ์ต้นนี้ พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้เมื่อ ๒,๕๐๐ ปีกว่ามาแล้ว การที่เอ็งปล่อยให้แพะมันมาล่อใบโพธิ์

เสียเรียบร้อยไปทั้งต้น จะต้องได้รับบาปอย่างมหันต์ แขกคนนั้นก็หัวเราะบอกว่าไม่ใช่หรอกครับคุณพ่อ ต้นโพธิ์ต้นนี้ไม่ใช่ที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้หรอก ต้นที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้นั้น อยู่ที่อินเดียโน่นต่างหาก สมเด็จฯ หัวเราะด้วยเสียงอันดัง และพยักหน้าให้แขกเลี้ยงแพะออกไปได้ ซึ่งทำให้มันดีอกดีใจยกใหญ่ เพราะในระยะแรกทีเดียวเข้าใจว่า สมเด็จฯ ท่านจะไม่ยอมให้นำแพะมากินหญ้าในวัดระฆังฯ ต่อไป เพราะต้นศรีมหาโพธิ์ต้นนั้น ท่านหวงแหนยิ่งนัก นอกจากว่าผู้สำเร็จราชการที่อินเดีย จะส่งพันธุ์มาถวายพระจอมเกล้าฯ โดยตรงแล้ว พระจอมเกล้าฯ ยังได้ทรงปลูกด้วยพระหัตถ์ของพระองค์เสียอีก แล้วพระราชทานแก่สมเด็จฯ ซึ่งนำเรือกัญญาเป็นเกียรติยศไปรับถึงท่าขุนนางคือท่าราชวรดิษฐ์

เพราะฉะนั้นการที่สมเด็จฯ ไม่ถือโทษในสาเหตุที่แขกเลี้ยงแพะเป็นต้นเหตุนั้น จึงทำให้พวกแขกเลี้ยงแพะหลังวัดระฆังฯ พากันนิยมเลื่อมใสศรัทธาในตัวสมเด็จฯ มากยิ่งขึ้น แล้วพากันมารับใช้สอยสมเด็จฯ สุดแต่ทางวัดจะมีงานการหรือพิธีรีตองอะไร แม้จะมีศาสนาต่างกันก็จริง แต่ก็ทำให้สมเด็จฯ แปลกใจเหมือนกัน เพราะแขกพวกนี้พากันพกพระสมเด็จฯ ของท่านทุกคน มันบอกว่า แม้จะไม่ได้นับถือพุทธ แต่ก็นับถือสมเด็จฯ ท่านอย่างพ่อบังเกิดเกล้าของมันเอง ซึ่งมันได้เรียกสมเด็จฯ ว่าคุณพ่อทุกคน อยู่มาวันหนึ่ง เป็นวันออกบวชของพวกแขกซึ่งจะมีพิธีกินเลี้ยงใหญ่ ปรากฏว่า เจ้าพวกแขกเลี้ยงวัวคนหนึ่งแทนที่จะประกอบอาหารเช่นคนอื่นๆ แล้วนำมาเลี้ยงดูกัน แต่กลับร้องไห้ฟูมฟายไปหาสมเด็จฯ บอกว่ากระทะที่จะใช้ประกอบอาหารของมันนั้น ปรากฏว่าลูกศิษย์ของท่านคนหนึ่งแกล้งเอาน้ำมันหมูไปราดไว้เสียจนเต็มกระทะ ขอให้สมเด็จฯ หาตัวลูกศิษย์พิเรนทร์คนนั้นมาลงโทษให้ด้วย เพราะหมูนี้เป็นสัตว์ที่สกปรกยิ่งนักและพระนาบีพระของผมไม่โปรดเลยเป็นอันขาด ถือว่าแม้แต่มีมันหมูจับเป็นคราบอยู่ที่ที่อาศัยของแขกคนใด ที่เป็นลูกศิษย์พระนาบีก็ไม่ได้

สมเด็จฯ ถามว่าก็เพราะเหตุใดพระนาบีไม่โปรดหมูเล่า เมื่อสมเด็จฯ ถามดังนั้น แขกคนนั้นก็เริ่มวิสัชนาประวัติที่มาทำให้พระนาบีเกลียดหมูอย่างจับพระทัยเสียอย่างยืดยาว และจบลงด้วยการชี้มือไปที่ลูกศิษย์ของท่าน ซึ่งนั่งหัวสลอนอยู่หน้ากุฏิเป็นแถวว่า ขอคุณพ่อได้จัดการชำระโทษให้ได้ด้วยนะครับ สมเด็จฯ ได้ฟังดังนี้ก็หัวเราะและตอบว่า **"หมูตัวนี้ไม่ใช่หมูตัวที่พระนาบีเกลียดนั้นหรอกเป็นหมูคนละตัวต่างหากล่ะ"**

แขกคนนั้นสะดุ้งเฮือก เมื่อโดนสมเด็จฯ ศอกกลับเข้าแล้วเช่นนั้น เพราะเมื่อสองสามวันมานี้เอง ที่ตนได้กราบเรียนกับสมเด็จฯ ว่า ต้นโพธิ์ต้นที่แพะของมันและเล็มใบอ่อนเสียหมดทั้งต้นนั้นว่า ต้นนั้นไม่มีความสำคัญอะไรหรอก เพราะแม้จะเป็นต้นศรีมหาโพธิ์ส่งมาจากอินเดียก็ตาม แต่ก็ไม่ใช่ต้นที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้

สมเด็จฯ บอกไปเช่นนั้นแล้ว ท่านก็หัวเราะ และทำให้แขกเลี้ยงแพะพลอยหัวเราะไปด้วย พลางกราบเรียนกับท่านว่า "ถูกของคุณพ่อแล้วครับ หมูตัวนี้กับหมูตัวที่พระนาบีเกลียดนั้นคนละตัวกัน ไม่บาปไม่บาปแน่" แล้วก็ลาท่านกลับไป พร้อมกับโยนกระทะใบนั้นทิ้งไป

๓.๑๒ ถวายพระพร

ครั้นสมเด็จพระวันรัต (เซ่ง) ถึงแก่มรณภาพแล้ว พระเทพกระวีต้องเป็นผู้ใหญ่นั่งหน้า ครั้งหนึ่งมีกิจราชการฉลองสวดมนต์ในพระบรม–มหาราชวัง ครั้นพระราชาคณะทั้งหลายสวดเสร็จแล้วเข้ารับพระราชทานฉัน ฉันเสร็จแล้วก็ยถา พระรับสัพพีและสวดคาถาอนุโมทนาจบแล้ว พระเทพกระวี (โต) จึงถวายอดิเรกขึ้นองค์เดียว ดังนี้

อติเรกวสฺสสตํ ชีวตุ. อติเรกวสฺสสตํ ชีวตุ. อติเรกวสฺสสตํ ชีวตุ. ทีฆายุโก โหตุ. อโรโค โหตุ. ทีฆายุโก โหตุ. อโรโค โหตุ. สุขิโต โหตุ

มหาราชา. สิทฺธิกิจฺจํ สิทฺธิกมฺมํ สิทฺธิลาโภ ชโย นิจฺจํ มหาราชวรสฺส ภวตุ สพฺพทา. ขอถวายพระพร

สมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงโปรดมาก รับสั่งถามว่า แก้ลัดตัดเติมจะได้บ้างไหม พระเทพกระวี (โต) ถวายพระพรว่า อาตมภาพได้เปยยาลไว้ในตัวบทคาถา สำหรับสมเด็จพระราชสมภารเจ้าได้ทรงตรอกลงตามพระราชอัธยาศัยแล้ว สมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงตรอกซ้ำลงตรง ที่ฆายุ อีกบรรทัดหนึ่ง ทรงตรอกลงที่หน้าศัพท์ **มหาราชวรสฺส** เป็น **ปรเมนฺทมหาราชวรสฺส** นอกนั้นคงไว้ตามคำพระเทพกระวี (โต) ทุกคำ แล้วตราพระราช-บัญญัติประกาศไปทุกๆ พระอารามให้เป็นขนบธรรมเนียมต้องให้พระราชาคณะผู้นั่งหน้าถวายคาถาอดิเรกนี้ก่อน จึงรับภวตุ **สพฺพฯ** แล้วจึงถวายพระพรลาออกจากพระที่นั่งได้ ตลอดจนการพระเมรุ การถวายพระกฐินทานตามพระอารามหลวง ต้องมีพระราชาคณะถวายอดิเรกนี้ทุกคราวพระราชดำเนินจึงเป็นราชประเพณีสืบมาจนทุกวันนี้แล

๓.๑๓ เผชิญหน้านักปราชญ์

"เมื่อปีมะเมีย โทศก จุลศักราช ๑๒๓๒ เป็นปีที่ ๓ ในรัชกาลที่ ๕ กรุงเทพฯ ที่บ้านสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง) ได้มีการประชุมนักปราชญ์ทุกชาติทุกภาษา เป็นบุคคลสำคัญๆ รอบรู้ศาสนาของชาตินั้นๆ สมเด็จเจ้าพระยาฯ ให้ทนายไปอาราธนาสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ไปแสดงเผยแพร่ความรู้ในสิ่งที่ถูกที่ชอบด้วยการโลกธรรมในพุทธศาสนาอีกภาษาหนึ่งในชาติของสยามประเทศ ครั้นสมเด็จพระพุฒาจารย์ได้ยินคำอาราธนา จึงรับว่า "ฉันยินดีแสดงนักในข้อนี้" ทนายก็กลับไปกราบเรียนสมเด็จเจ้าพระยาฯ ว่า สมเด็จฯ ที่วัดรับแสดงว่า ในเรื่องให้รู้ความผิดถูกทั้งปวงได้

ครั้นเมื่อถึงกำหนดวัน สมเด็จฯ ที่วัดระฆังฯ ก็ไปถึง นักปราชญ์ทั้งหลายยอมให้นักปราชญ์ของสยามประเทศออกความเห็นก่อนในที่ประชุม และขุนนางทั้งปวงก็มาประชุมฟังด้วย สมเด็จเจ้าพระยาฯ จึงได้อาราธนาสมเด็จวัดระฆังฯ ขึ้นนั่งบัลลังก์ แล้วนิมนต์ให้สำแดงทีเดียว

สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ก็ออกวาจาสำแดงขึ้นมาว่า **"พิจารณา มหาพิจารณา พิจารณา มหาพิจารณา พิจารณา มหาพิจารณา พิจารณา มหาพิจารณา พิจารณา มหาพิจารณา..."** พึมพำทุ้มๆ ครางไปเท่านั้นนานสักชั่วโมง

สมเด็จเจ้าพระยาฯ จึงได้ลุกขึ้นจี้ตะโพกสมเด็จฯ แล้วกระซิบเตือนว่า "ขยายคำอื่นให้ฟังบ้าง" สมเด็จพุฒาจารย์ (โต) ก็เปล่งเสียงดังขึ้นกว่าเดิมอีกชั้นหนึ่ง โดยขึ้นเสียงว่า

"**พิจารณา มหาพิจารณา** ฯลฯ" ว่าอยู่นานสักหนึ่งชั่วโมงเห็นจะได้ สมเด็จเจ้าพระยาฯ จึงต้องลุกขึ้นมาจี้ตะโพกสมเด็จฯ ที่วัดอีก แล้วก็ว่า "ขยายคำอื่นให้เขารู้ฟังบ้างซิ" สมเด็จจึงตะโกนให้ดังกว่าเดิมว่า **"พิจารณา มหาพิจารณา** ฯลฯ" แล้วก็อธิบายว่า

"การของโลกก็ดี การของชาติก็ดี การของศาสนาก็ดี กิจที่พึงจะทำต่างๆ ในโลกก็ดี กิจที่ควรกระทำสำหรับข้างหน้าก็ดี กิจที่ควรทำให้สิ้นธุระทั้งปัจจุบันและข้างหน้าก็ดี สำเร็จเรียบร้อยดีงามได้ด้วยการพิจารณาเป็นชั้นๆ พิจารณาเป็นเปราะๆ เข้าไป ตั้งแต่หยาบๆ แล้วก็ชั้นสูง ชั้นละเอียด พิจารณาให้ประณีตละเมียดเข้า จนถึงที่สุดแห่งเรื่อง ถึงที่สุดแห่งอาการ ให้ถึงที่สุดแห่งกรณี ให้ถึงที่สุดแห่งวิธี ให้ถึงที่สุดแห่งประโยชน์ยืดยาว

พิจารณาให้รอบคอบทั่วถึงแล้ว ทุกๆ คนจะรู้จักประโยชน์คุณเกื้อกูลตนตลอดทั้งเมื่อนี้เมื่อหน้า จะรู้ประโยชน์อย่างยิ่งได้ก็ต้องอาศัย

กิจพิจารณา เลือกเฟ้นค้นหาของดีของจริง เด่นเห็นชัดปรากฏแก่ตน ก็ด้วยการพิจารณาของตนนั้น ถ้าคนใดสติน้อยด้อยปัญญาพิจารณาเหตุผลเรื่องราวกิจการงานของโลกของธรรม แต่พื้นๆ ก็รู้ได้พื้นๆ

ถ้าพิจารณาด้วยสติปัญญาเป็นอย่างกลาง รู้ก็เพียงชั้นกลาง ถ้าพิจารณาด้วยสติปัญญาอันละเอียดลึกซึ้งในข้อนั้นๆ อย่างสูงสุด ไม่หลับหูหลับตา ไม่งมงายแล้ว อาจจะเห็นผลแก่ตน ประจักษ์แท้แก่ตน ดังบรรยายมาทุกประการ จบที"

เมื่อจบแล้ว ท่านลงจากบัลลังก์ ก็ไม่มีนักปราชญ์ชาติอื่นๆ ซึ่งมีแขก ฝรั่ง เป็นต้น ที่จะสามารถออกปากขัดคอคัดค้านถ้อยคำของท่านสักคน อัดอั้นตู้หมด สมเด็จเจ้าพระยาฯ พยักหน้าให้หมู่นักปราชญ์ในชาติทั้งหลายที่มาประชุมคราวนั้นขึ้นบัลลังก์ ต่างคนก็ต่างแหยงไม่เอาหน้าออกแถลงในที่ประชุมได้ ถึงต่างคนต่างเขียนมาก็จริง แต่คำของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ครอบไปหมด จะยักย้ายโวหาร หรือจะอ้างเอาศาสดาของตนๆ มาแสดงในที่ประชุมเล่า เรื่องของตัวก็ชักจะเก้อๆ จะต่ำ จะขึ้นเหนือความพิจารณาที่สมเด็จฯ วัดระฆังฯ กล่าวนั้นไม่ได้เลย

ต่างคนก็ต่างได้แต่นั่งพยักหน้า เกี่ยงกันขึ้นบัลลังก์ ใครก็ไม่อาจขึ้น สมเด็จเจ้าพระยาฯ เองก็ซึมทราบได้ดี เห็นจริงตามบรรยายของทางพิจารณารู้ได้ตามชั้น ตามภูมิ ตามกาล ตามบุคคล ที่ยิ่งและหย่อนและกล้า จะรู้ได้ด้วยการพิจารณา ถ้ามีความรู้น้อย ห่างความรู้ จริงตามคำของสมเด็จฯ ที่วัดทุกประการ ในวันนั้นก็เป็นอันเลิกประชุมปราชญ์ ต่างคนต่างลากลับ

ฉะนั้น ข้าพเจ้าผู้รวบรวมเรียบเรียง จึงใคร่ขอให้ท่านผู้อ่านได้ใช้วิจารณญาณการอ่านการดูด้วย **"พิจารณา"** ดังคำกล่าวของเจ้าประคุณสมเด็จฯ (โต) ข้างต้นต่อไป

๓.๑๔ ข้ออุปมาธรรมดับกิเลส

ในปีฉลู พ.ศ. ๒๔๐๘ (จ.ศ. ๑๒๒๗) ปีนั้นเอง สมเด็จพระปวเรนทราเมศร์มหิศเรศร์รังสรรค์ พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ในพระบรมราชวัง (วังหน้า) เสด็จสวรรคตในพระที่นั่งอิศเรศร์ ณ วัน...เดือนยี่ เป็นปีที่ ๑๕ ในรัชกาลที่ ๔ เถลิงราชย์ได้อุปราชาภิเษก ๑๔ ปี กับ ๓ เดือน พระชนม์ ๕๗ กับ ๔ เดือน ประกอบโกศตั้งบนพระเบญจา ในพระที่นั่งอิศเรศร์ฯ นั้น

สมเด็จพระจอมเกล้าฯ เสด็จบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุปทานในพระบวรศพ แต่พอเสด็จถึงพระทวารพระที่นั่งนั้น พวกพระสวดพระอภิธรรม ๘ รูป ท่านตกใจเกรงพระบรมเดชานุภาพ จึงลุกวิ่งหนีเข้าแอบในพระวิสูตร (ม่าน) ที่กั้นพระโกศ

ทรงทราบแล้วกริ้วใหญ่แหวๆ ว่า "ดูซิ ดูซิ ดูถูกข้า มาเห็นข้าเป็นเสือ เป็นยักษ์ เอาไว้ไม่ได้ต้องสึกให้หมด" รับสั่งแล้วทรงพระอักษรถึงสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ส่งให้พระธรรมเสนา (เนียม) นำลายพระราชหัตถเลขามาถวายสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) วัดระฆังฯ

ครั้นสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) รับจากสังฆการี มาอ่านดูแล้ว ท่านก็**จุดธูป ๓ ดอก แล้วจี้ที่กระดาษว่างๆ จากลายพระหัตถ์นั้น ๓ ครั้ง** แล้วส่งให้พระธรรมเสนานำมาถวายคืนในเวลานั้น

พระธรรมเสนาทูลเกล้าฯ ถวาย ทรงทอดพระเนตรเห็นรูกระดาษไหม้ไม่ลามถึงตัวหนังสือ ก็ทรงทราบปริศนาธรรม จึงรับสั่งว่า "อ้อท่านให้เราดับราคะ โทสะ โมหะ อันเป็นไฟ ๓ กอง งดที งดที เอาเถอะๆ ถวายท่าน"

พระธรรมเสนาไปเอาตัวพระสวดมานั่งประจำที่ให้หมด แล้วทรงแนะนำสั่งสอนระเบียบจรรยาในหน้าพระที่นั่งให้พระรู้ระเบียบรับเสด็จแต่นั้นมาจนถึงทุกวันนี้

๓.๑๕ อุบายวิธีพิเศษคือการแจวเรือ

ครั้งหนึ่งถึงเดือน ๑๑-๑๒ ลอยกระทงหลวง เสด็จลงประทับบนพระที่นั่งชลังคะพิมาน (ตำหนักแพ) พร้อมด้วยฝ่ายในเป็นอันมาก

สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) แจวเรือข้ามฟากฝ่าริ้วเข้ามา เจ้ากรมเรือดั้งจับเรือแหกทุ่น รับสั่งถามว่า "เรือใคร" เจ้ากรมกราบบังคมทูลพระกรุณาว่า "เรือสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต)" รับสั่งว่า "เอาเข้ามานี่"

ครั้นเจ้ากรมเรือดั้งนำเรือสมเด็จฯ เข้าไปถวาย นิมนต์ให้นั่งแล้วรับสั่งว่า "ไปไหน" ทูลว่า "ขอถวายพระพรตั้งใจมาเฝ้า" "ทำไมเป็นถึงสมเด็จฯ แล้ว เหตุใดต้องแจวเรือเอง เสียเกียรติยศแผ่นดิน" ทูลว่า "ขอถวายพระพร! อาตมภาพทราบว่า **เจ้าชีวิตเสวยน้ำเหล้า สมเด็จฯ ก็ต้องแจวเรือ**"

"อ้อ! จริง จริง การกินเหล้าเป็นโทษ เป็นมูลเหตุให้เสื่อมเสียเกียรติยศแผ่นดินใหญ่โตทีเดียว ตั้งแต่วันนี้ไปโยมจะถวายพระคุณเจ้าจักไม่กินเหล้าอีกแล้ว"

สมเด็จพระพุฒาจารย์เลยถวายยถาสัพพี ถวายพระพรลา รับสั่งให้ฝีพายเรือดั้ง ไปส่งถึงวัดระฆังฯ

๓.๑๖ อุปมาพระนิพพาน

เกี่ยวกับเรื่องพระนิพพานนี้ ในหนังสือประวัติ เจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ซึ่งคุณธวัชชัย อิศรางกูร ณ อยุธยา ได้รวบรวมไว้ว่า เจ้าประคุณสมเด็จฯ นั้น ท่านพูดธรรมสากัจฉากันในที่สภาการต่างๆ ถ้ามีผู้ถามๆ ขึ้นว่า คำที่เรียกกันว่านิพพานๆ นั้น บางคนเป็นนักแปลก็แปลตามศัพท์ว่า ดับบ้าง ออกจากเครื่องร้อยรัดบ้าง แปลว่าเกิดแล้วไม่ตายบ้าง

ตายแล้วไม่มาเกิดบ้าง ดับจากกิเลสบ้าง ดับไม่มีเศษ เลยไม่บอกถิ่นฐาน เป็นทางเดียว จะยังกันและกันให้ได้ความรู้จักพระนิพพานเป็นเงาๆ หรือรู้เรื่องราวบ้างก็ทั้งยาก จึงพากันหารือสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ในเรื่องใครรู้จักนิพพาน

สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ท่านว่าท่านก็ไม่รู้แจ้ง แต่จะช่วยชี้แจงอุปมาเปรียบเทียบให้รู้และเข้าใจเอาเอง ตามเหตุแลผล เทียบเทียมได้บ้างว่า นิพพานจะรู้ได้อย่างไร

ท่านอุปไมยด้วยหญิงสองคนพี่น้องจ้องคิดปรารภปรารมภ์อยู่แต่การมีผัว อุตส่าห์อาบน้ำ ทาขมิ้น นุ่งผ้าใหม่ ผัดหน้า หวีผมแปล้ ก็ประสงค์ความรักให้เกิดกับชายผู้แลเห็น จะได้มาสู่ขอเป็นสามีเท่านั้น ครั้นล่วงมาก็สบโชคสบช่องของคนพี่สาวมีผู้มีชื่อมีหน้ามาขอ ได้ตกลงแต่งงานร่วมห้องร่วมหอกันแล้ว หญิงผู้ที่เป็นนางน้องสาวก็มาเยี่ยมแล้วตั้งวิงวอนเซ้าซี้ซักถามว่า

"พี่จ๋า การที่พี่หลับนอนกับผัวนั้น มีรสชาติครึกครื้นสนุกสนานชื่นบานเป็นประการใด จงบอกให้ฉันรู้บ้าง"

นางพี่สาวก็ไม่รู้แห่งจะนำความรื่นรมย์สมสนิทด้วยสามีนั้น ออกมาตีแผ่เปิดเผยให้น้องสาวสมรู้ตามเห็นตามในรื่นรมย์แห่งโลกสันนิวาสได้ นางพี่สาวก็ได้แต่บอกว่า น้องมีผัวบ้างก็จะรู้เอง ไม่ต้องถามเอาเรื่องกับพี่หรอก

ครั้นอยู่มาไม่ช้านาน นางผู้เป็นน้องสาวได้สามีแล้วไปหาพี่สาวๆ ถามว่า "การหลับนอนรมย์รื่นชื่นใจกับผัวน้องมีความรู้ว่าเป็นเช่นไร ลองเล่าบอกออกความให้พี่เข้าใจบ้างซีแม่น้อง"

นางน้องสาวฉอเลาะตอบพี่สาวทันทีว่า "พี่ไม่ต้องเยาะ ไม่ต้องเยาะแล้วพี่น้องหญิงคู่นั้นก็นั่งสรวลหัวเราะกันตามฐานที่รู้รสสังวาสเสมอกัน"

ข้ออุปมานี้ฉันใดก็ดี พระโยคาวจรกุลบุตรมีความมุ่งหมายออกจากชาติจากภพ เบื่อหน่ายโลกสันนิวาส เห็นว่าเป็นหม้อต้มหรือเรือนอันไฟไหม้ คิดจะออกจะหนีให้พ้น ก็ทำความพยายามแข็งข้อถกเขมรจะเผ่นข้ามให้พ้นจากหม้อต้มสัตว์และเรือนไฟอันไหม้ลุกลาม ก็เตรียมตัวทำศีลให้บริสุทธิ์ปราศจากโทษเศร้าหมอง ทำสมาธิตั้งใจตรง จงใจทำสมถกัมมัฏฐาน ทำปัญญาให้เป็นวิปัสสนาญาณอย่างยิ่งยอด ตัดสังโยชน์ให้ขาดเด็ดแล้วด้วยมีดคมกล้า กล่าวคือ โคตรภูญาณ อนุโลมญาณ มรรคญาณ ทำช่องให้เวิ้งว้างเห็นแสงสว่างปรากฏ

พระโยคาวจรกุลบุตรก็กำหนดดวงจิต จิตวางอารมณ์ วางสัญญา วางอุปาทานเครื่องยึดถือ ทำลายเครื่องกั้นทั้ง ๕ ละวางได้ขาด ประกอบองค์ ๕ คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา ฟอกใจ คราวนี้ใจก็กอปรด้วยวิสุทธิ ๗ เมื่อวิสุทธิ ๗ ประการผุดขึ้นแล้ว พระโยคาวจรกุลบุตรก็มาละวิตก ละวิจารณ์ ละปีติ ละสุข ละเอกัคคตา เหลือแต่อุเบกขาญาณดำเนินไป อุเบกขาญาณมีองค์ ๖ ประการเป็นพื้นมโนธาตุ ก็กลายเป็นอัพยากฤตไม่ติดบุญ ไม่ติดบาป ต่อไป จะยังมีลมหายใจหรือหมดลมหายใจ มโนธาตุก็ตั้งอยู่ตามตำแหน่ง ไม่เข้าสิงในเบญจขันธ์ต่อไป เรียกว่า ธรรมธาตุ บริสุทธิ์จำเพาะตน เรียกว่าพระนิพพาน ท่านผู้ได้ผู้ถึงท่านรู้กันว่าเป็นเอกันตบรมสุข ไม่ระคนปนด้วยทุกข์ ต่อไปท่านไม่ต้องซักถามเซ้าซี้ เช่นหญิงทั้ง ๒ ดังสำแดงมา

๓.๑๗ นโม

ในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้สร้างพระเจดีย์ทององค์ ๑ ประดิษฐานไว้บนฐานชุกชีเป็นประธานอยู่กลาง

พระพุทธมณเทียร มีเครื่องแต่งทำดูเป็นเค้าจะให้หมายว่าพระจุฬามณี เช่น มีรูปหุ่นเทวดาแขวนสายลวดจากเพดานรายรอบ เหมือนอย่างว่าเหาะมาบูชาพระเจดีย์ วันหนึ่งมีพระราชดำรัสเกณฑ์พระราชาคณะทุกองค์ ให้เลือกหาพระธรรมจำเพาะข้อที่ดีคัดขึ้นถวาย ถ้าทรงพระราชดำริเห็นว่าของใครดี ก็จะทรงเอาเข้าบรรจุในพระเจดีย์นั้น ทำให้พระราชาคณะทั้งหลายพากันขวนขวาย เลือกหาพระธรรมที่ว่าข้อไรจะดี (ติดจะเป็นการแข่งขันกัน) ต่างก็เลือกคัดเขียนข้อธรรม ที่เชื่อว่าดีล้ำเลิศขึ้นถวายทั่วกัน ส่วนสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) นั้น ว่าท่านเขียน "นโม" ถวายขึ้นไป กราบทูลอธิบายว่า **ธรรมที่ดีใดๆ พระราชาคณะทั้งหลายคงจะได้เลือกคัดขึ้นถวายสิ้นแล้ว แต่คงขาดประณามพระพุทธเจ้าอันเป็นสิ่งสำคัญ แม้จะกล่าวพระธรรมข้อใดก็ต้องประณามพระพุทธเจ้าก่อน** จึงได้เขียนประณามพระพุทธเจ้ามาถวายแทนที่จะกริ้วกลับเป็นโปรด จึงรับของท่านบรรจุไว้ในพระเจดีย์ด้วย

๓.๑๘ ตัวทิฐิ

คราวหนึ่งเจ้าประคุณสมเด็จฯ ไปเทศน์ที่วัดศรีประวัติ จังหวัดนนทบุรี จะเป็นงานอะไรไม่ทราบแน่ ก่อนเทศน์ท่านได้นั่งพักบนอาสน์สงฆ์ในศาลาการเปรียญสนทนากับพวกอุบาสกอุบาสิกา มีอุบาสกคนหนึ่งกราบเรียนถามว่า "ตัวทิฐินั้นอย่างไร" ท่านตอบว่า "ถ้าอยากรู้ตัวทิฐิ เดี๋ยวก็รู้"

ครั้นถึงเวลาเทศน์ เจ้าภาพจึงจุดเทียนที่ธรรมาสน์ ปี่พาทย์ก็เริ่มบรรเลงเพลงสาธุการ แต่เจ้าประคุณสมเด็จฯ ยังคงนั่งเฉยอยู่ มีใครคนหนึ่งกราบเรียนว่า "ถึงเวลาแล้ว ขอกราบอาราธนาพระเดชพระคุณ" ท่านจึงว่า **"นี่แหละคือตัวทิฐิละจ้ะ"** แล้วลงจากอาสน์สงฆ์ขึ้นธรรมาสน์เทศน์ต่อไป

๓.๑๙ พระศรีมหาโพธิ์

มีเรื่องหนึ่งว่าด้วยพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานต้นโพธิ์ไปปลูกตามพระอารามหลวง ซึ่งเนื่องในเรื่องประวัติเจ้าประคุณสมเด็จฯ จะกล่าวถึงต้นพระศรีมหาโพธิ์ที่นำมาปลูกในเมืองไทยก่อน[๑] ต้นพระศรีมหาโพธิ์ที่มีในเมืองไทยแต่โบราณ ล้วนได้พันธุ์มาจากต้นที่พระเจ้าอโศกมหาราชส่งไปปลูกไว้ที่เมืองอนุราธบุรีในลังกาทวีปทั้งนั้น ครั้งที่สุดปรากฏในพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ว่าเมื่อรัชกาลที่ ๒ พระอาจารย์เทพผู้เป็นนายกสมณะทูตไทย กลับจากลังกาเมื่อปีขาล พ.ศ. ๒๓๖๑ ได้ต้นโพธิ์เมืองอนุราธบุรีมาถวายพระบาทสมเด็จฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย ๓ ต้น โปรดฯ ให้ปลูกไว้ในวัดมหาธาตุฯ ต้น ๑ วัดสุทัศน์ฯ ต้น ๑ และวัดสระเกศต้น ๑ ยังปรากฏอยู่จนบัดนี้ แต่พันธุ์พระศรีมหาโพธิ์ที่เมืองไทยรับตรงมาจากพุทธคยา เพิ่งปรากฏว่าได้มาเมื่อรัชกาลที่ ๔ ด้วยพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงศึกษาทราบเรื่องพุทธเจดีย์ในอินเดียก่อนผู้อื่น ทรงขวนขวายหาพันธุ์พระศรีมหาโพธิ์ที่พุทธคยา ได้เมล็ดมายังเมืองไทยเป็นครั้งแรก เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค) กล่าวไว้ในหนังสือพงศาวดารรัชกาลที่ ๔ ตอนว่าด้วยบูรณะพระปฐมเจดีย์ (ปีวอก โทศก พ.ศ. ๒๔๐๓) ว่าต้นโพธิ์ที่โปรดฯ ให้ปลูกไว้ ๔ มุมบริเวณนั้น "ได้ผลมาแต่เมืองพุทธคยาบุรีว่าเป็นหน่อเดิมที่ได้ตรัสรู้ พระมหาโพธิ์นั้นที่มีพระระเบียงล้อมถึง ๗ ชั้น พวกพราหมณ์หวงแหนอยู่แน่นหนา เจ้าเมือง (คือไวสรอย) อังกฤษจึงไปขอเอาผลและใบถวายเข้ามา" พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

---

[๑] ความที่กล่าวในตอนต่อไปนี้ คัดจากหนังสือนิทานโบราณคดีพระนิพนธ์สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ทรงเพาะเมล็ดพระศรีมหาโพธิ์นั้นขึ้นเป็นต้น พระราชทานไปปลูกตามพระอารามหลวง[๑] กล่าวกันว่า เมื่อโปรดฯ พระราชทานต้นพระศรีมหาโพธิ์ไปปลูกตามพระอารามหลวงนั้น เจ้าพนักงานได้มีหมายแจ้งไปยังเจ้าอาวาสให้ไปรับต้นพระศรีมหาโพธิ์มาปลูก เจ้าอาวาสทั้งหลายก็เอาเรือจ้างและเรืออื่นๆ ไปรับ ฝ่ายเจ้าประคุณสมเด็จฯ กลับมีลิขิตตอบไปว่า **ท่านไปรับไม่ได้ ด้วยเกรงจะเป็นการดูหมิ่นเจ้าฟ้าเจ้าแผ่นดินไป ควรให้เจ้าหน้าที่นำเรือกัญญาไปรับต้นพระศรีมหาโพธิ์แล้วมีเรือดั้งนำ เชิญไปพระราชทานตามวัด จึงจะสมควรแก่พระเกียรติยศ** เจ้าพนักงานได้นำลิขิตนั้นขึ้นกราบบังคมทูล ดำรัสว่า "ถูกของท่าน" ที่นี้วัดที่รับต้นพระศรีมหาโพธิ์ไปแล้วก็ต้องนำมาส่งคืน เจ้าพนักงานจึงเชิญต้นพระศรีมหาโพธิ์ลงเรือกัญญามีเรือขบวนแห่ไปส่งตามพระอารามหลวงต่อไป

๓.๒๐ แกงร้อนของสมเด็จฯ

สิ่งสำคัญของเจ้าประคุณสมเด็จฯ มีอยู่อย่างหนึ่ง คือการเคารพต่อความจริง และท่านฉันอาหารสำรวมเป็นการประจำ กล่าวคือในบาตรของท่านย่อมมีอาหารสารพัดอย่างทั้งอาหารคาวและหวาน ท่านคลุกเข้ารวมกันเสร็จแล้วก็ฉัน

---

[๑] ในหนังสือ นิทานโบราณคดี พระนิพนธ์สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ กล่าวว่า ต้นพระศรีมหาโพธิที่พระราชทานไปปลูกตามพระอารามหลวงในครั้งนั้น จะเป็นวัดไหนบ้างไม่ได้กล่าวไว้ แต่ที่จำได้ในเวลานี้ ปรากฏอยู่ที่วัดมหาธาตุฯ (ต้นอยู่ข้างวิหารโพธิ์ลังกา) ต้น ๑ ที่วัดบวรนิเวศ ต้น ๑ และที่พระปฐมเจดีย์ ๔ ต้น อนึ่งกล่าวกันว่า มีที่วัดระฆังฯ (ต้นอยู่ข้างหน้าพระอุโบสถ) ต้น ๑

การกระทำดังกล่าวแล้วของท่านนั้น มีประสงค์จะไม่ให้เกิดรสชาติในความเอร็ดอร่อย อันจะทำให้รู้สึกว่าชีวิตนี้เป็นสิ่งที่น่าอภิรมย์ ความจริงแล้วเมื่อท่านฉันอาหารในบาตรนั้น ท่านก็มีความรู้สึกเหมือนกันว่าอาหารนั้นฉันไม่เป็นท่า หรือเป็นสับปะรดอันใดเลย

และอีกประการคือ เจ้าประคุณสมเด็จฯ ท่านอึดอัดใจเพราะรู้สึกว่ามิได้รับทราบเจตนาอันแท้จริงของบรรดาพระภิกษุสามเณรในวัดโดยสัตย์โดยควร ไม่ว่าจะปราศรัยไต่ถามความเห็นอย่างไรเป็นต้องได้รับคำตอบว่าดีแล้ว ถูกแล้ว งดงามแล้วทุกครั้งทุกคราวไป หามีใครปฏิเสธหรือโต้แย้งมิได้เลย

เพราะอัธยาศัยของสมเด็จฯ ท่านชอบฟังความคิดของผู้อื่น จึงใคร่จะทดลองให้ตระหนักอีกครั้งหนึ่งว่า คราวนี้ดูทีหรือว่าจะมีผู้ใดให้คำตอบที่ออกจากใจจริงบ้างหรือจะยังมีภิกษุสามเณรใดเป็นผู้เคร่งต่อวาจาสัตย์เอื้อเฟื้อต่อศีลข้อมุสาวาทะบ้าง การทดลองครั้งนั้นจึงได้เริ่มขึ้น

เจ้าประคุณสมเด็จฯ ให้เอาแกงร้อนวุ้นเส้นที่ทายกนำมาถวายนั้นเทลงในกระทะ เอาผักทอดยอดที่ขึ้นอยู่ในคลองข้างวัด มาล้างน้ำหั่นใส่วันนั้นอาหารกี่อย่างที่มีผู้นำมาถวาย สมเด็จฯ ใส่รวมกันทั้งหมด แล้วโหมไฟให้ร้อนจนน้ำเดือดพล่าน แล้วก็สั่งให้ตีกลอง เป็นสัญญาณว่า ให้ภิกษุในวัดทุกรูปมารับอาหารแจก

วันนั้นเป็นวันธรรมสวนะ พอตกเย็นภิกษุทุกรูปต้องลงไปทำวัตรค่ำที่โบสถ์ สมเด็จฯ ท่านรีบไปนั่งอยู่ที่เชิงบันได ภิกษุทุกรูปพอจะเข้าโบสถ์สมเด็จฯ ก็ถามว่า “เป็นอย่างไรคุณ อาหารที่ฉันปรุงเมื่อเพลนี้?”

ภิกษุที่ถูกถามประนมมือตอบว่า “แหม อร่อยเหลือเกินขอรับกระผม” เมื่อได้ฟังคำตอบดังนั้น สมเด็จท่านหัวเราะหึๆ

แต่ท่านยิ่งประหลาดใจมากขึ้น เพราะภิกษุในวัดระฆังโฆสิตาราม

มีประมาณ ๕๐ รูป ต่างตอบสมเด็จฯ เป็นทำนองเดียวกันหมดว่า อร่อยบ้าง, รสดีบ้าง, มีกลิ่นหอมหวนบ้าง ฯลฯ ทำให้สมเด็จฯ หลากใจว่าภิกษุในวัดไฉนจึงเป็นเช่นนั้นไปหมด ยังเหลืออีกองค์เดียวเป็นภิกษุชรา เด็กๆ ในวัดเรียกกันว่า "ขรัวตา" เป็นภิกษุบวชมาเก่าแก่ ลงมาทำวัตรค่ำกับเขาด้วย สมเด็จฯ พอเห็นขรัวตารูปนั้นเดินงกๆ เงิ่นๆ เข้ามา พอตรงหน้าจึงถามว่า "ขรัวตา อาหารมื้อเพลเป็นอย่างไร? ฉันปรุงเอง"

ขรัวตายืนประคองร่างอย่างสำรวมแล้ว ตอบสมเด็จฯ ว่า "ไม่ไหวพระเดชพระคุณขอรับ เทให้สุนัขมันยังไม่กินเลย"

สมเด็จท่านยกมือทั้งสองขึ้นประนม แล้วหันหน้าไปทางพระประธานในโบสถ์ ร้องขึ้นว่า "สาธุ ขรัวตานี่แหละศีลบริสุทธิ์ ควรแก่การเคารพนบไหว้"

พูดแล้วก็เข้าในโบสถ์เพื่อนำการสวดทำวัตรค่ำและคืนนั้นภายหลังทำวัตรแล้ว สมเด็จฯ ได้เทศน์อบรมพระภิกษุในวัดถึงเรื่องศีล ด้วยการยกเอากลิ่นหอมแห่งจันทน์ขึ้นมาอ้างว่า บรรดากลิ่นมีกลิ่นจันทน์เป็นต้นก็มิมีกลิ่นใดล้ำไปกว่ากลิ่นแห่งศีลฉันใด เกิดมาเป็นคน ศีลเป็นสิ่งสำคัญฉันนั้น และเป็นภิกษุยิ่งสำคัญมาก เพราะมีศีลเป็นเครื่องร้อยรัดให้ภิกษุอยู่ในระเบียบวินัย ถ้าไม่มีศีล ไม้ลอยน้ำยังดีกว่า เพราะยังเก็บเอามาทำประโยชน์ได้บางอย่าง แต่ผู้ที่พูดเท็จนั้น เชื่อถืออะไรไม่ได้เลย

เมื่อสมเด็จฯ ท่านได้เทศน์จบ ภายในโบสถ์วัดระฆังโฆสิตารามเงียบกริบ สมเด็จฯ ลงจากธรรมาสน์แล้ว กล่าวเตือนภิกษุอีกครั้งหนึ่งว่าขอให้สังวรในศีลจงหนัก เพราะศีลเป็นธงชัยของภิกษุ ถ้าปราศจากศีล แม้จะปลงผมห่มเหลือง ก็จะไม่เป็นภิกษุที่มีศีลาจารวัตรอันงามเลย สุดท้ายยกย่องภิกษุชรา คือขรัวตารูปนั้น ว่าเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยศีล ควรแก่การคารวะและเป็นสมณะผู้ศากยบุตรแท้

๓.๒๑ นางนาคเอ๊ย อย่ารบกวนคุณเณรซี

ครั้งเมื่อสมัยนางนาคบ้านพระโขนง เขาตายทั้งกลม ปีศาจของนางนาคกำเริบ เขาลือกันต่อมาว่า ปีศาจนางนาคมาเป็นรูปคนช่วยผัววิดน้ำเข้านาได้ จนทำให้ชายผู้ผัวมีเมียใหม่ไม่ได้ ปีศาจนางนาคเที่ยวรังควานหลอนหลอกคนเดินเรือในคลองพระโขนงไม่ได้ ตั้งแต่เวลาเย็นตะวันรอนๆ ลงไป ต้องแลเห็นปีศาจนางนาคเดินห่มสีบ้าง โหนตัวบนต้นโพธิ์ต้นไทรบ้าง พระสงฆ์ในวัดพระโขนงมันก็ล้อเล่น จนกลางคืนพระภิกษุสามเณรต้องนอนรวมกัน ถ้าปลีกไปนอนองค์เดียวเป็นต้องถูกปีศาจนางนาครบกวน จนเสียงกร๊อกแกร๊กอื่นๆ ก็เหมาว่าเป็นปีศาจนางนาคไปหมด จนชั้นนักเลงกลางคืนก็ต้องหยุดเซาลงเพราะกลัวปีศาจนางนาค พวกหมอผีไปทำเป็นผู้มีวิเศษตั้งพิธีผูกมัดเรียกภูตมัน มันก็เข้ามานั่งแลบลิ้นเหลือกตาเอาเจ้าหมอต้องเจ๊งมันมาหลายคน จนพวกแย่งชิงล้วงลัก ปลอมเป็นนางนาคหลอกลวงเจ้าของบ้าน เจ้าของบ้านกลัวนางนาคเลยมุดหัวเข้ามุ้งขโมยเก็บเอาของไปสบาย ค่ำลงก็ต้องล้อมต้องนั่งกองกันยังรุ่งก็มี ฯ

สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ท่านรู้เหตุปีศาจนางนาคกำเริบเหลือมือหมอ ท่านจึงลงไปค้างที่วัดมหาบุศในคลองพระโขนง พอค่ำท่านก็ลงไปนั่งที่ปากหลุม แล้วท่านเรียกนางนาคปีศาจขึ้นมาสนทนากัน ฝ่ายปีศาจนางนาคก็ขึ้นมาพูดจาตกลงกันอย่างไรไม่ทราบ ผลลงท้ายที่สุดท่านได้เจาะเอากระดูกหน้าผากนางนาคที่เขาฝังไว้มาได้ แล้วท่านมานั่งขัดเกลาจนเป็นมัน ท่านนำขึ้นมาวัดระฆังฯ ท่านลงยันต์เป็นอักษรไว้ตลอด เจาะเป็นปั้นเหน่งคาดเอว ไปไหนท่านก็เอาติดเอวไปด้วย ปีศาจในพระโขนงก็หายกำเริบซาลง เมื่อสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ม.ร.ว. เจริญ) ยังเป็นสามเณรอยู่ในกุฏิสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) นางนาคได้ออกมารบกวนเขา ม.ร.ว.

เณรๆ ร้องฟ้องสมเด็จฯ ว่าสีกามารบกวนเขาเจ้าข้า สีกามากวนเขา สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ท่านร้องว่า **นางนาคเอ๊ย อย่ารบกวนคุณเณรซี** ปีศาจนั้นก็สงบไป นานๆ จึงออกมารบกวน ครั้นท่านชรามากแล้ว ท่านจึงมอบปั้นเหน่งกระดูกหน้าผากนางนาคประทานไว้กับหม่อมเจ้าพระพุทธบาทปิลันทน์ มอบหม่อมราชวงศ์สามเณรเจริญให้ไปอยู่กับหม่อมเจ้าพระพุทธบาทปิลันทน์ด้วย นานๆ นางนาคออกหยอกเย้าหม่อมราชวงศ์สามเณรเจริญ หม่อมราชวงศ์สามเณรเจริญต้องร้องฟ้อง หม่อมเจ้าพระพุทธบาทฯ ต้องทรงกริ้วนางนาคว่า เป็นผู้หญิงยิงเรืออย่ามารบกวน คุณเณรจะดูหนังสือหนังหา เสร็จกริ้วแล้วก็เงียบไป (เรื่องนี้สำหรับเจ้านายหม่อมราชวงศ์วังหลังเล่าให้ฟัง) ฯ

๔ *การพยากรณ์*

ในตอนแก่ชรา สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พฺรหฺมรํสี) เห็นจะเบื่อหน่ายที่จะพยากรณ์ให้แก่ใครๆ ว่าท่านมักเอาน้ำปัสสาวะราดบนพื้นกุฏิ และประตูหน้าต่างกุฏิก็เปิดพอมีแสงสลัว ด้วยประสงค์จะให้ผู้ที่มาหาเมื่อเสร็จธุระแล้วจะได้รีบกลับ แม้การทายถาม ก็ทายแต่น้อย เช่นดูคนป่วย ถ้าท่านว่า “ให้รีบกลับไป” ว่าคนป่วยตาย ถ้าหากท่านว่า “ไม่เป็นไร” ว่าคนป่วยไม่ตาย เล่ากันมาดังนี้

เจ้าประคุณสมเด็จฯ ได้รับการยกย่องว่าพยากรณ์ชีวิตในทางส่วนตัวของบุคคลได้แม่นยำ หรือการพยากรณ์หวยได้ถูกต้องทุกครั้ง จนเป็นเรื่องราวที่เล่าสืบต่อกันมามากมาย โดยเฉพาะในการพยากรณ์ทางการเมืองหรือกิจการเรื่องราวที่เกี่ยวกับบ้านเมืองปรากฏว่าสมเด็จฯ ได้พยากรณ์ได้อย่างแม่นยำเช่นเดียวกัน

หนังสือประวัติสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ซึ่งรวบรวมโดย พระครูกัลยาณานุกุล ได้กล่าวในเรื่องพยากรณ์ไว้ว่า "เจ้าประคุณสมเด็จฯ ได้ศึกษาวิชาโหราศาสตร์ต่อผู้ใดไม่ปรากฏฯ แต่ว่าท่านรอบรู้ชำนาญในศาสตร์นี้ ดังจะเห็นได้ในเรื่องเทศน์ ๑๒ นักษัตร ที่ท่านอธิบายลักษณะการจัดแบ่งดวงดาวเป็นชื่อ วัน เดือน ปี ตามตำราโหราศาสตร์โดยละเอียดแจ่มแจ้ง แต่ดูเหมือนท่านจะไม่ใช้ตำรานี้พยากรณ์ กล่าวกันว่า เมื่อมีผู้ขอให้พยากรณ์ ท่านไม่ใช้วิธีผูกดวงชะตา เพียงแต่ท่านนั่งนิ่งอยู่สักประเดี๋ยวท่านก็พยากรณ์ ว่าท่านใช้วิธีการทางญาณศาสตร์คือหยั่งรู้เหตุการณ์ด้วยญาณทัศนะดังที่เรียกกันเป็นสามัญว่า **"ดูทางใน"** (ว่ากันว่า ผู้ที่ขาดความชำนาญทางญาณศาสตร์ จะเป็นนักพยากรณ์ที่ดีเด่นไม่ได้) ว่าท่านพยากรณ์แม่นยำ มีชื่อเสียงเลื่องลือกันมากในสมัยนั้นมีผู้จดจำเรื่องราวที่ท่านพยากรณ์มาเล่ากันหลายเรื่อง ที่นับเป็นเรื่องสำคัญคือเรื่องเกี่ยวกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต เรื่องเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงเครื่องแต่งกายของข้าราชการในรัชกาลที่ ๕ และเรื่องเกี่ยวกับการเมือง ดังจะพรรณนาต่อไปโดยลำดับ

๔.๑ สวรรคตของรัชกาลที่ ๔

ความปรากฏในจดหมายเหตุว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงศึกษาวิชาโหราศาสตร์ทั้งตามตำราไทยและตำราฝรั่งจนชำนาญ ทรงคำนวณทราบว่าในปีมะโรง สัมฤทธิศก จ.ศ. ๑๒๓๐ (พ.ศ. ๒๔๑๑) จะเห็นสุริยุปราคาหมดดวงในประเทศสยามนี้ เมื่อวันอังคารขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๑๐ และทางโคจรของดวงอาทิตย์จะเห็นสุริยุปราคาหมดดวงที่ตำบลหว้ากอ จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ ซึ่งโปรดฯ ให้ตั้งพลับพลาสถานที่สำหรับ

ทอดพระเนตรสุริยุปราคาหมดดวงที่ตำบลหว้ากอนั้น เล่ากันว่า ก่อนที่จะไปทอดพระเนตรสุริยุปราคาหมดดวงนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงคำนวณทราบว่าพระชะตาจะถึงฆาตในปีนั้นด้วย (ความที่กล่าวข้อนี้มีหลักฐานประกอบด้วยปรากฏในจดหมายเหตุ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่เสด็จสวรรคต พระนิพนธ์สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ตอนหนึ่งว่า "ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจับประชวรได้ไม่ช้า พระองค์ก็ทรงทราบโดยพระอาการว่า ประชวร ครั้งนั้นเห็นจะเป็นที่สุดพระชนมายุสังขาร" อีกตอนหนึ่งว่า "ครั้น ณ วันพุธ เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๔ ค่ำ โปรดฯ ให้พระองค์เจ้าหญิงโสมาวดี (คือกรมหลวงสมรรัตนศิริเชษฐ) เชิญพระกระแสไปทูลสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าฯ กรมขุนพินิตประชานาถ (คือพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเวลานั้นประชวรไข้และเกิดพระยอดมีพิษขึ้นที่พระศอ) ว่าถ้าพระอาการประชวรค่อยคลายพอจะมาเฝ้าได้ให้เสด็จเสียก่อนวันขึ้น ๑๕ ค่ำ ถ้ารอไปถึงวันแรม ๑ ค่ำ ก็จะได้แต่สรงพระบรมศพ ไม่ทันได้สั่งเสียอันใด" ดังนี้)

วันหนึ่งจึงมีพระราชดำรัส ถามเจ้าประคุณสมเด็จฯ ณ ที่รโหฐาน ว่า พระองค์จะเสด็จกลับมา (สวรรคตที่กรุงเทพฯ) ทันหรือไม่ เจ้าประคุณสมเด็จฯ ถวายพระพรเสด็จกลับทัน ครั้นถึง ณ วันศุกร์ เดือน ๙ แรม ๔ ค่ำ จึงเสด็จทรงเรือพระที่นั่งอัคราชวรเดชออกจากกรุงเทพฯ ประทับแรมอยู่ที่หว้ากอ ๙ วัน เสด็จกลับถึงกรุงเทพฯ เมื่อวันศุกร์ เดือน ๑๐ ขึ้น ๔ ค่ำ ต่อมาอีก ๕ วันถึงวันพุธ เดือน ๑๐ ขึ้น ๙ ค่ำ ก็เริ่มมีพระอาการประชวรจับไข้ ทรงประชวรอยู่ ๓๗ วัน เสด็จสวรรคตเมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เวลา ๓ ทุ่ม

๔.๒ ข้าราชการเปลี่ยนเครื่องแต่งตัวอย่างใหม่

เมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๑๓ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จไปพระราชทานพระกฐินที่วัดระฆังฯ เจ้าประคุณสมเด็จฯ เอาผ้าพันเท้าทั้งสองลงรับผ้าพระกฐิน มีพระราชดำรัสถามถึงสาเหตุที่กระทำดังนั้น ท่านถวายพยากรณ์ว่า ปีหน้าจะต้องเป็นอย่างนี้ คือข้าราชการจะต้องสวมถุงเท้ารองเท้า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงแย้มพระโอษฐ์ไม่ตรัสว่ากระไร ครั้นถึงเดือน ๔ ในปีมะเมียนั้น ได้เสด็จโดยเรือพระที่นั่งพิทยัมรณยุทธไปประพาสเมืองสิงคโปร์ เมืองปะตาเวีย และเมืองสมารังกล่าวไว้ในจดหมายเหตุว่า เสด็จออกจากกรุงเทพฯ เมื่อ ณ วันพฤหัสบดีเดือน ๔ แรม ๔ ค่ำ เสด็จกลับมาถึงกรุงเทพฯ เมื่อวันเสาร์เดือน ๔ แรม ๑๑ ค่ำ รวมเวลาเสด็จไปครั้งนั้น ๓๗ วัน เมื่อเสด็จกลับมาแล้ว ก็เริ่มทรงจัดการแก้ไขเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียมในราชสำนักหลายอย่าง จะกล่าวแต่เฉพาะอย่างหนึ่ง คือโปรดฯ ให้ผู้ที่เข้าเฝ้าแต่งตัวสวมถุงเท้า รองเท้าเสื้อเปิดคอ และยืนเฝ้าเหมือนกัน การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวมา ถ้าว่าถามความเห็นในสมัยนี้ดูก็เป็นการเล็กน้อย แต่คนในสมัยนั้นเห็นแปลกประหลาดจมื่นเก่งศิลป์ (หรุ่น) เขียนลงเป็นจดหมายเหตุ "ปูมโหร" เมื่อวันเสาร์ เดือน ๗ ขึ้น ๒ ค่ำ ปีมะแม (พ.ศ. ๒๔๑๔) ว่า ในข้างขึ้นเดือนนี้ ข้าราชการแต่งคอเสื้อ ผ้าผูกคอ ด้วยเป็นธรรมเนียมฝรั่งธรรมเนียมนอก" และปรากฏในจดหมายเหตุของหมอบรัดเลว่า "วันที่ ๑ กรกฎาคม (ตรงกับวันเสาร์เดือน ๘ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ปีมะแม) พ.ศ. ๒๔๑๔ ข้าราชการเปลี่ยนเครื่องแต่งตัวอย่างใหม่ คือ สวมถุงเท้ารองเท้าเข้าเฝ้าฯ และยืนเฝ้าฯ เวลาเสด็จออกไปรเวต" ดังนี้

๔.๓ การบ้านการเมือง

เรื่องพยากรณ์เกี่ยวกับบ้านเมืองนั้น เรียกกันว่า "พยากรณ์สมเด็จฯ" มี ๑๐ ข้อ คือ

- มหากาฬ
- พาลยักษ์
- รักมิตร (รักบัณฑิต)
- สนิทธรรม
- จำแขนขาด
- ราษฎร์โจร
- ชนร้องทุกข์
- ยุคทมิฬ
- ถิ่นตาขาว
- ชาว (สิ) วิไลซ์

เหตุที่จะพบพยากรณ์สมเด็จฯ นั้น ว่า เมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๔๑๕ เจ้าประคุณสมเด็จฯ ถึงมรณภาพ เวลาเที่ยงคืน ครั้นเวลารุ่งขึ้น นายอาญาราช (อิ่ม) บิดาพระยาอารักษ์นัฏกาภรณ์ (ผล ผลวัฒนะ) ซึ่งเป็นศิษย์ก้นกุฏิได้ช่วยขนย้ายสิ่งของและทำความสะอาดเพื่อจัดที่ประดิษฐานศพ ไปพบพยากรณ์สมเด็จฯ จดลงไว้ในเศษกระดาษอยู่ใต้ที่นอนของท่าน จึงเก็บรักษาไว้ ภายหลังได้บอกให้ผู้หลักผู้ใหญ่ทราบ มีหลายคนได้พิเคราะห์ดูเหตุการณ์ต่างๆ เกี่ยวกับบ้านเมืองในสมัยรัตนโกสินทร์ ที่เกิดขึ้นในรัชกาลหนึ่งๆ เห็นว่าถูกต้องตรงคำพยากรณ์ จึงได้จดจำบอกเล่ากันต่อๆ มาดังนี้

กล่าวกันว่า พยากรณ์สมเด็จฯ ข้อ ๑-๒ เป็นของสมเด็จพระสังฆราช (ศรี) วัดระฆังฯ ซึ่งเป็นสมเด็จพระสังฆราชองค์แรกในกรุงรัตนโกสินทร์

(สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๑ เมื่อปีขาล พ.ศ. ๒๓๓๗) นอกนั้นเป็นของเจ้าประคุณสมเด็จฯ"

๔.๔ ยุคทมิฬ

พยากรณ์สมเด็จฯ นี้ โหรแฉล้ม เลี่ยมเพชร์รัตน์ นักพยากรณ์นามอุโฆษ ได้เขียนคำอธิบายลงไว้ในหนังสือชื่อ "เคล็ดลับโหราศาสตร์" พิมพ์เมื่อวันที่ ๒๒ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๘๙ ตอนหนึ่งได้กล่าวว่า "ขณะหัวเลี้ยวหัวต่อยุคทมิฬจะหมดเข้าถิ่นตาขาวนี้ อุปมาว่า อันพระราชวงศ์จักรีนั้น เดิมเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงใหม่ๆ นั้น ทุกคนต่างพากันตำหนิเจ้าฟ้าเจ้าแผ่นดินกันมาก ท่านโหรอธิบายว่า อุปมาเหมือนต้นไม้งดงามอยู่หนึ่ง พระยาแร้งใหญ่เปรียบเหมือนเคราะห์ แร้งได้บินมาจับต้นไม้ แล้วไต่ตามคาคบกิ่งไม้อยู่จน ๑๕ ปี กิ่งใดไม่แข็งแรงก็หักไป ใบยอดดอกก็ทำลายลง ครั้นจวนจะออก เท้าก็ถีบกระพือปีกบินออก ขณะถีบบินออก ต้นไม้ก็หวนเหเซซวนหักเสียหาย แต่พอหยุดเป็นปกติแล้วก็คงเจริญดีต่อไป ฉะนั้นจำต้องกล่าวถึงผู้มีบุญในยุคทมิฬก่อนคือวันรัชกาลที่ ๘ เข้าแก้ไขยุคทมิฬ โดยดวงพระชะตามีบุญล้นเหลือ ที่ราศีกรกฎมีราหู และต่อไปในราศีกรกฎนั้นจวนต่อราศีสิงห์มีพุธเป็นมหาจักร ต่อไปมีอาทิตย์และอังคารเป็นมหาจักรกับต่อไปราศีตุลมีจันทร์และเสาร์เป็นมหาอุจ ศุกร์เป็นเกษตร ราศีพิจิกว่างราศีธนูมีพฤหัสบดีเป็นเกษตรบดี ดวงพระชะตาเป็นดวงลัคณาขับพล คือถือราหูกุมราชลัคณาขับพลไปจนถูกพฤหัสที่เป็นอริ เป็นดวงชะตามีบุญได้ราชสมบัติแค่ ๙ ขวบ และครองราชย์มา ๑๓ ปี ได้เข้าแก้ไขชาติใหม่โดยพระองค์เอง เสด็จมาเมืองไทย จึงมีการเซ็นสัญญากับอังกฤษสำเร็จ ที่ฉลองสันติภาพแล้ว พระมหากษัตริย์พระองค์นี้ อยู่ในยุคทมิฬ พอยุคทมิฬ

หมดจากไปด้วยความวิปโยค พระองค์ก็ด่วนเสด็จไล่ตามยุคทมิฬไปอันจะได้กล่าวในถิ่นตาขาวต่อไป

๔.๕ ยุคถิ่นตาขาว

ในระหว่างที่ทรงประทับในพระนครนั้น ครั้นวันที่ ๖ เมษายน ๒๔๘๙ อันเป็นวันเสาร์ห้า ตรงกับ ๑๖๕ ปีที่แล้วมา ข้าพเจ้า (โหรแฉล้มฯ) ผู้เป็นโหรก็ได้ถวายพวงมาลัยและพยากรณ์ถึงวันที่ยุคทมิฬจะจากไปแล้ว พระราชวงศ์จักรีจะสถาพรดุจเดิมเปลี่ยนยุคเป็นถิ่นตาขาว ซึ่งข้าพเจ้า (โหรแฉล้ม) ขอคัดหนังสือพิมพ์ "แนวหน้า" (และหนังสือพิมพ์จีนมีลงบางฉบับ) ลงที่กรุงเทพฯ เป็นรายวัน หนังสือพิมพ์แนวหน้านั้น พิมพ์ด้วยอักษรตัวเขื่องๆ ว่า โหรแฉล้มทำนายชะตาเมืองในวันจักรี ในคอลัมน์ก็เขียนด้วยตัวอักษรขนาดกลางว่า โหรแฉล้มเอามาลัยไปคล้องพระศอพระบรมรูปสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ในวันที่ ๖ อักษรตัวเล็กนั้นว่า ตอนบ่าย ๖ เมษายน ซึ่งเป็นวันที่ระลึกจักรี ผู้แทนของเราได้ผ่านไปทางสะพานพระพุทธยอดฟ้า เพื่อถวายบังคม พระบรมรูป รัชกาลที่ ๑ ปฐมกษัตริย์แห่งบรมราชจักรีวงศ์ นอกจากดอกไม้ธูปเทียน มาลาเครื่องสักการะเหมือนปกติอย่างที่เคยมาทุกปีแล้ว ที่พิเศษกว่าแต่ก่อนก็คือมาลัยขนาดใหญ่คล้องพระศอ ชายที่เป็นพระอุบะห้อยถึงพระอุระ ผู้ที่ยืนชมอยู่ที่นั้นคนหนึ่งบอกแก่ผู้แทนของเราว่า เขาทราบจากเจ้าหน้าที่ดูแลพระบรมรูปว่า เป็นของโหรแฉล้ม ซึ่งได้มาถวายบังคมเมื่อตอนเช้าวันที่ ๖ นี้ ครั้นผู้แทนของเรามาพบกับโหรแฉล้มเลืองชื่อที่สำนักงาน โหรแฉล้มก็อธิบายให้ทราบว่าเพราะ ๖ เมษานี้เป็นวันเสาร์ห้า คือวันเสาร์ขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๕ และเป็นการคล้องจองอย่างน่าประหลาดอีกอย่างหนึ่งก็คือ ๖ เมษายน เมื่อ ๑๖๕

ปีมาแล้ว คือวันปราบดาภิเษกพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ก็เป็นวันเสาร์ เดือน ๕ เมษายนเหมือนกัน

โหรแฉล้มได้ไขเคล็ดทางโหราศาสตร์ ให้ผู้แทนเรา (น.ส.พ. แนวหน้า) ให้ทราบต่อไปอีกว่า พูดถึงดวงชะตาเมือง โหรไทยบางท่านน่าจะวิตก เพราะอีกไม่ช้าดาวเสาร์ อันเป็นดาวให้ทุกข์ให้โทษ จะมาทับจันทร์ในราศีกรกฎ อนึ่ง ราหูตัวมัวเมาร้ายก็ทับอังคารเดิมของดวงเมืองในราศีพฤษภ อาจเกิดมีการเสียหายบางอย่างเกิดขึ้น แต่ก็ควรจะอุ่นใจเพราะมีเครื่องประกันอย่างหนึ่ง คือดาวพฤหัสบดี พักตร์โคจรย้อนหลังมาเป็นประในราศีกันย์อย่างหนึ่ง เพียง ๕ องศาแล้วก็จะโคจรต่อไปตามเดิม เป็นการช่วยคุ้มครองเรื่องร้ายไว้ อนึ่ง ความบังเอิญของเสาร์ห้า ใน ๖ เมษายนนี้ กับเสาร์ห้าปราบดาภิเษก เมื่อ ๑๖๕ ปีมาแล้วเป็นมงคลนิมิตล้างคำปรัมปราที่ว่าพระราชวงศ์จักรี จะเสื่อมสิ้นเมื่อครบ ๑๕๐ ปีแล้วหมดสิ้น โหรแฉล้มฯ ย้ำว่า นับแต่ ๑๔ นาฬิกา ๖ เมษายน เป็นต้นไปแล้วสิ่งเศร้าหมองต่างๆ อันเกิดจากเวรกรรมนำเนื่องไปเสื่อมพระเกียรติศักดิ์พระเกียรติคุณของพระราชวงศ์จักรีจักสูญสิ้นไป กษัตริย์ในพระบรมราชวงศ์จักรี จะครองราชย์เป็นพระมหากษัตริย์ไทย ในระบอบประชาธิปไตยอย่างเจริญรุ่งเรืองไปชั่วฟ้าดินสลาย”

๔.๖ หวยจะลอดร่อง

นายแจ่มและนายเปรื่อง แจ่มใส สองพี่น้องบ้านช่างหล่อธนบุรี เล่าว่า เมื่อเยาว์วัย ได้เป็นศิษย์อยู่กับเจ้าประคุณสมเด็จฯ ในเวลาค่ำเสมอ ขณะที่กำลังนวดอยู่นั้น เจ้าประคุณสมเด็จฯ ท่านมักพูดว่า พรุ่งนี้หวยจะออกตัวนั้นตัวนี้ ทั้งสองคนนั้นสังเกตเห็นว่า หวยมักจะออกตรงตามที่

เจ้าประคุณสมเด็จฯ พูดเสมอ จึงไปบอกเล่าญาติผู้ใหญ่ฟัง วันหนึ่งญาติสองคนได้บอกนายแจ่ม (วันนั้นเป็นเวรนายแจ่ม) ว่าคืนวันนี้เจ้าประคุณสมเด็จฯ บอกว่าพรุ่งนี้หวยจะออกตัวใด ให้จดลงในเศษกระดาษแล้วทิ้งลอดร่องลงไป ตนจะไปคอยรับอยู่ที่ใต้ถุนกุฏิ แต่น่าประหลาดที่ในวันนั้นเจ้าประคุณสมเด็จฯ นิ่งเฉยไม่พูดถึงเรื่องหวยเช่นเคยมา นายแจ่มจึงกราบเรียนถามว่า “หลวงพ่อ พรุ่งนี้หวยจะออกตัวอะไรครับ” เจ้าประคุณสมเด็จฯ ตอบว่า ”วันนี้ฉันบอกไม่ได้ เพราะฉันกลัวหวยของฉันจะลอดร่องจ้ะ” ญาตินายแจ่มสองคนที่คอยอยู่ใต้ถุนกุฏิได้ยินดังนั้น เห็นขันกลั้นหัวเราะไม่ได้ต่างพากันหัวเราะคิกคักๆ เจ้าประคุณสมเด็จฯ ได้ชี้มือไปที่ร่องพร้อมกับพูดว่า “นั่นอย่างไรละจ๊ะ” (เรื่องที่กล่าวนี้ชี้ให้เห็นว่า เจ้าประคุณสมเด็จฯ ท่านชำนาญในญาณศาสตร์เป็นอย่างยอดเยี่ยม)

๔.๗ แปลหนังสือในวัง

ได้ฟังเล่ากันมาอีกเรื่องหนึ่ง ว่าคราวหนึ่งเจ้าประคุณสมเด็จฯ เอาหนังสือใบลานกับกากะเยีย (เครื่องสำหรับวางหนังสือใบลาน ทำด้วยไม้แปดอันร้อยไขว้กัน) เข้าไปในพระบรมมหาราชวัง กางกากะเยียเอาหนังสือวางบนนั้นเปิดหนังสือออก แล้วพยากรณ์ถวายสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่าคำพยากรณ์นั้นเกี่ยวกับดินฟ้าอากาศ หรือเหตุการณ์เกี่ยวกับบ้านเมือง เช่นว่าปีนี้ฝนจะแล้ง ข้าวแพง เกิดโรคระบาด พลเมืองเดือดร้อนดังนี้เป็นต้น และเพราะลักษณะอาการที่ถวายพยากรณ์นั้นเป็นทำนองแปลหนังสือ จึงเลยเรียกกันว่า “แปลหนังสือในวัง” แต่นั้นมา

ภาค

๓

- อภินิหาร
- การก่อสร้าง
- มรณภาพ

๑ อภินิหาร

๑.๑ อภินิหารสมเด็จฯ (โต พฺรหฺมรํสี)

อภินิหาร หนังสือประวัติสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) รวบรวมและเรียบเรียงโดยพระครูกัลยาณานุกูล กล่าวถึงดังนี้ “ท่านเจ้าประคุณสมเด็จฯ ท่านศึกษารอบรู้ชำนาญทั้งในด้านคันถธุระและวิปัสสนาธุระ (ข้อนี้เป็นจุดเด่นของท่านอันหนึ่ง ด้วยปรากฏว่ามีผู้ชำนาญเฉพาะแต่คันถธุระหรือวิปัสสนาธุระอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่เชี่ยวชาญทั้ง ๒ ธุระนั้นหาได้ยากยิ่ง) และท่านเป็นนักเสียสละ เมื่อได้ลาภสักการะมาในทางใดๆ ท่านก็ใช้จ่ายไปในการสร้างสิ่งสาธารณกุศลต่างๆ ดังมีปูชนียวัตถุสถานปรากฏเป็นหลักฐานอยู่ นอกจากนี้ท่านเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศีลาจารวัตรอันดีงามควรแก่การเคารพบูชาของสาธุชนทั่วไปดังนี้ นับว่าท่านได้บำเพ็ญบารมีธรรมเต็มเปี่ยมดังบาลีว่า **กตํ กรณียํ** (บำเพ็ญบารมีสมบูรณ์แล้ว) และเพราะเหตุนี้ท่านจึงทรงอภินิหาร เป็นวิสามัญบุคคลผู้หาเสมอเหมือนได้โดยยาก เจ้าประคุณสมเด็จฯ ท่านประพฤติปฏิบัติแปลกๆ ซึ่งพระองค์อื่นไม่ทำหรือทำไม่ได้ แทนที่จะถูกตำหนิกล่าวโทษ ท่านกลับได้รับความนิยมนับถือยิ่งขึ้น แม้พระเจ้าแผ่นดินซึ่งเป็นสมมติเทวดาก็ยังโปรดถึงพระราชทานอภัยเสมอ

จะกล่าวถึงเรื่องอภินิหารเจ้าประคุณสมเด็จฯ ต่อไป เจ้าประคุณสมเด็จฯ ท่านทรงเกียรติคุณหลายอย่าง ว่าเฉพาะทางกฤตยาคม ว่ากันว่าน้ำมนต์เครื่องวิทยาคมของท่านมีคุณานุภาพศักดิ์สิทธิ์ คือใช้แก้เหตุขัดข้องนานาประการ แก้โรคต่างๆ คุ้มกันสรรพภัย ค้าขายดี ทางเมตตามหานิยมก็ว่าดีนักและว่าท่านทรงคุณวิเศษถึงสามารถทำสิ่งซึ่งเหลือวิสัยมนุษย์สามัญให้สำเร็จได้ อาทิ ทำให้คลื่นลมสงบ ห้ามฝน ย่นทางฯลฯ ดังจะยกมาสาธกเป็นอุทาหรณ์ดังต่อไปนี้

ผจญทะเลบ้า

ครั้งหนึ่งสมโภชพระราชวังบนเขามไหศวรรย์ เมืองเพชรบุรี สังฆการีวางฎีกา ท่านไปเรือญวน ๔ แจว ออกทางปากน้ำบ้านแหลม เวลานั้นทะเลเป็นบ้า คลื่นลมจัดมากชาวบ้านในอ่าวบ้านแหลมช่วยกันร้องห้ามว่า "เจ้าประคุณอย่าออกไปจะล่มตาย" ท่านตอบว่า "ไปจ้ะ ไปจ้ะ"

ท่านออกยืนหน้าเก๋งเอาพัชนีใบตาลโบกแหวกลมหน้าเรือ ลูกคลื่นโตกว่าเรือท่านมากบังเรือมิด แต่ทางหน้าเรือคลื่นไม่มี ลมก็แหวกทางเท่ากับแจวในลำท้องร่องน้ำเรียบ แต่น้ำข้างๆ กระเซ็นบ้าง เพราะคลื่นข้างเรือทั้งสองโตเป็นตลิ่งทีเดียว

พระธรรมถาวรเล่าว่า เวลานั้นท่านเป็นพระครูปลัดไปกับท่านได้เห็นน่าอัศจรรย์ ใจท่านหายๆ ดูไม่รู้ว่าจะคิดเกาะเกี่ยวอะไร สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ท่านยืนโบกพัดเฉย คนก็แจวเฉยเป็นปกติ จนเข้าปากน้ำเมืองเพชร ท่านจึงเข้าเก๋งเอนกาย ชาวปากอ่าวเมืองเพชรเกรงบารมีสมเด็จฯ ท่านมาก ยกมือท่วมๆ หัว สรรเสริญคุณสมบัติของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ตลอดจนเจ้าขุนนางที่ตามเสด็จคราวนั้นว่า เจ้าพระคุณสำคัญมากแจวฝ่าคลื่นลมกลางทะเลมาได้ตลอดปรอดโปร่งปราศจากอุทกอันตราย

ฝ่าคลื่นลม

คราวหนึ่งเจ้าประคุณสมเด็จฯ มีกิจไปทางจังหวัดพระนครศรีอยุธยา โดยเรือแจว เมื่อไปถึงบ้านลานเท (ตำบลบางไทร อำเภอบางไทร) เผอิญเกิดมีคลื่นลมจัด ท่านได้ล้วงหยิบเทียนเล่ม ๑ จากย่าม จุดเทียนนั้นแล้วติดกับปากโอ (ภาชนะเครื่องสานอย่างหนึ่งสำหรับใส่ของ รูปคล้ายขัน) วางลอยน้ำไป ว่าคลื่นลมก็พลันสงบลงทันที (เรื่องนี้เจ้าคุณพระราชธรรมภาณี วัดระฆังฯ เล่า)

ห้ามฝน

คราวหนึ่งมีการก่อพระเจดีย์ทรายที่ในวัดระฆังฯ ประจวบกับวันนั้นมีเมฆฝนตั้งมืดครึ้ม คนทั้งหลายเกรงฝนจะตก จึงไปกราบเรียนปรารภกับเจ้าประคุณสมเด็จฯ ท่านได้กล่าวพร้อมกับโบกมือว่า "ตกที่อื่นๆ" ว่ากันว่า น่าประหลาดนักที่ในวันนั้น ปรากฏว่าฝนไปตกที่อื่น หาได้ตกในที่ตำบลศิริราชไม่

ย่นทาง

คราวหนึ่งมีผู้นิมนต์เจ้าประคุณสมเด็จฯ ไปในงานพิธีมงคลโกนจุกที่จังหวัดอ่างทอง ท่านได้เริ่มออกเดินทางก่อนถึงกำหนดเวลาเพียง ๓ ชั่วโมง มีคนสงสัยกันว่า จะไปทันเวลากำหนดได้อย่างไร ถึงกับได้สอบถามไปยังเจ้าภาพในภายหลังต่อมา ก็ได้รับคำตอบว่าท่านไปทันเวลาตามที่กำหนดในฎีกาไม่คลาดเคลื่อน (ว่ากันว่าวิชานี้ท่านศึกษาต่อพระอาจารย์แสงที่จังหวัดลพบุรี)

ขันจมงมที่หน้าวัด

คราวหนึ่งเจ้าประคุณสมเด็จฯ ไปธุระจังหวัดนนทบุรีโดยเรือแจว ขากลับพอมาถึงปากคลองสามเสน ลูกศิษย์คนหนึ่งเอาขันออกไปตักน้ำ จะเนื่องด้วยเหตุใดไม่ปรากฏ ขันนั้นได้พลัดหลุดมือจมลงไปในแม่น้ำ ท่านพูดว่า "งมที่นี่ไม่ได้ เพราะน้ำลึก ต้องไปงมที่หน้าวัดระฆังฯ จึงจะได้ เมื่อถึงวัดระฆังฯ ท่านให้ศิษย์นั้นลงไปงมที่หน้าวัด ก็ได้ขันสมจริงดังที่ท่านบอก

ไปค้นหาใหม่

กล่าวกันว่า ตามปกติเจ้าประคุณสมเด็จฯ ไม่มีเงินทองติดตัว เพราะท่านใช้จ่ายก่อสร้างวัดวาอารามและบริจาคทานเป็นนิจ แต่น่าประหลาดที่ท่านจะสร้างอะไร ก็สร้างสำเร็จตามประสงค์ทุกครั้ง มีผู้พยายามสังเกตกันหนักหนาแล้ว แต่ไม่ทราบว่าท่านเอาเงินมาแต่ไหน พระเทพราชแสนยาว่าครั้งหนึ่งจีนช่างปูนไปขอเบิกค่าจ้างก่อสร้างจากเจ้าประคุณสมเด็จฯ ๑ ชั่ง (๘๐ บาท) ท่านบอกให้หลวงวิชิตรณชัยหลานชาย ไปเอาเงินที่ใต้ที่นอนของท่าน หลวงวิชิตฯ กลับมากราบเรียนท่านว่า ได้ไปค้นหาดูแล้วไม่เห็นมีเงินอยู่เลย ท่านบอกให้ไปค้นหาใหม่ ก็ได้เงิน ๑ ชั่ง เรื่องนี้หลวงวิชิตฯ ว่าน่าอัศจรรย์นักหนา

พูดได้กับนกกา

สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ตั้งแต่ได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตปลดชรายกเป็นสมเด็จพระราชาคณะกิตติมศักดิ์แล้ว ท่านก็คลายอิสริยยศ บริวารยศ แบกตาลปัตรเอง พายเรือบิณฑบาตเอง จนเป็นที่

คุ้นเคยกันกับอีกา กาจับบ่ากินอาหารกับท่าน จนท่านพูดกับกาที่ประตูอนงคลีลา (ประตูดิน)

กาตัวหนึ่งบอกว่าจะไปวัดมหาธาตุ กาตัวหนึ่งจะไปท่าเตียน สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ว่า "ไปท่าเตียนดีกว่าไปวัดมหาธาตุฯ เพราะคนเขาทิ้งหัวกุ้งหัวปลาหมักหมมไว้มาก ที่วัดมหาธาตุฯ ถึงมีโรงครัวก็จริงแต่ว่าคนเขาขนเก็บกวาดเสียหมดแล้วจ้ะ"

เทียนสู้ลม

ครั้นเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์แล้ว ท่านก็ยังเป็นตลกมากขึ้น ความไหวพริบในราชการเจนจัดขึ้นยิ่งกว่าเป็นพระเทพกระวี ดูเหมือนคอยแนะนำเป็นปุโรหิตอ้อมๆ

ครั้งหนึ่งไปสวดมนต์ที่วังกรมเทวาฯ วังเหนือวัดระฆังฯ พอพายเรือไปถึงท้ายวัง เกิดพายุใหญ่ฝนตกห่าใหญ่ เม็ดฝนโตๆ คลื่นก็จัด ระลอกก็แรง สมเด็จพระพุฒาจารย์ เอาโอต้นเถามาใบหนึ่ง จุดเทียนติดปากโอแล้วลอยลงไป บอกพระให้คอยดูด้วยว่า เทียนจะดับเมื่อใด พระธรรมถาวร เล่าว่า เวลานั้นท่านเป็นที่พระครูสังฆวิชัยได้เป็นผู้ตั้งตาคอยดูตาม แลเห็นเป็นแต่โอโคลงไปโคลงมา เทียนก็ติดลุกแวบวาบไปจนสุดสายตา เลยหน้าวัดระฆังฯ ก็ยังไม่ดับ

ฉันนิยมคนจน

พระอาจารย์ขวัญ วิสิฏโฐ เล่าว่า มีหญิงคนหนึ่งชื่อจัน ภูมิลำเนาเดิมอยู่จังหวัดอ่างทอง คุ้นเคยสนิทสนมกับเจ้าประคุณสมเด็จฯ แต่ยังเยาว์วัย ต่อมานางจันได้ย้ายมาประกอบอาชีพตั้งร้านค้าอยู่ทางแขวงจังหวัด

นนทบุรี ภายหลังยากจนลงเพราะการค้าขาดทุน นางจันได้ยินกิตติศัพท์เลื่องลือคุณวิเศษของเจ้าประคุณสมเด็จฯ วันหนึ่งจึงเข้าไปหาท่าน สนทนากันในตอนหนึ่ง นางจันกราบเรียนว่า เวลานี้ดิฉันยากจนมาก เจ้าประคุณสมเด็จฯ ว่า "มาที่นี่ไม่จนหรอกแม่จัน" แล้วท่านก็หยิบพระประจำวันให้นางจันองค์หนึ่ง (จะเป็นพระประจำวันอะไรหาทราบไม่) บอกให้อาราธนาทำน้ำมนต์อธิษฐานความปรารถนาและว่า "ถ้าแม่จันรวยแล้วอย่ามาหาฉันอีกนะจ๊ะ" นางจันกราบเรียนถามว่า "เป็นไงล่ะเจ้าคะ" ท่านตอบว่า "ฉันไม่ชอบคนรวย ฉันชอบคนจนจ๊ะ" นางจันได้พระมาแล้วทำตามที่ท่านบอก แต่นั้นมาการค้าก็เจริญขึ้นโดยลำดับ ที่สุดนางจันก็ตั้งตัวได้เป็นหลักฐานผู้หนึ่งในถิ่นนั้น นางจันมีอายุอ่อนกว่าเจ้าประคุณสมเด็จฯ เรียกเจ้าประคุณสมเด็จฯ ว่า "หลวงพี่" มีคนถามนางจันว่า "รวยแล้วทำไมไม่ไปหาสมเด็จฯ อีกเล่า" นางจันตอบว่า "เพราะหลวงพี่โตบอกว่า ถ้ารวยห้ามไม่ให้ไปหา หลวงพี่โตนี่แหละศักดิ์สิทธิ์นัก พูดคำไหนต้องเป็นคำนั้น"

๑.๒ อภินิหารพระสมเด็จ (วัดภุมงคล)

ส่วนพระพิมพ์ของเจ้าประคุณสมเด็จฯ หรือเรียกกันตามสะดวกปากว่า **"พระสมเด็จ"** นั้น ได้กล่าวมาแล้วว่า เจ้าประคุณสมเด็จฯ ได้สร้างขึ้นไว้ด้วยมุ่งหมายจะให้เป็นการสืบต่ออายุพระศาสนาเป็นข้อสำคัญ แต่น่าประหลาดอยู่ ที่คนทั้งหลายต่างนับถือพระสมเด็จเป็นเครื่องรางที่ทรงคุณานุภาพเป็นอย่างวิเศษ ว่าในบรรดาพระเครื่องรางพระสมเด็จเด่นอยู่ในความนิยมของสังคมในทุกยุคทุกสมัย และว่าจะหาซื้อได้ด้วยเงินตราในราคาแพงมาก อันเรื่องเกี่ยวกับอภินิหารของพระสมเด็จนั้น ได้ฟังเล่ากันมากมายหลายเรื่อง จะเขียนลงไว้แต่เฉพาะ ดังต่อไปนี้

กล่าวกันว่า ภายหลังเจ้าประคุณสมเด็จฯ ถึงมรณภาพ **พระสมเด็จ**ที่ใส่บาตรสัดและกระบุง ตั้งไว้ที่หอสวดมนต์นั้น ได้ขนย้ายเอาไปไว้ในพระวิหารวัดระฆังฯ (ว่าเอาไว้บนเพดานพระวิหารก็มี) โดยมิได้มีการพิทักษ์รักษากันอย่างไร เป็นต้นว่า ประตูพระวิหารก็มิได้ใส่กุญแจ

แคล้วคลาด

ในปีหนึ่งเป็นเทศกาลสงกรานต์ มีทหารเรือหลายคนมาเล่นการพนันที่หน้าวัด เช่น หยอดหลุม ทอยกอง เป็นต้น จะเนื่องด้วยเหตุใดไม่ปรากฏ ทหารเรือเหล่านั้นได้เกิดวิวาท ชกต่อย ตีรันกันเป็นโกลาหล ทหารเรือคนหนึ่งได้เข้าไปเอาพระสมเด็จในพระวิหารมาอมไว้องค์ ๑ แล้วกลับมาชกต่อยตีรันประหัตประหารกันต่อไป ที่สุดปรากฏว่า ทหารเรือคนนั้นไม่ได้รับบาดเจ็บอย่างใด แม้รอยช้ำก็ไม่มี ส่วนทหารเรือคนอื่นๆ ต่างได้รับบาดเจ็บที่ร่างกายมีบาดแผลมากบ้างน้อยบ้างทุกคน

ไม่บาดเจ็บ

นายเปลื้อง แจ่มใส พูดว่า เมื่อครั้งรับราชการในกรมรถไฟ แผนกช่าง เวลานั้นอายุราว ๒๕ ปี คราวหนึ่งได้ขึ้นไปตรวจทางรถไฟสายเหนือเพิ่งสร้างเสร็จ ขณะยืนตรวจการอยู่ข้างท้ายรถ ถึงที่แห่งหนึ่ง (ตำบลบ้านแม่ปินจังหวัดแพร่) รถแล่นเข้าทางโค้ง เพราะความประมาท จึงพลัดตกจากรถลงไปนอนอยู่ข้างทาง (ว่าเวลาตกรู้สึกตัวเบามาก) แต่ไม่ได้รับบาดเจ็บอย่างใด เป็นเพียงเท้าขัดยอกบ้างเล็กน้อยเท่านั้น นายเปลื้องว่าที่ตัวไม่มีอะไร นอกจากพระสมเด็จ จึงเชื่อมั่นว่า ที่ไม่เป็นอันตรายเป็นเพราะอานุภาพพระสมเด็จแน่นอน พระสมเด็จนั้นจึงมีกิตติศัพท์เลื่องลือกันแพร่หลายสืบมา

ไม่เป็นอันตราย

ร้อยเอกหลวงวิจารณ์พลฉกรรจ์ (แสวง ผลวัฒนะ) สัสดีจังหวัดกาญจนบุรีว่า คราวหนึ่งไปราชการทหารที่ตำบลพนมทวน ในจังหวัดนั้น ถูกผู้ร้ายลอบยิงหลายนัด แต่ไม่เป็นอันตรายว่าเพราะมีพระสมเด็จที่บิดา (คือนายอาญาราช อิ่ม ซึ่งเมื่อบวชเป็นต้นกุฏิเจ้าประคุณสมเด็จฯ) ให้ไว้

บ่อน้ำมนต์สมเด็จฯ

ยังมีของขลังอย่างหนึ่งที่ท่านเจ้าประคุณสมเด็จฯ ได้ทำไว้ที่วัดระฆังฯ คือท่านได้ปลุกเสกลงเลขยันต์ศิลาไว้ ๓ ก้อน ก้อน ๑ อยู่ในสระหลังวัด (สระนี้ตื้นเขินนานแล้ว) ก้อน ๑ อยู่ที่ในแม่น้ำตรงหน้าวัด (ห่างเขื่อนราว ๒ วา ประมาณว่าอยู่ตรงโป๊ะท่าเรือ) ก้อน ๑ อยู่ที่สระกลางวัด ว่าน้ำในที่ทั้ง ๓ นั้นมีประสิทธิผลต่างกัน คือน้ำที่สระหลังวัดอยู่คงกระพันชาตรี น้ำที่สระกลางวัดทางเมตตามหานิยม น้ำที่สระหน้าวัดทำให้เสียงไพเราะ (เหมาะกับนักร้อง) และเมื่อจะตักน้ำที่หน้าวัดนั้น ให้ตักตามน้ำ (ห้ามตักทวนน้ำ) ถ้าน้ำนิ่งให้ตักตรงหน้าไป

ขจัดทุกข์โศก - นำโชคชัย

ตามปกติมีประชาชนนิยมน้ำมนต์ของท่านมาก มีผู้มาขอไม่เว้นแต่ละวัน น้ำมนต์ของท่านเมื่ออธิษฐานแล้วใช้ได้ตามความปรารถนา เป็นมหานิยมดีด้วยเวลาที่จะไปหาผู้ใด ผู้นั้นก็เมตตากรุณา ก่อนที่จะใช้น้ำมนต์ของท่านให้ได้สมความปรารถนาแล้ว ควรจะทราบวิธีใช้ด้วย คือเมื่อผู้ใดจะเอาน้ำมนต์ของหลวงพ่อไปใช้ ควรหาเครื่องสักการบูชา เช่น ธูปเทียน

ดอกไม้บูชาเสียก่อน แล้วตั้งจิตให้แน่วแน่ น้อมระลึกถึงองค์หลวงพ่อโต ตลอดจนสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ผู้สร้างให้ช่วยตามความปรารถนา แล้วนำน้ำมนต์ไปใช้รับประทานและอาบตามความประสงค์ ดังนั้นจะประสบแต่โชคชัย เคราะห์ร้ายก็อาจจะกลับกลายเป็นดีได้ ด้วยประการฉะนี้

ทำให้โรคหาย

อีกเรื่องหนึ่งเล่าว่า คราวหนึ่งมีชายคนหนึ่งอยู่บ้านตำบลไชโย จังหวัดอ่างทอง ป่วยเป็นโรคอหิวาต์คืนวันหนึ่งฝันว่า เจ้าประคุณสมเด็จฯ มาบอกว่า "ยังไม่ตาย ให้ไปเอาพระสมเด็จฯ ที่บนเพดานพระวัดระฆังฯ มาทำน้ำมนต์กินเถิด พวกญาติได้พยายามแจวเรือกันมาเอาพระสมเด็จไปอธิษฐานทำน้ำมนต์กินก็หายจากโรคภัยนั้น ทั้ง ๒ เรื่องที่กล่าวมานี้ว่าเป็นมูลให้เกิดคำเล่าลือถึงอภินิหารพระสมเด็จเป็นปฐม

อภินิหารของเจ้าประคุณสมเด็จฯ นับถือกันสืบมาจนเมื่อท่านถึงมรณภาพแล้ว ดังปรากฏว่ามีผู้คนไปนมัสการบนบานปิดทองรูปหล่อของท่านอยู่เนืองๆ เล่ากันว่าเพียงแต่ตั้งจิตระลึกถึงท่านก็ยังให้เกิดประสิทธิผลอย่างน่ามหัศจรรย์ ดังจะยกมาอ้างเป็นอุทาหรณ์

หลวงพ่อช่วยด้วย

ครั้งหนึ่งเจ้าคุณราชธรรมภาณี (ลมูล) วัดระฆังฯ นักเทศน์นามอุโฆษ เมื่อยังเป็นเปรียญได้ไปเทศน์ที่วัดโคกกุ่ม หลังสถานีบ้านหมอ แขวงจังหวัดสระบุรี กลับไม่ทันรถไฟ ต้องเดินมาลงเรือเมล์โดยสารที่ท่าเรือ พอย่างเข้าชานสถานีท่าเรือ มีชายคนหนึ่งในเครื่องแต่งกายชุดดำ เดินออกจากที่กำบัง ตรงเข้ามาขวางทาง (สังเกตไม่ได้ว่าจะมีอาวุธหรือไม่

เพราะเป็นเวลามืดค่ำ) ถามว่า “ท่านจะไปไหน?” ตอบว่า “จะไปหาสมภารวัดหนองแห้ว” (ซึ่งอยู่ติดต่อกับเขตสถานี) ถามอีกว่า “ไปทำไม?” ตอบว่า “เพราะรู้จักคุ้นเคยกัน” ทันใดนั้น ท่านได้ระลึกถึงท่านเจ้าประคุณสมเด็จฯ ขอให้ช่วยคุ้มกันภัย ท่านว่าแล้วชายคนนั้นก็ออกเดินหลีกทางไปโดยมิได้พูดอะไร

อีกคราวหนึ่ง (ดูเหมือนจะเป็น พ.ศ. ๒๔๘๕) ท่านไปเทศน์ที่วัดอินทาราม (ต. ทางช้าง อ. บางบาล) จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ให้เรือจ้างลงที่แพหน้าวัดสุวรรณเจดีย์ (ต. หัวเวียง อ. เสนา ห่างวัดอินทารามราว ๒ ก.ม.) ด้วยหมายจะขึ้นไปพักที่วัดนั้นก่อน แต่ขึ้นวัดไม่ได้ เพราะน้ำท่วม เวลานั้นดึกมากผู้คนนอนหลับกันหมดแล้ว ทั้งฝนก็ตกพรำๆ ท่านมิรู้ที่จะทำอย่างไร เลยนั่งพักอยู่บนตุ่มปูนที่ข้างแพนั้น สักครู่มีชาย ๒ คนพายเรือทวนน้ำขึ้นไปทางเหนือ ท่านจึงเอาไฟฉายส่องที่ตัวท่าน เพื่อให้รู้ว่าเป็นพระพร้อมกับร้องบอกให้ช่วยรับส่งขึ้นที่วัด ชายสองคนนั้นจะได้ยินหรือไม่ไม่ทราบ แต่หาได้นำพาต่อคำขอร้องของท่านไม่ คงเร่งรีบพายเรือกันต่อไป ท่านจึงตั้งจิตระลึกระลึกถึงเจ้าประคุณสมเด็จว่า “เวลานี้ลูกกำลังลำบาก ขอให้หลวงพ่อช่วยลูกด้วย” ท่านว่าน่าประหลาดนักที่ต่อมาสัก ๔-๕ นาที ชาย ๒ คนนั้นได้พายเรือกลับมารับท่านส่งขึ้นวัดสุวรรณเจดีย์ตามประสงค์

สมเด็จฯ (โต) ถึงจะห้ามได้

พระอาจารย์ขวัญ วิสิฏโฐ เล่าเรื่องหนึ่ง ว่าคราวหนึ่งมีงานฉลองสุพรรณบัฏสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ม.ร.ว. เจริญ อิศรางกูร ณ อยุธยา) ที่วัดระฆังฯ ในลานนั้นมีพระอาจารย์มาประชุมกันหลายรูป พอตกบ่าย

ฝนตั้งเค้ามืดครึ้ม เสมียนตราเหมือน บ้านหลังตลาด บ้านขมิ้น จังหวัดธนบุรี ผู้ที่มีความเคารพนับถือในองค์เจ้าประคุณสมเด็จฯ มาก ได้กล่าวขึ้นในที่ประชุมว่า ท่านผู้ใดสามารถห้ามไม่ให้ฝนตกได้ที่ประชุมต่างนิ่งไม่มีใครว่าขานอย่างไร เสมียนตราเหมือนกล่าวต่อไปว่า "สมเด็จฯ โต ถึงจะห้ามฝนได้" ดังนี้ แล้วผินหน้าไปทางรูปหล่อเจ้าประคุณสมเด็จฯ (รูปหล่อเจ้าประคุณสมเด็จฯ นั้น ปัจจุบันประดิษฐาน ณ ศาลาหน้าพระอุโบสถวัดระฆังฯ) จุดธูปเทียนบูชาสักการะตั้งสัตยาธิษฐานขออย่าให้ฝนตกที่วัด ว่าวันนั้นฝนตกเพียงแค่โรงหล่อ หาตกถึงที่วัดระฆังฯ ไม่ คนทั้งหลายต่างเห็นเป็นอัศจรรย์ยิ่งนัก นอกจากนี้ยังมีเรื่องราวเล่ากันอีกมากมายหลายเรื่อง

สู้อหิวาต์ได้

พระอาทรภัทรพิสิฐ (เล็ก อุณหนันท์) เล่าหลายเรื่อง เรื่องหนึ่งว่า คราวหนึ่งหญิงลูกจ้างคน ๑ ชื่อธูป เกิดโรคท้องเดินจนตัวซีด (เข้าใจว่าเป็นโรคอหิวาต์) ในเวลานั้นดึกมาก ราว ๑.๐๐ น. ไม่ทราบว่าจะไปหายาที่ไหน นึกถึงพระสมเด็จที่มีอยู่ (เป็นพระชนิดปรกโพธิ์ใบ) คุณพระจึงอาราธนาน้ำมนต์ให้กินบ้าง เอาตบที่ศีรษะบ้าง สักครู่หนึ่งก็นอนหลับ เมื่อตื่นขึ้นหญิงนั้นบอกว่าได้ฝัน มีพระแก่องค์ ๑ มาบอกว่า "ยังไม่ตาย" ว่าให้กินน้ำมนต์นั้นเรื่อยๆ มา จนอาการโรคคลายหายเป็นปกติดี

คลอดลูกง่าย

อีกเรื่องหนึ่งว่า เมื่อภรรยาจะคลอดบุตรคนสุดท้อง เจ็บครรภ์อยู่ถึง ๓ วัน ก็ยังไม่คลอด คุณพระจึงจุดธูปเทียนบูชาสักการะ อาราธนา

พระสมเด็จลงแช่ในน้ำตั้งจิตอธิษฐานตามประสงค์แล้วเอาน้ำนั้นให้กินบ้าง ตบที่ศีรษะบ้าง ว่าไม่ช้านักก็คลอดอย่างง่ายดาย

งูร้ายไม่ข้าม

อีกเรื่องหนึ่งว่า พระสมเด็จงูไม่ข้าม คราวหนึ่งมีงูเลื้อยมา คุณพระได้เอาพระเครื่องชนิดต่างๆ เช่น พระสมเด็จ พระลำพูน พระกำแพง พระพิจิตร หลังผ้า ฯลฯ มาวางเรียงไว้ แล้วต้อนงูให้เลื้อยเข้ามาในเขตพระเครื่องเหล่านั้น ปรากฏว่างูมิได้เลื้อยข้ามพระสมเด็จ แม้แต่เลื้อยเข้ามาใกล้ก็ไม่มี ส่วนพระเครื่องชนิดอื่นๆ งูได้เลื้อยข้ามบ้าง เลื้อยเฉียดไปบ้าง

ห้ามแล้วหยุด

คุณพระอาทรเล่าว่า ตัวคุณพระเองเคยฝ่าอันตรายมาหลายครั้ง แต่ก็ปลอดภัยทุกคราว และว่าน่าประหลาดอย่างหนึ่งที่คนกำลังทะเลาะวิวาทถึงจะทำร้ายกัน ถ้าเรามีพระสมเด็จอยู่กับตัวเข้าไปห้ามปรามคนเหล่านั้นจะเลิกทะเลาะต่างแยกย้ายกันไปในทันที

รอดตายเพราะพระ

ได้ฟังเล่ากันอีกเรื่องหนึ่ง เกี่ยวกับพระสมเด็จแก้โรคอหิวาต์ ว่าเมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๔๑๖ เกิดโรคอหิวาต์ (โรคป่วง) ครั้งใหญ่ ผู้คนล้มตายกันมาก สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงจดบันทึกไว้ในจดหมายเหตุบัญชีน้ำฝน (เล่ม ๓) ดังนี้

"ระกาความไข้ คนตายนับได้ เกือบใกล้สี่พัน เบาน้อยกว่าเก่า หกเท่าลดกัน มะโรงก่อนนั้น แสนหนึ่งบัญชี เขาจดหมายไว้ มากกว่าครั้งนี้ หกเท่าเป็นไป..."

กล่าวกันว่า ในครั้งนั้นสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงโปรดเกล้าฯ พระราชทานแจกพระสมเด็จ (ชนิดปรกเมล็ดโพธิ์ที่เรียกว่า "สมเด็จเขียว") ว่าคนเป็นอันมากได้รอดตายเพราะพระ

๑.๓ อภินิหารหลวงพ่อโต

อภินิหารพระพุทธรูปที่เจ้าประคุณสมเด็จฯ สร้างไว้นั้นมีมากมาย จะกล่าวถึงพระโตก่อน อันพระโต (หรือเรียกกันว่า "หลวงพ่อโต") ที่เจ้าประคุณสมเด็จฯ สร้างไว้นั้น ดูเหมือนจะมีอภินิหารศักดิ์สิทธิ์ทั้งนั้น ด้วยมีประชาชนไปนมัสการปิดทองบนบานและเซียมซีเสี่ยงทายกันเนืองๆ บางแห่งถึงจัดให้มีงานเทศกาลประจำปี มีพุทธศาสนิกชนจากแหล่งต่างๆ ทั่วประเทศมาชุมนุมกันในคราวหนึ่งๆ มิใช่น้อย ในที่นี้จะสาธกเรื่องพระโต วัดอินทรวิหารเป็นนิทัศนุทาหรณ์ พระโตองค์นี้เป็นพระพุทธรูปที่ศักดิ์สิทธิ์มาก ว่าสามารถคุ้มกันสรรพภัยพิบัติ และให้เกิดสุขสวัสดิ์ลาภผลอย่างมหัศจรรย์ดังกล่าวพรรณนาไว้ในเรื่องประวัติ พิมพ์เมื่อวันที่ ๓๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๙๐ คัดมาลงไว้ต่อไปนี้

● หลวงพ่อโตโบกพระหัตถ์

"อภินิหารของหลวงพ่อโตศักดิ์สิทธิ์มาก ดังที่ประจักษ์อยู่แล้วโดยทั่วกัน สักขีพยานซึ่งได้เห็นกันอยู่ในเร็วๆ นี้ ระหว่างที่บ้านเมืองกำลังอยู่ในภาวะสงคราม (พ.ศ. ๒๔๘๔-๒๔๘๗) หลวงพ่อโตหาได้กระทบกระเทือน

แต่อย่างใดไม่ คงอยู่เป็นมิ่งขวัญเป็นที่สักการะของชาวเราอยู่ตลอดเวลา ได้มีผู้กล่าวสรรเสริญถึงอภินิหารความศักดิ์สิทธิ์ของท่านอยู่เสมอมิได้ขาด ในยามสงครามประชาชนในเขตอื่นๆ อพยพกันเป็นจ้าละหวั่น แต่ในบริเวณเขตหลวงพ่อโต มิใคร่มีใครอพยพกัน ซึ่งมีบางคนกล่าวว่า จะไม่ยอมไปไกลจากหลวงพ่อโตเป็นอันขาด แต่มีบางท่านจำเป็นต้องอพยพ ได้ไปทูลลาสมเด็จพระสังฆราช (แพ ติสฺสเทโว) วัดสุทัศน์ฯ ท่านมีรับสั่งว่า อย่าไปเลย ในบริเวณวัดอินทรวิหารเหมาะและปลอดภัยดีแล้ว เพราะหลวงพ่อโตท่านก็คุ้มครองอยู่ คงจะปัดเป่าภยันตรายไปได้ และสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ท่านเป็นผู้สร้าง ได้ทำไว้ดีแล้ว ประชาชนส่วนมากในบริเวณวัดอินทรวิหารจึงไม่ใคร่อพยพจากไป นอกจากนั้นเมื่อมีภัยทางอากาศเกิดขึ้นในคราวใด ประชาชนในเขตอื่นๆ ยังพลอยหลบภัยเข้ามาอาศัยอยู่ในบริเวณหลวงพ่อโตเป็นจำนวนมาก ปรากฏว่ามีเครื่องบินมาทิ้งลูกระเบิดที่บริเวณวัดอินทรวิหารเหมือนกัน เป็นลูกระเบิดเพลิงรวมด้วยกัน ๑๑ ลูก แต่ไม่เกิดระเบิดและไม่เกิดเพลิงอย่างใด ในครั้งต่อมาได้มีเครื่องบินมาทิ้งระเบิดที่ตำบลเทเวศร์ โดยเฉพาะหลวงพ่อโตวัดอินทรวิหาร ใกล้จุดอันตรายมาก แต่ก็หาเป็นอันตรายแม้แต่น้อยไม่ ซึ่งประชาชนส่วนมากที่หลบภัยเข้ามาในบริเวณด้านหน้าหลวงพ่อโตมองเห็นฝูงเครื่องบินมาทิ้งระเบิดบ่ายโฉมหน้ามุ่งตรงมายังหลวงพ่อโต ครั้นมาถึงในระยะใกล้เครื่องบินฝูงนั้นกลับวกมุ่งไปทางทิศอื่นเสีย ซึ่งดูประหนึ่งว่าหลวงพ่อโตท่านโบกพระหัตถ์ให้ไปทางอื่น ประชาชนและบ้านเรือนในเขตบริเวณหลวงพ่อโต จึงหาเป็นอันตรายแต่ประการใดไม่

เรื่องที่กล่าวมานี้ นับว่าเป็นสิ่งมหัศจรรย์อยู่มิใช่น้อย นี่ก็แสดงให้เห็นอยู่แล้วว่า หลวงพ่อโต วัดอินทรวิหาร ท่านมีอภินิหารความศักดิ์สิทธิ์มากเพียงใด จนกระทั่งในทุกวันนี้ ประชาชนก็พากันมานมัสการสักการบูชามิได้ขาด ชาวต่างประเทศที่เดินทางเข้ามาชมพระนคร ก็ยังเลยมานมัสการหลวงพ่อโตเสมอ

๒ การก่อสร้าง

เจ้าประคุณสมเด็จฯ ท่านมีอัธยาศัยมักน้อยสันโดษไม่สะสมทรัพย์สมบัติ ถึงได้ลาภสักการะมาในทางเทศนาหรือทางอื่นใด ท่านก็บริจาคไปในการสร้างวัดและสร้างสิ่งที่เป็นสาธารณกุศลต่างๆ เป็นนิจ และท่านชอบสร้างของใหญ่ๆ และโตๆ กล่าวกันว่าเพื่อจะให้สมนามของท่านที่ชื่อโต ว่าเฉพาะสิ่งที่สร้างเป็นอนุสรณียวัตถุเนื่องในตัวท่าน คือสร้างพระนอนใหญ่ที่วัดสะตือ (เหนือท่าเรือพระพุทธบาท) จังหวัดพระนครศรีอยุธยา องค์ ๑ (เป็นอนุสรณ์ว่าท่านได้เกิดที่นั่น) สร้างพระนั่งโต (องค์เดิม) ที่วัดไชโย จังหวัดอ่างทอง องค์ ๑ (เป็นอนุสรณ์ว่าท่านสอนนั่งได้ที่นั่น) และสร้างวัดอินทรวิหาร ที่บางขุนพรหม จังหวัดพระนคร พร้อมกับสร้างพระโตยืน องค์ ๑ (เป็นอนุสรณ์ว่าท่านสอนยืนเดินได้ที่นั่น) จะพรรณนาว่าด้วยพระโตนั้นต่อไปโดยลำดับ

๒.๑ พระนอนใหญ่วัดสะตือ[๑] (พระพุทธไสยาสน์)

พระนอนใหญ่วัดสะตือ ก่อด้วยอิฐปูน ยาว ๑ เส้น ๖ วา สูง (แต่พื้นถึงพระรัศมี) ๘ วา ฐานยาว ๑ เส้น ๑๐ วา กว้าง ๔ วา ๒ ศอก องค์พระโปร่ง เบื้องพระปฤษฎางค์ทำเป็นช่องกว้าง ๒ ศอก สูง ๑ วา ประดิษฐานอยู่กลางแจ้ง ณ ที่ริมคูวัด ด้านตะวันออก

---

[๑] พระนอนวัดสะตือ ดูเหมือนจะเป็นพระนอนที่ยาวที่สุดในประเทศไทย พระนอนใหญ่ที่เมืองหงสาวดี พม่าเรียกว่า "ชเวสะยอง" Shwe Thyaung เป็นพระนอนที่ยาวที่สุดในโลก ยาว ๒๗ วา ๒ ศอก ๑ คืบ (๑๘๑ ฟุต) สูง (ตรงพระพาหา) ๗ วา ๒ ศอก ๑ คืบ (๕๐ ฟุต)

พระอุปัชฌาย์บัตร จนฺทโชติ (เจ้าอาวาสวัดสะตือและเจ้าคณะจำปา) กล่าวว่า พระนอนวัดสะตือ สร้างในรัชกาลที่ ๕ เมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๑๓ (เวลานั้นตัวท่านอายุได้ ๕ ขวบ) ว่าเจ้าประคุณสมเด็จฯ ให้พวกทาสในตำบลไก่จ้น และตำบลอื่นช่วยกันสร้าง ก่อเตาเผาอิฐกันเองที่บริเวณหน้าพระนอน (ยังมีซากปรากฏอยู่) สร้างอยู่ราว ๒ ปีจึงสำเร็จ เมื่อสร้างพระเสร็จแล้ว เจ้าประคุณสมเด็จฯ ได้ช่วยพวกทาสเหล่านั้นให้พ้นจากความเป็นทาสทุกคน และว่าตั้งแต่สร้างพระมาเป็นเวลา ๕๐ กว่าปีแล้ว ยังไม่ปรากฏว่ามีการบูรณะปฏิสังขรณ์ องค์พระและสิ่งก่อสร้างปรักหักพังทรุดโทรมมาก ถึงปีจอ พ.ศ. ๒๔๖๕ ท่านได้เริ่มทำการปฏิสังขรณ์ด้วยตัวท่านเอง อาศัยนายเรืองกับภรรยา (ไม่ทราบนาม) อยู่บ้านตำบลวังแดง จังหวัดพระนคร-ศรีอยุธยา เป็นผู้ช่วย ใช้ทุนทรัพย์ส่วนตัวของท่านทั้งสิ้น ไม่ได้บอกบุญเรี่ยไร เป็นแต่ชาวบ้านที่มีศรัทธา ได้จัดหาซื้ออิฐปูนทรายมาช่วยท่าน ทำการปฏิสังขรณ์อยู่ ๔ ปีจึงสำเร็จ (เมื่อปีฉลู พ.ศ. ๒๔๖๘) ว่าสิ้นปูนขาวถึง ๖๕ เกวียน (เฉพาะพระเศียรว่าสิ้นปูนขาว ๑๐ เกวียน แต่สิ้นเงินเท่าไหร่หาทราบไม่ (เพราะได้เงินมาก็ทำไป ไม่ได้จดไว้) ต่อมาในปีหนึ่ง ท่านได้จัดให้มีการประชุมนมัสการและปิดทองพระนอนในวันขึ้น ๑๓-๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒ และวันขึ้น ๑๓-๑๕ ค่ำ เดือน ๕ และกำหนดเป็นงานเทศกาลประจำปีแต่นั้นสืบมา

๒.๒ สร้างวัดไชโย

เจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) เมื่อกลับจากการไปเทศน์เมืองเขมรแล้ว ครั้นหายเหนื่อยสองสามวัน จึงเข้าไปในพระบรมมหาราชวัง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เสด็จออกรับ สมเด็จฯ ขอถวายพระพรขอบรมราชานุญาตที่ดินที่วัดเกตุไชโยเท่านั้นว่า ขอพระราชานุญาตสร้าง

พระใหญ่นั่งหน้าตัก ๘ วา ไว้ในอำเภอไชโย ขอให้ทรงพระกรุณารับสั่งเจ้าเมืองกรมการให้จัดให้มีพระราชลัญจกรประทับ รับสั่งว่าดีแล้ว จึงเป็นแบบที่ต้องขอพระบรมราชานุญาตก่อน ต้องมีบัตรพระราชลัญจกรอนุญาตแล้วจึงเป็นวิสุงคาม ทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้มีใบพระบรมราชานุญาต ประทับตราแผ่นดิน ถวายสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) เลยตราพระราชบัญญัติวิสุงคามสีมาต่อไปในคราวนั้นเป็นลำดับกันมา

สมเด็จฯ จึงจำหน่ายเครื่องกัณฑ์เทศน์จากเมืองเขมรลงเป็นอิฐเป็นปูนเป็นทรายเป็นค่าแรงคนงาน เป็นทุนรองงาน ขึ้นไปจัดการสร้างพระพุทธรูปองค์ใหญ่ ณ ที่ริมวัดเกตุไชโย เจ้าเมืองกรมการก็มารางวัดที่ตามที่มีท้องตราบังคับ ราชบุรุษทั้งปวงให้สมเด็จฯ นำชี้ที่ ท่านก็ชี้หมดทั้งวัด และชี้ที่สร้างพระวิหารวัดเกตุสำหรับคลุมองค์พระ และชี้ที่ฐานชุกชีชี้ที่สร้างองค์พระ ชี้ที่โบสถ์ด้วย ชี้ที่อุปจาร (บริเวณรอบๆ) ทั้งหมดด้วย ราชบุรุษก็วัดตามประสงค์ รวมเนื้อที่วัดเกตุไชโยมีประมาณแจ้งอยู่ในบัญชีธุรการของหลวงเสร็จแล้ว

เมื่อกำลังสร้างพระใหญ่องค์นี้ พระยานิกรบดินทร์และอำมาตย์ราชตระกูล ราษฎร พ่อค้า แม่ค้า คฤหบดี และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า และแขก ฝรั่ง เขมร ลาว มอญ จีน ก็ได้เข้าส่วนด้วยมากบ้าง น้อยบ้าง สร้างอยู่นานเกือบสามปีจึงสำเร็จ แล้วได้ถวายวัดไชโยเป็นวัดหลวง พระราชทานนามว่าวัดเกตุไชโย แปลว่า วัดธงไชย ในอำเภอไชโย จังหวัดอ่างทอง

มีอธิบายว่า รถ ต้องมีธงที่งอนรถเป็นที่ปรากฏ ประเทศเมืองหลวงว่า ราชวัฏฐะต้องมีธงทุกประเทศ ทุกชาติ ทุกภาษา พระศาสนาก็ควรเมืองประกาศให้เทวดามนุษย์รู้ว่าประเทศนั้นนับถือพระพุทธศาสนา จึงสมมติพระพุทธรูปองค์ใหญ่นี้เป็นประดุจดังธงไชยให้ปลิวไปมาปรากฏทั่วกัน ดังนั้นเทพยดาผู้มีฤทธิ์ จึงเข้าสถิตในองค์พระปฏิมากรจึงได้ศักดิ์สิทธิ์ลือขจร

ทั่วนานาทิศาภาคย์ คนหมู่มากเซ่นสรวงบวงบนให้คุ้มกันรักษาช่วยทุกข์ร้อนยากจน บางคนบางคราวก็ได้สมมาตร์ปรารถนา จึงมีผู้สักการะบูชามิได้ขาด เป็นด้วยอำนาจสัจจาธิษฐานของสมเด็จบรมบพิตร พระราชสมภารเจ้าทุกๆ พระองค์ทรงปณิธานไว้อย่างหนึ่ง เป็นไปด้วยความสัจความจริงที่ดีที่แท้ ที่สมเด็จพุฒาจารย์ (โต) ท่านแน่วแน่อยู่ในเมตตา กรุณา หวังว่าจะให้เป็นประโยชน์ และความสุขสวัสดิมงคลแก่ปัจฉิมชนิกชน แต่บรรดาที่นับถือพระพุทธศาสนา ได้บูชา ได้หยั่งใจแน่วแน่ลงไป ถึงคุณพระพุทธเจ้าว่า มีพระคุณแก่สัตว์โลกพ้นประมาณ พระจึงบันดาลเปล่งแสงออกด้วยอำนาจเทวดารักษา แสดงอิทธิฤทธิ์ออกรับเซ่นสรวงบวงบนของคนที่ตั้งใจมาจริงจังให้สำเร็จประโยชน์สมคิดทุกสิ่งทุกประการ

ก็และในขณะระหว่างการสร้างพระนั้น ท่านได้ขึ้นไปดูแลกิจการต่างๆ อยู่เสมอ ได้ตั้งพระสมุห์ได้องค์หนึ่ง ชื่อพระสมุห์จั่น พระสมุห์จั่นได้เล่าใครๆ ฟังอยู่เสมอว่า ได้ถามสมเด็จฯ ดูว่า พระโพธิสัตว์นั้นจะรู้ได้อย่างไร สมเด็จฯ ก็ดูแขนของท่านว่า จงคลำแขนขรัวโต ครั้นพระสมุห์และใครๆ คลำแขนก็เห็นกระดูกท่อนเดียว

หามเขาดีๆ

ครั้งหนึ่งท่านตั้งขรัวตาขุนเณรเป็นพระวัดชีประขาว เป็นที่พระอุปัชฌาย์ เมื่อแห่จากวัดมาวัดไชโยแล้ว นั่งพร้อมกันบนอาสน์สงฆ์ สมเด็จฯ โต อุ้มไตรเข้าไปกระแทกลงที่ตักขรัวตาขุนเณรแล้วออกวาจาว่า ฉันให้ท่านเป็นอุปัชฌาย์หนาจ๋า พระอื่นๆ ก็เสกชยันโตโพธิยา ขรัวตาทองวัดเกตุไชโยเล่าว่า ท่านได้ทันเห็นสมเด็จฝังตุ่มใหญ่ไว้เหนือพระโตแล้วเอาเงินใส่ไว้ ๑ บาท เอากระเบื้องหน้าวัวปิดหลุมไว้ ครั้งหนึ่งท่านขึ้นไปตรวจงานที่วัดเกตุไชโย ท่านป่าวร้องชาวบ้านมาช่วยกันทำบุญเลี้ยงพระบนศาลา

ท่านแจกทานของท่านคนละเหรียญฬศ ๑ ในรัชกาลที่ ๔ กับผ้าขาวคนละฝ่ามือจนทั่วกันหมดทุกคน ครั้นตอนสุดที่พระแล้ว ท่านขึ้นไปที่วัดเกตุไชโย สัปปุรุษเอาแคร่คานหามลงไปรับท่าน ครั้นท่านนั่งบนแคร่แล้ว สองมือเหนี่ยวแคร่ไว้แน่น ปากก็ว่าไปไม่หยุดว่า หามเขาดีๆ จ๊ะ อย่าให้เขาตกหนาจ๋า เขาเป็นของหลวงหนาจ๋า

สิ้นสนุก

ครั้นถึงปีมะโรง สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๓๐ พ.ศ. ๒๔๑๑ ณ วันพฤหัสบดีเดือน ๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เวลายามกับ ๑ บาทนาฬิกา สมเด็จปรเมนทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จสวรรคตพระชนมายุได้ ๖๔ พรรษา เถลิงถวัลยราชได้ ๑๗ ปี ๖ เดือน กับ ๑๔ วัน เวลานั้นอายุเจ้าประคุณสมเด็จฯ ได้ ๙๒ ปี เป็นสมเด็จมาได้ ๓ ปีเศษ

ครั้นเมื่อเจ้าประคุณสมเด็จฯ ทราบแน่ว่า สมเด็จพระจอมเกล้าสวรรคตแล้วท่านเดินร้องไห้รอบวัด เดินบ่นไปด้วยร้องไห้ไปด้วยว่า สิ้นสนุกแล้วๆ ครั้งนี้ๆ สิ้นสนุกแล้ว เดินร้องไห้โฮๆ รอบวัดระฆัง ดังจนใครๆ ได้ยิน

อย่าอวดกล้ากับผี อย่าอวดดีกับตาย

สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ท่านทำอะไรแปลกๆ ทำขันๆ พูดแปลกหูขันๆ แต่พูดแล้วทำแล้ว ไม่ซ้ำแบบใคร เป็นไปได้ปรากฏทันตาเห็นทันหูได้ยินแจ๋วๆ แว่วๆ อยู่จนทุกวันนี้ เมื่อการสร้างพระเสร็จถวายเป็นวัดหลวงแล้ว ทรงรับเข้าทะเบียนแล้ว ท่านอยู่ในกรุงเทพฯ ก็ไม่มีเวลาว่างเปล่าสักวันเดียว มีผู้คนไปมาหาสู่ไม่ขาดสาย จนท่านต้องนำปัสสาวะสาดกุฏิบ้าง เอาทาหัวบ้างจนหัวเหลือง ต้องมาพักผ่อนอารมณ์ในป่าช้าผีดิบ

วัดสระเกศที่สำราญของท่านมาก จนพวกวัดสระเกศหล่อรูปท่านไว้ ปรากฏจนทุกวันนี้ กุฏิเก่าเขาสร้างถวายท่านหลังหนึ่ง ท่านเขียนภาษิตไว้ในกุฏินี้บทหนึ่งยาวมาก จำได้บ้าง ๒ วรรค ท่านว่า **"อย่าอวดกล้ากับผี อย่าอวดดีกับตาย"** บางวันก็ไปผ่อนอารมณ์อยู่ในวัดบางขุนพรหม มีคนแถบนั้นนิยมนับถือท่านมาก บางรายถวายที่สวนเข้าเป็นที่วัด ก็มากเต็มไปทั้ง ๔ ทิศ ทางตะวันตกถึงแม่น้ำ ซึ่งเป็นวัดทั้ง ๒ อยู่ในบัดนี้ ฝั่งเหนือจดคลองตะวันออกก็เป็นพรมแดนกับบ้านพาน บ้านหล่อพระนคร เป็นวัดกลางสวน ท่านจึงสร้างพระ คิดจะสร้างพระปางโปรดยักษ์ตนหนึ่งในป่าไม้ตะเคียน ท่านคิดจะทำพระนั่งบนตอไม้ตะเคียนใหญ่ ท่านจึงเตรียมอิฐ ปูน ทราย ช่างก่อ แต่เป็นการไม่เร่ง ท่านก่อตอไม้ขึ้นก่อนแล้ว ก่อขาเป็นพระลำดับขึ้นไป

พระบาทสพบุรีของแท้หรือ

พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นเถลิงถวัลยราชสืบสันตติวงศ์แล้ว สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) จึงทำพิมพ์ ๕ ชั้น ๗ ชั้น ๙ ชั้น ขึ้นอีก ตั้งใจว่าจะถวายสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ พิมพ์แล้วครั้งก่อนไปแอบบรรจุไว้ในพระเกตุไชโยหมด แล้วพิมพ์พระ ๕ ชั้น ๗ ชั้น ๙ ชั้น รวมกันให้ได้ ๘๔,๐๐๐ เท่ากับพระธรรมขันธ์ ที่กำลังพิมพ์อยู่ วิธีทำเช่นครั้งก่อน แปลกแต่เสกข้าวในบาตรใส่ด้วย จานหนังสือใส่บาตรไปด้วย ไปบิณฑบาตก็จานหนังสือไปด้วย แล้วนำผลลงตัวเขียนยันต์ ตำปูนเพชรไปทุกวันๆ กลางวันไปก่อเท้าพระ วัดบางขุนพรหม เจริญทิวาวิหารธรรมด้วย ดูช่างเขียนออกแบบ กะส่วนให้ช่างเขียนๆ ประวัติของท่านที่ผ่านมาแล้วขึ้นตั้งแต่ต้นจนจบ ตลอดจนท่านไปนมัสการพระพุทธบาทเมื่อครั้งเป็นพระมหาโต จนเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ก็ยังขึ้นพระพุทธบาทตามฤดูเสมอ

คราวหนึ่งทูลกระหม่อมพระ คือสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงผนวช อยู่วัดสมอราย (ราชาธิราช) ได้ทรงซักถามพระมหาโตว่า ท่านเชื่อพระบาทลพบุรีเป็นของแท้หรือ พระมหาโตทูลว่า เป็นเจดีย์ที่น่าประหลาด เป็นที่ไม่ขาดสักการะ

๒.๓ พระพุทธรูปใหญ่ วัดไชโย

พระพุทธรูปใหญ่ วัดไชโย (วรวิหาร) ทรงพระนามว่า **"พระมหาพุทธพิมพ์"**[๑] (พระนามนี้เข้าใจว่า พระราชทานในรัชกาลที่ ๕) เป็นพระก่อด้วยอิฐปูน ปางสมาธิ หน้าตักกว้าง ๘ วา ๗ นิ้ว สูง ๑๑ วา ๑ ศอก ๗ นิ้ว[๒] สร้างในรัชกาลที่ ๔ เดิมสร้างไว้กลางแจ้งฉาบทาปูนขาวไม่ได้ปิดทอง เมื่อพระบาทสมเด็จฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสมณฑลอยุธยา ในปีขาล พ.ศ. ๒๔๒๑ เสด็จวัดไชโย ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ว่า "... พระใหญ่ที่สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) สร้าง ดูหน้าตารูปร่างไม่งามเลย แลดูที่หน้าวัด ปากเหมือนท่านขรัวโตไม่ผิด ถือปูนขาวไม่ได้ปิดทอง ทำนองท่านจะไม่คิดปิดทอง จึงได้เจาะท่อน้ำไว้ที่พระหัตถ์ แต่เดี๋ยวนี้มีผู้ไปก่อวิหารขึ้นค้างอยู่ใครจะทำต่อไปไม่ทราบ..."

ต่อมาเจ้าพระยารัตนบดินทร (รอด กัลยาณมิตร) ที่สมุหนายก มีศรัทธาสร้างวัดไชโยใหม่ พร้อมทั้งอุโบสถและวิหารพระโต แต่เมื่อกระทุ้งรากวิหารพระพุทธรูปใหญ่ที่สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) สร้างทน

---

[๑] (ได้ฟังเล่ากันมาว่าเจ้าประคุณสมเด็จฯ เป็นผู้สร้างในที่ดินของตาอุทิศให้มารดากับตา มารดาชื่อเกตุ ตาชื่อไชย จึงตั้งนามว่า วัดเกตุไชโย แต่มักเรียกกันตามสะดวกปากว่า วัดไชโย การสร้างค้างอยู่ช้านาน แต่ในหนังสือตำนานพระอารามหลวงว่า เป็นวัดโบราณ)

[๒] (อนุสาร อ.ส.ท. ปีที่ ๖ ฉบับที่ ๗ ว่า หน้าตัก ๘ วา ๖ นิ้ว สูง ๑๑ วา ๑ ศอก ๗ นิ้ว)

กระเทือนไม่ได้พังลง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ จึงทรงพระกรุณาโปรดฯ รับสร้างพระโตใหม่เป็นของหลวง[๑] ตามแบบอย่างพระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรับสร้างพระโต วัดกัลยาณมิตร ช่วยเจ้าพระยานิกรบดินทร (โต ต้นสกุลกัลยาณมิตร) ผู้เป็นบิดาของเจ้าพระยารัตนบดินทรมาแต่ก่อน และทรงรับวัดไชโยเป็นพระอารามหลวงแต่นั้นมา (งานเทศกาลประจำปีวัดไชโย เริ่มแต่วันแรม ๕-๑๐ ค่ำ เดือน ๑๑)

ตรงนี้จะกล่าววินิจฉัยเรื่อง "พระโต" แทรกลงสักหน่อย อันพระพุทธรูปสร้างขนาดใหญ่อย่างเรียกกันว่า "พระโต" นั้น จะสร้างเป็นพระนั่งขัดสมาธิอย่าง "พระเจ้าพนัญเชิง" ที่พระนครศรีอยุธยาก็ดี เป็นพระนั่งห้อยพระบาทอย่าง "พระป่าเลไลยก์" ที่เมืองสิงห์บุรีก็ดี ไม่ว่าสร้างในประเทศไหน แม้จนกระทั่งในประเทศญี่ปุ่น

แต่โบราณเขาย่อมสร้างไว้กลางแจ้งอย่างเดียวกันกับพระเจดีย์ หาทำวิหารบังองค์พระไม่ การสร้างวิหารปกคลุมพระโตเป็นความคิดเกิดขึ้นในชั้นหลัง ข้อนี้จะพึงเห็นได้ เช่น พระเจ้าพนัญเชิงก็ดี หรือพระนอนใหญ่ที่ไหล่เขามไหศวรรย์เมืองเพชรบุรีก็ดี เมื่อยังไม่มีวิหาร คงเห็นองค์พระพุทธรูปงามเด่นแต่ไกล ที่ทำวิหารบังองค์พาให้เสียงามไป แม้พระโตซึ่งคิดประกอบกับแบบวิหารที่สร้างพร้อมกัน เช่นพระโตวัดกัลยาณมิตร และพระนอนวัดพระเชตุพนฯ ในกรุงเทพฯ เมื่อเข้าไปในวิหารก็ไม่เห็นองค์พระเหมาะตา เพราะเอาวัตถุที่ช่างโบราณเขาคิดสำหรับทำอย่างหนึ่งมาทำเป็นอย่างอื่น จึงพาให้เสียงามพระโตที่สร้างไว้กลางแจ้ง เดี๋ยวนี้ก็มีทั้งในเมืองไทยและเมืองพม่า แต่เมืองพม่าดูเหมือนจะเพิ่งคิดสร้างวิหาร เช่น พระนอนที่เมืองหงสาวดี และพระนั่งที่เมืองแปร บางทีจะสร้างที่อื่นอีก สังเกตที่พม่าเอาเสาเหล็กโปร่ง

---

[๑] พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประดิษฐวรการทรงเป็นนายช่างปั้น

อย่างฝรั่งมาทำเสาวิหาร แม้บังองค์พระน้อยกว่าเสาก่ออิฐถือปูนดูก็ยังขัดตาอยู่นั่นเอง แต่ก็เป็นประโยชน์สำหรับรักษาองค์พระ จะติว่าการทำวิหารครอบพระโตไม่ดีทีเดียวก็ว่าได้

๒.๔ พระโต วัดอินทรวิหาร

สร้างวัดอินทรวิหาร เป็นพระปั้นด้วยอิฐปูนปางอุ้มบาตร สูง ๑๖ วาเศษ สร้างในรัชกาลที่ ๔ แต่สร้างไว้เพียงครึ่งองค์ (สูงเพียงพระนาภี) การสร้างค้างอยู่ช้านาน ต่อมาจะเป็นปีใดไม่ปรากฏ พระครูธรรมานุกูล (ภู) เจ้าอาวาส ได้จัดการสร้างเพิ่มเติมแต่ยังไม่สำเร็จสมบูรณ์ ถึงปีวอก พ.ศ. ๒๔๖๓ พระครูสังฆบริบาล (แดง) ได้ทำการสร้างต่อมา แต่ก็สร้างสำเร็จเพียงบางส่วน ความปรากฏในจารึกศิลา (สร้างเสร็จในสมัยใดไม่ทราบแน่ชัด)

๒.๕ พระโต วัดพิตเพี้ยน

สร้างพระพุทธรูปโตนั่งกลางแจ้ง ที่วัดพิตเพี้ยน (วัดกุฎีทอง) จังหวัดพระนครศรีอยุธยา องค์ ๑ ก่ออิฐถือปูนปางมารวิชัย หน้าตัก ๔ วา ๓ ศอก พระอธิการสืบสาย อนุจาโร ชี้แจงว่าได้ทำการปฏิสังขรณ์พระโตนี้ถึง ๔ ครั้ง คือ ครั้งที่ ๑ (เข้าใจว่าเดิมสร้างค้างอยู่) นายพลอย นางแตงไทย และนางอู่ร่วมกันปฏิสังขรณ์ ราวปีระกา พ.ศ. ๒๔๔๐ (สิ้นเงินเท่าไรไม่ทราบ) ครั้งที่ ๒ พระพักตร์แยะ พระนาภีเป็นรูทะลุ เนื่องจากอสนีบาตตกลงในที่ใกล้เคียง ปฏิสังขรณ์เมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๔๗๗ สิ้นเงิน ๕๐๐ บาท ครั้งที่ ๓ พระพาหาเบื้องขวาหลุด เนื่องจากฝนตกหนัก ปฏิสังขรณ์เมื่อปีมะโรง

พ.ศ. ๒๔๘๓ สิ้นเงิน ๓๐๐ บาท ครั้งที่ ๔ พระศอและพระกรรณหักพัง ปฏิสังขรณ์เมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๙๕ (เริ่มปฏิสังขรณ์ วันที่ ๑ มีนาคม สำเร็จวันที่ ๒๙ เมษายน สิ้นเงิน ๓,๘๑๔.๙๐ บาท (เงินที่ใช้จ่ายในการปฏิสังขรณ์ทุกครั้งเป็นส่วนเรี่ยไร)

๒.๖ พระยืน วัดกลาง

สร้างพระยืน ปางอุ้มบาตร ที่วัดกลาง ตำบลคลองข่อย (ใต้โพธาราม) แขวงจังหวัดราชบุรี องค์ที่ ๑ ก่ออิฐถือปูน สูง ๖ วาเศษ เล่ากันว่า ที่ที่เจ้าประคุณสมเด็จฯ สร้างพระยืนนั้นเดิมเป็นป่ารก ท่านเอาเงินเหรียญชนิดกลมมาแต่ไหนไม่ทราบ โปรยเข้าไปในป่านั้น ไม่ช้าป่านั้นก็เตียนโล่งไปหมด ท่านก็ทำการได้สะดวก ว่าเงินนั้นเป็นเงินตราเก่าๆ ด้วย และว่าในตอนที่จะสร้างพระองค์นี้ ท่านต้องการไม้ไผ่ ท่านไม่มีเงิน เผอิญมีผู้ล่องแพไม้ไผ่มาทางนี้ จึงไปที่ต้นโพธิ์ในบริเวณนั้น ก็ได้เงินมาซื้อไม้ไผ่ตามประสงค์ว่า ต้นโพธิ์นั้นในปัจจุบันนี้ก็ยังมีปรากฏอยู่ จำเนียรกาลนานมาพระโตที่ชำรุดหักพัง (พระเศียรแตกร้าว พระกร ทั้ง ๒ หัก) พระอาจารย์อวน พฺรหฺมสโร วัดมหาธาตุ กรุงเทพฯ ซึ่งมีลำเนาเดิมอยู่ถิ่นนั้น ย้ายมาอยู่วัดกลาง ได้เป็นประธานจัดการบูรณะปฏิสังขรณ์ เมื่อปีมะแม พ.ศ. ๒๔๗๔

๒.๗ พระเจดีย์นอน

สร้างพระเจดีย์นอน ที่หลังโบสถ์วัดละครทำ ตำบลช่างหล่อ จังหวัดธนบุรี ๒ องค์ หันฐานหากันห่างราว ๒ ศอก แต่องค์ทางด้านใต้รื้อเสียแล้ว ว่ามีผู้ลักลอบทำลายด้วยประสงค์จะค้นหาพระพิมพ์ (พระสมเด็จ) ของ

เจ้าประคุณสมเด็จฯ ยังคงปรากฏอยู่แต่องค์ทางด้านเหนือ ซึ่งอยู่ในสภาพปรักหักพังทรุดโทรม

เหตุที่เจ้าประคุณสมเด็จฯ สร้างพระเจดีย์นอนนั้น เล่ากันว่าเกิดแต่ท่านได้ปรารภว่า ในชั้นเดิมพระเจดีย์ที่สร้างกันนั้น ด้วยจำนงจะให้เป็นที่บรรจุพระธรรม เช่น คาถาแสดงอริยสัจ-เย ธมมา เหตุปปภวา ฯเปฯ เป็นต้น เป็นข้อสำคัญ เรียกว่า "ธรรมเจดีย์[๑]" แต่พระธรรมเจดีย์ที่สร้างกันในชั้นหลังต่อมา ความประสงค์มาแปรเป็นเพื่อบรรจุอัฐิธาตุของสกุลวงศ์หรืออุทิศให้ผู้ตาย แม้ได้บรรจุปูชนียวัตถุในพระศาสนาไว้ด้วย ก็ไม่นับเป็นพระธรรมเจดีย์ในพระพุทธศาสนา จัดเป็นอนุสาวรีย์เฉพาะบุคคล ดังนี้ท่านจึงได้สร้างพระเจดีย์นอนขึ้นไว้เป็นปริศนาอันหนึ่ง ซึ่งหมายความว่าต่อไปเบื้องหน้าจะไม่มีผู้สร้างธรรมเจดีย์อีกแล้ว

---

[๑] ในตำนานพุทธเจดีย์ พระนิพนธ์สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพว่า มูลเหตุแห่งธรรมเจดีย์นั้นในตำราไม่ได้กล่าวถึงเรื่องตำนาน แต่มีโบราณวัตถุปรากฏเป็นเค้าเงื่อนพอจะสันนิษฐานมูลเหตุที่เกิดขึ้นว่า คงจะอาศัยพระพุทธบรรหาร ซึ่งทรงแสดงแก่เหล่าพระสาวกเมื่อก่อนเสด็จเข้าสู่พระนิพพานว่า พระธรรมจะแทนพระองค์ต่อไปดังนี้ เมื่อล่วงพุทธกาลมาแล้วผู้ที่เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา บางพวกอยู่ห่างไกลพระธาตุเจดีย์และพระบริโภคเจดีย์ที่มีอยู่ครั้งนั้น จะไปทำสักการะบูชาได้ด้วยยาก ใคร่จะมีเจดีย์สถานเป็นที่บูชาบ้าง จึงมีผู้รู้พระบรมพุทธาธิบายแนะนำให้เขียนพระธรรมลงเป็นตัวอักษรประดิษฐานไว้เป็นที่บูชา โดยอ้างพระพุทธบรรหารซึ่งตรัสว่าพระธรรมจะแทนพระองค์นั้น จึงเกิดมีประเพณีสร้างธรรมเจดีย์ขึ้นอีกอย่าง ๑

๗ มรณภาพ[1]

ครั้นถึง ณ วันเดือน ๕ ปีวอก จัตวาศก เป็นปีที่ ๕ ในรัชกาลที่ ๕ กรุงเทพมหานคร สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ไปดูการก่อสร้างพระโต วัดบางขุนพรหมใน อาพาธด้วยโรคชรา ๑๕ วัน ก็ถึงมรณภาพบนศาลาใหญ่ เมื่อวันเสาร์ที่ ๒๒ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๑๕ (จุลศักราช ๑๒๓๔) แรม ๒ ค่ำ เดือน ๘ (ต้น) รศ. ๙๑ เวลา ๒๔.๐๐ น. สิริรวมชนมายุ ๘๖ ปี[2] บริบูรณ์ ๗๕ พรรษา เป็นเจ้าอาวาสวัดระฆังโฆสิตารามมาได้ ๒๑ ปี รับตำแหน่งที่สมเด็จพระพุฒาจารย์ได้ ๘ ปี

ท่านได้รับพระราชทานน้ำสรงศพ ไตรครอง ผ้าขาวเย็บถุง โกศ กลองชนะ อภิรมย์ สนมซ้าย ฝีพาย เรือตั้งบรรทุกศพ

เมื่อเจ้านาย ขุนนาง อุบาสก อุบาสิกา ประชาชนชาวบ้านบางขุนพรหม และปวงพระสงฆ์ สรงน้ำเจ้าประคุณสมเด็จฯ (โต) แล้ว สนมก็มัดตราสังศพ บรรจุในโกศไม้ ๑๒ เสร็จแล้วก็ยกลงมาที่ท่าริมแม่น้ำเจ้าพระยา ฝีพายหลวงพายลงมาตามลำแม่น้ำ เรือตามก็ตามลายแม่น้ำ ส่งศพกระทั่งถึงท่าวัดระฆังฯ สนมเชิญโกศศพขึ้นบนกุฏิเจ้าประคุณสมเด็จฯ อยู่แถบข้างท้ายวัดริมคลองคูวัดระฆังฯ แล้วตั้งศพบนฐานเบ็ญจาสองชั้นมีอภิรมย์ ๖ คัน มีกลองชนะ ๒๓ จ่าปี่ จ่ากลองพร้อม มีพระสวดพระอภิธรรม มีเลี้ยงพระ ๓ วัน เป็นของหลวง

---

[1] เรื่องเกี่ยวกับการพระราชทานเพลิงศพเจ้าประคุณสมเด็จฯ ยังค้นไม่พบจดหมายเหตุ ได้ฟังแต่คำบอกเล่าว่า พระราชทานเพลิงศพที่เมรุปันวัดอรุณราชวรารามและว่าสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงได้เสด็จไปพระราชทานเพลิง พอเสด็จถึงท่าราชวรดิษฐ์ ฝนตกหนัก จึงโปรดฯ ให้สมเด็จเจ้าฟ้าฯ กรมพระยาบำราบปรปักษ์ แต่ครั้งยังดำรงพระยศเป็นกรมขุนเสด็จแทนพระองค์

[2] หนังสือประวัติเจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พฺรหฺมรํสี) (พระยากัลยาณานุกูล เรียบเรียง) กล่าวว่า มรณภาพเมื่อชนมายุ ๘๔ ปี ๖๔ พรรษา

ภาค

๕

- ชินบัญชรคาถา
- คาถาพืชมงคล

๑. ชินบัญชรคาถา

ชินบัญชรคาถา ของเจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรฺหฺมรํสี) นั้น การท่องจำบางท่านบอกว่ายากมาก ท่องแล้วท่องเล่าก็ยังจำไม่ได้ถูกต้องยังสับสน แต่เมื่อได้ทำความเข้าใจความหมายหรือคำแปลดังที่จะนำมาพิมพ์ไว้ต่อไปนี้ ก็จะทำให้การท่องจำได้ง่าย ไม่สับสนอีก

๑.๑ อานุภาพพระคาถาชินบัญชรของหลวงปู่โต

"พระคาถาชินบัญชรของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) มีคุณานุภาพมากมาย ผู้ใดได้จำเริญภาวนาไว้เสมอจะเจริญด้วย ลาภ ยศ เจริญชนมายุยืนยาว ปราศจากภัยอันตรายทั้งปวง ใช้เสกน้ำมนต์รดแก้สรรพทุกข์โศกโรคภัย ไม่ว่าจะถูกกระทำคุณไสย คุณผี คุณคน ทั้งปวง แก้ได้หายสิ้น รดแก้ไข้เรื้อรัง แก้โรควิกลจริต แก้อวมงคลนิมิตได้ทุกประการ ตามแต่จะปรารถนา ใช้ได้ทั้งนั้น ใช้ปลุกเสกเครื่องรางของขลังพระเครื่องเพิ่มอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ขึ้นแล"

ได้ฟังเล่ากันว่า ครั้งหนึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำรัสถามเจ้าประคุณสมเด็จฯ ถึงเหตุที่พระพิมพ์ของท่าน (พระสมเด็จ) มีคุณานุภาพขลังศักดิ์สิทธิ์ ท่านถวายพระพรทูลว่า เพราะท่านได้บริกรรมปลุกเศกด้วยชินบัญชรคาถา

เรื่องที่หนึ่ง สอบเปรียญธรรม ๕ ประโยคได้

เกี่ยวกับอานุภาพพระคาถาชินบัญชรนี้ นายผวน มณีเนียม (อดีตพนักงานการไฟฟ้านครหลวง) ได้เล่าประสบการณ์จริงซึ่งเกิดขึ้นกับตัวเอง เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๑๐ แก่ข้าพเจ้าผู้รวบรวมและเรียบเรียงว่า สมัยที่ยังบวชเป็นพระอยู่ที่วัดชิโนรส ได้ยินเขาพูดว่าคาถาชินบัญชรของหลวงปู่โตศักดิ์สิทธิ์มีอานุภาพมาก ข้าพเจ้าเกิดศรัทธาเลื่อมใส จึงเอาคาถาชินบัญชรมาท่องจนจำได้คล่อง วัดชิโนรสจะมีพุทธาภิเษกเป็นประจำ ทุกครั้งจะได้รับนิมนต์ไม่เคยขาด ข้าพเจ้าเกิดความเชื่อมั่นคาถาชินบัญชรของหลวงปู่โตจึงได้สวดทุกวัน แต่ยังไม่ได้รู้ว่าคาถาชินบัญชรศักดิ์สิทธิ์อย่างไร วันหนึ่งข้าพเจ้าเมื่อตอนเป็นเปรียญ ได้เข้าสอบประโยค ป.ธ. ๕ ข้อสอบข้อแรกที่ข้าพเจ้าเห็นแทบหน้ามืด แปลไม่ได้สักตัวเดียว เพราะที่ผ่านมา ไม่ได้สนใจเท่าไหร่ ความคิดในขณะนั้นจะทำอย่างไรจึงตั้งสตินึกถึงหลวงปู่โตกับคาถาชินบัญชรที่เขาว่าศักดิ์สิทธิ์ ครั้นตั้งนะโม ๓ จบแล้ว ก็นึกถึงหลวงปู่โตและท่องพระคาถาชินบัญชร ขออานุภาพหลวงปู่โต แลพระคาถาชินบัญชรให้ข้าพเจ้ามีปัญญาแหลมคม สามารถแปลออกได้หมดด้วยเทอญ ข้าพเจ้าทบทวนไปมา ๓ ครั้ง จึงแปลได้ เมื่อประกาศผลปรากฏว่า สอบผ่าน จึงได้เชื่อมั่นว่า พระคาถาชินบัญชรของหลวงปู่โตมีอานุภาพมากจริงๆ แล้วได้สวดเป็นประจำจนถึงทุกวันนี้

เรื่องที่สอง กลับบ้านได้ปลอดภัย

หลังจากข้าพเจ้าสอบประโยค ป.ธ. ๕ ได้ ก็สึกจากพระ ด้วยโรคเลือดออกจากฟัน (โรคเหงือก) รักษาอย่างไรก็ไม่หาย จึงตัดสินใจลาสิกขา

พอสึกแล้วก็กลับบ้าน อ. สรรคบุรี จ. ชัยนาท ที่สนามหลวง มีรถคันหนึ่ง เจ้าของชื่อตาโหก ข้าพเจ้าเอากระเป๋าขึ้นรถแล้ว ก็ถามกระเป๋ารถว่าจะออกในเวลาเท่าไร เขาพูดว่า บ่าย ๒ โมงเย็น จึงบอกว่าจะไปซื้อผลไม้ฝากพ่อ–แม่ก่อน ก็เลยฝากกระเป๋าไว้บนรถโดยสารคันนั้น ซึ่งมีเงินอยู่ ๒,๐๐๐ บาท พอซื้อผลไม้เสร็จก็กลับมา ปรากฏว่ารถออกไปแล้ว ข้าพเจ้าขึ้นรถคันที่ ๒ ไปเอากระเป๋าที่อำเภอหันคา พอถึงบ้านเจ้าของรถคันแรก ก็เข้าไปถามว่า ผมจะขอกระเป๋าคืน เจ้าของรถบอกไม่มี ผมบอกว่าให้ถามกระเป๋ารถคุณดูซิ เขาไม่ถามเขากินเหล้าล้อมวงทั้งชายหญิงประมาณสัก ๑๐ คน และคนในหมู่บ้านอีก ได้มาล้อมข้าพเจ้าไว้ เขาบอกให้ไปเสีย ถ้าไม่ไปเดี๋ยวเกิดเรื่อง ข้าพเจ้าจำใจต้องกลับ แต่ก็ไม่รู้ว่าจะไปที่ไหน เพราะไม่เคยไปเลย ไม่รู้เสียด้วยซ้ำว่าอำเภอหันคาอยู่ตรงไหน ขณะที่ข้าพเจ้าเดินออกจากบ้านเจ้าของรถ แล้วไม่รู้ว่าจะไปไหน ก็นึกถึงหลวงปู่โต และสวดคาถาชินบัญชร แล้วอธิฐานจิตถึงหลวงปู่และอานุภาพคาถาชินบัญชร ขอให้ข้าพเจ้าเดินไปถึงถนนใหญ่ด้วยเถิด ก็ถึงดังใจปรารถนาเวลาประมาณ ๒ ทุ่ม ข้าพเจ้าตั้งจิตอธิษฐานอีกครั้ง ด้วยอานุภาพคาถาชินบัญชร ขอให้มีรถมาแล้วรับไปด้วย ไม่น่าเชื่อเลยว่า พอถึงถนนมีรถจี๊บวิ่งมา มี ๒ คน ข้าพเจ้าโบกมือเรียก เขาก็จอดถามว่าไปไหน ได้บอกว่าจะไปตัวอำเภอหันคา ทั้งๆ ที่ข้าพเจ้าไม่รู้เลยว่าตัวอำเภอหันคาอยู่ที่ไหน ด้วยอานุภาพของหลวงปู่โตกับอานุภาพคาถาชินบัญชร เขาจึงเมตตารับข้าพเจ้าไปส่ง พอถึงอำเภอแล้ว ข้าพเจ้าก็ไม่รู้จะไปไหน เงินในกระเป๋าก็ไม่มีสักบาทเดียว เพราะติดรถคันแรกไปเมื่อวาน ข้าพเจ้าจึงเดินไปคุยกับยามเฝ้าธนาคารกรุงเทพ และเล่าเหตุการณ์ทั้งหมดให้ฟัง ยามบอกคุณรอดมานับว่าเป็นบุญนักหนาแล้ว แม้แต่ตำรวจเขายังฆ่าเอาปืนเสีย ตอนเช้าข้าพเจ้าจึงขอเขาขึ้นรถกลับบ้าน โดยที่ตัวเองไม่มีเงินเลย เจ้าของรถคันนั้นเขาก็เมตตาเช่นเคย

นี่แหละข้าพเจ้าจึงกล่าวอย่างเชื่อมั่นว่า พระคาถาชินบัญชรของหลวงปู่โตมีอานุภาพจริงตามที่ประสบมา จึงได้ท่องคาถาชินบัญชรเป็นประจำ โดยเฉพาะอย่างยิ่งวันเกิดในหลวง วันเกิดพระราชินี วันเกิดสมเด็จย่า วันเกิดสมเด็จพระเทพฯ จะสวดเกินอายุไป ๑ จบ

เรื่องที่สาม ลูกสาวสอบบรรจุครูได้

ครั้งหนึ่งลูกสาวจะไปสอบบรรจุครู ข้าพเจ้ามองดูแล้วไม่ค่อยอ่านหนังสือ ขมักเขม้นสองสามวันจะได้หรือ สอบครั้งแรกครูกทม. ผู้เข้าสอบประมาณ ๓ หมื่นคน รับ ๒๐๐ อัตราเศษ ข้าพเจ้าคิดว่าลูกคงไปไม่รอด จึงขออานุภาพคาถาชินบัญชรกับหลวงปู่โตเป็นที่พึ่ง พอลูกไปสอบ ข้าพเจ้าก็ไปนั่งสมาธิที่พระอุโบสถวัดระฆังฯ แล้วอธิษฐานจิตว่า หากลูกกาข้อไหนขอให้ถูก พอประกาศผลปรากฏว่าสอบได้เป็นคนที่ ๑๗ แล้วรอเรียกตัวบรรจุ แต่ยังไม่ทันเรียกตัว ทางกรมสามัญได้เปิดสอบอีกก็ไปสอบ คนเข้าสอบทั่วประเทศ ๖ หมื่น รับ ๖,๐๐๐ อัตรา ข้าพเจ้ามองเห็นว่า สภาพของลูกคงไม่พร้อม คงไม่สามารถสู้เขาได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเลือกลงที่กรุงเทพฯ ด้วย ความหวังไม่มีเลย ด้วยความรักความห่วงของพ่อที่มีต่อลูกจึงขอบารมีต่อหลวงปู่โตและอานุภาพคาถาชินบัญชรอีก หากกาตรงไหนขอให้ถูก ประกาศผลออกมาปรากฏว่า ลูกติด ทั่วประเทศสอบได้ ๔,๐๐๐ อัตรา จาก ๖,๐๐๐ คน ที่กรมสามัญจะต้องบรรจุ

พอลูกสอบได้แล้วก็อธิษฐานจิตต่อหลวงปู่โตและพระคาถาชินบัญชรอีกเช่นเคย ขอให้ลูกได้อยู่ใกล้บ้านที่สุด ผลปรากฏว่า ได้บรรจุใกล้บ้านจริงๆ ตามที่ขอไว้ และอีกเรื่อง ลูกสาวจะไปสอบเรียนต่อปริญญาโท คราวนี้ไม่มั่นใจจึงบอกให้พ่อช่วย ขอให้บอกหลวงปู่ช่วยด้วยและจะสวด

คาถาถวาย ๙ จบ ปรากฏว่าสอบเรียนต่อได้ ผู้เข้าสอบประมาณ ๒๐๐ รับ ๖๐ คน ลูกสาวก็อยู่ในจำนวน ๖๐ นี้ด้วย

ทั้งหมดที่กล่าวมานี้ถือว่า เป็นอานุภาพคาถาชินบัญชรและหลวงปู่โต ทั้งสิ้น ไม่ต้องสงสัยลังเล ตอนนี้ข้าพเจ้าสวดทุกวัน บางวัน ๑๐๐ จบบ้าง ๒๙ จบบ้าง ๖๙ จบบ้าง โดยเฉพาะวันครองราชย์ ๖๐ พรรษา สวดวันละ ๖๙ จบ เป็นเวลา ๑ เดือน ตั้งแต่ (๑ พ.ค. ๔๙ – ๙ มิ.ย. ๔๙) ขอจบอานุภาพพระคาถาชินบัญชรของหลวงปู่โตเพียงเท่านี้

๑.๒ ชินบัญชรคาถา ของเจ้าประคุณ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) วัดระฆังโฆสิตาราม

๑. ชยาสนากตา พุทฺธา　　เชตฺวา มารํ สวาหนํ
จตุสจฺจาสภํ รสํ　　เย ปิวึสุ นราสภา.

๒. ตณฺหงฺกราทโย พุทฺธา　　อฏฺฐวีสติ นายกา
สพฺเพ ปติฏฺฐิตา มยฺหํ　　มตฺถเก เต มุนิสฺสรา.

๓. สีเส ปติฏฺฐิโต มยฺหํ　　พุทฺโธ ธมฺโม ทฺวิโลจเน
สงฺโฆ ปติฏฺฐิโต มยฺหํ　　อุเร สพฺพคุณากโร.

๔. หทเย เม อนุรุทฺโธ　　สารีปุตฺโต จ ทกฺขิเณ
โกณฺฑญฺโญ ปิฏฺฐิภาคสฺมึ　　โมคฺคลฺลาโน จ วามเก.

๕. ทกฺขิเณ สวเน มยฺหํ　　อาสุํ อานนฺทราหุลา[๑]
กสฺสโป[๒] จ มหานาโม　　อุภาสุํ วามโสตเก.

๖. เกสโต ปิฏฺฐิภาคสฺมึ　　สุริโย ว ปภงฺกโร
นิสินฺโน สิริสมฺปนฺโน　　โสภิโต มุนิปุงฺคโว.

๗. กุมารกสฺสโป เถโร	มเหสี จิตฺตวาทโก
โส มยฺหํ วทเน นิจฺจํ	ปติฏฺฐาสิ คุณากโร.
๘. ปุณฺโณ องฺคุลิมาโล จ	อุปาลี นนฺทสีวลี
เถรา ปญฺจ อิเม ชาตา	นลาเต ติลกา มม.
๙. เสสาสีติ มหาเถรา	วิชิตา ชินสาวกา
เอเตสีติ มหาเถรา	ชิตวนฺโต ชิโนรสา
ชลนฺตา สีลเตเชน	องฺคมงฺเคสุ สณฺฐิตา.
๑๐. รตนํ ปุรโต อาสิ	ทกฺขิเณ เมตฺตสุตฺตกํ
ธชคฺคํ ปจฺฉโต อาสิ	วาเม องฺคุลิมาลกํ
๑๑. ขนฺธโมรปริตฺตญฺจ	อาฏานาฏิยสุตฺตกํ
อากาเส ฉทนํ อาสิ	เสสา ปาการสณฺฐิตา
๑๒. ชินา นานาวรสํยุตฺตา[๓]	สตฺตปฺปาการลงฺกตา
วาตปิตฺตาทิสญฺชาตา	พาหิรชฺฌตฺตุปทฺทวา.
๑๓. อเสสา วินยํ ยนฺตุ	อนนฺตชินเตชสา
วสโต เม สกิจฺเจน	สทา สมฺพุทฺธปญฺชเร.
๑๔. ชินปญฺชรมชฺฌมฺหิ	วิหรนฺตํ มหีตเล[๔]
สทา ปาเลนฺตุ มํ สพฺเพ	เต มหาปุริสาสภา.

---

[๑] บางฉบับว่า อานนฺทราหุโล แปลว่า พระอานนท์และพระราหุล

[๒] บางฉบับว่า เกสนฺเต แปลว่า ณ ปลายเส้นผม

[๓] บางฉบับว่า ชินาณาพลสํยุตฺตา แปลว่า ประกอบด้วยพุทธอาณาและพลานุภาพอันมั่นคง

[๔] มหีตเล อ่านออกเสียงว่า มะฮีตะเล

๑๕. อิจฺเจวมนฺโต สุคุตฺโต สุรกฺโข
ชินานุภาเวน ชิตูปทฺทโว
ธมฺมานุภาเวน ชิตาริสงฺโฆ
สงฺฆานุภาเวน ชิตนฺตราโย

๑๖. สทฺธมฺมานุภาวปาลิโต จรามิ ชินปญฺชเรติฯ

ชินปญฺชรคาถา นิฏฺฐิตา.

๑.๗ ชินบัญชรคาถา

(เรียงสระอักษรแบบไทย)

๑. ชะยาสะนากะตา พุทธา เชตวา มารัง สะวาหะนัง
จะตุสัจจาสะภัง ระสัง เย ปิวิงสุ นะราสะภา.

๒. ตัณหังกะราทะโย พุทธา อัฏฐะวีสะติ นายะกา
สัพเพ ปะติฏฐิตา มัยหัง มัตถะเก เต มุนิสสะรา.

๓. สีเส ปะติฏฐิโต มัยหัง พุทโธ ธัมโม ทะวิโลจะเน
สังโฆ ปะติฏฐิโต มัยหัง อุเร สัพพะคุณากะโร.

๔. หะทะเย เม อะนุรุทโธ สารีปุตโต จะ ทักขิเณ
โกณฑัญโญ ปิฏฐิภาคัสมิง โมคคัลลาโน จะ วามะเก.

๕. ทักขิเณ สะวะเน มัยหัง อาสุง อานันทะราหุลา
กัสสะโป จะ มะหานาโม อุภาสุง วามะโสตะเก.

๖. เกสโต ปิฏฐิภาคัสมิง สุริโย วะ ปะภังกะโร
นิสินโน สิริสัมปันโน โสภิโต มุนิปุงคะโว

๗. กุมาระกัสสโป เถโร มเหสี จิตตะวาทะโก
โส มัยหัง วะทะเน นิจจัง ปะติฏฐาสิ คุณากะโร.

๘. ปุณโณ อังคุลิมาโล จะ อุปาลี นันทะสีวะลี
เถรา ปัญจะ อิเม ชาตา นะลาเต ติละกา มะมะ.
๙. เสสาสีติ มะหาเถรา วิชิตา ชินะสาวะกา
เอเตสีติ มะหาเถรา ชิตะวันโต ชิโนระสา
ชะลันตา สีละเตเชนะ อังคะมังเคสุ สัณฐิตา.
๑๐. ระตะนัง ปุระโต อาสิ ทักขิเณ เมตตะสุตตะกัง
ธะชัคคัง ปัจฉะโต อาสิ วาเม อังคุลิมาละกัง
๑๑. ขันธะโมระปะริตตัญจะ อาฏานาฏิยะสุตตะกัง
อากาเส ฉะทะนัง อาสิ เสสา ปาการะสัณฐิตา
๑๒. ชินา นานาวะระสังยุตตา สัตตัปปาการะลังกะตา
วาตะปิตตาทิสัญชาตา พาหิรัชฌัตตุปัททะวา.
๑๓. อะเสสา วินะยัง ยันตุ อะนันตะชินะเตชะสา
วะสะโต เม สะกิจเจนะ สะทา สัมพุทธะปัญชะเร.
๑๔. ชินะปัญชะระมัชฌัมหิ วิหะรันตัง มะหีตะเล
สะทา ปาเลนตุ มัง สัพเพ เต มะหาปุริสาสะภา.
๑๕. อิจเจวะมันโต สุคุตโต สุรักโข
ชินานุภาเวนะ ชิตูปัททะโว
ธัมมานุภาเวนะ ชิตาริสังโฆ
สังฆานุภาเวนะ ชิตันตะราโย
๑๖. สัทธัมมานุภาวะปาลิโต จะรามิ ชินะปัญชะเรติฯ

ชินะปัญชะระคาถา นิฏฐิตาฯ

๑.๔ ชินบัญชรคาถา

[ฉบับของเจ้าประคุณ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พฺรหฺมรํสี)]

แปล[๑]

๑. สมเด็จพระนราสภสัมมาสัมพุทธเจ้าเหล่าใด ขณะเมื่อประทับอยู่ ณ พระแท่นพุทธชัยอาสน์ ทรงได้ชัยชนะแก่พระยามาราธิราชกับทั้งหมู่บริพารแล้ว ได้ตรัสรู้ดื่มรสพระจตุราริยสัจอันประเสริฐสมดังพระพุทธประสงค์.

๒. ขออัญเชิญสมเด็จพระบรมนายกสัมมาสัมพุทธเจ้า ซึ่งล้วนแต่เป็นผู้ยิ่งใหญ่กว่ามุนิทั้งปวง มีจำนวนรวมกัน ๒๘ พระองค์ มีสมเด็จพระตัณหังกรสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นต้น จงเสด็จมาอยู่ ณ เบื้องบนกระหม่อมจอมขวัญของข้าพระพุทธเจ้า

๓. ขออัญเชิญสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเหล่านั้น จงเสด็จมาสถิตอยู่เบื้องบนศีรษะของข้าพระพุทธเจ้า ขออัญเชิญพระธรรม จงมาสถิตอยู่ในดวงเนตรของข้าพระพุทธเจ้า ขออัญเชิญพระอริยสงฆ์ผู้เป็นบ่อเกิดแห่งคุณงามความดีทั้งปวง จงมาสถิตอยู่ ณ อุระประเทศของข้าพระพุทธเจ้า

๔. ขออาราธนาพระอนุรุทธเถรเจ้า จงมาสถิตอยู่ในดวงหฤทัยของข้าพเจ้า พระสารีปุตเถรเจ้าจงมาสถิตอยู่ ณ ส่วนเบื้องขวา พระอัญญาโกณฑัญญเถรเจ้า จงมาสถิตอยู่ ณ ส่วนเบื้องหลัง พระมหาโมคคัลลานเถรเจ้า จงมาสถิตอยู่ ณ ส่วนเบื้องซ้าย

๕. ขออาราธนาพระอานนทเถรเจ้ากับพระราหุลเถรเจ้า จงเสด็จ

---

[๑] พระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) วัดมหาธาตุฯ แปล

มาสถิตอยู่ ณ โสตเบื้องขวา พระมหากัสสปเถรเจ้ากับพระมหานามเถรเจ้า จงมาสถิตอยู่ ณ โสตเบื้องซ้าย

๖. ขออัญเชิญ สมเด็จพระโสภิตสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้เป็นมหามุนีชั้นยอดเยี่ยมทรงเต็มเปี่ยมด้วยพุทธสิริ ทรงมีรัศมีแจ่มจ้าดุจดวงพระอาทิตย์ จงเสด็จมาประทับนั่งสถิตอยู่แต่เส้นผมส่วนเบื้องหลังของข้าพระพุทธเจ้า

๗. ขออาราธนาพระกุมารกัสสปเถรเจ้า ซึ่งเป็นผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ มีวาจาอันไพเราะ เป็นบ่อเกิดแห่งคุณงามความดี จงมาสถิตอยู่ที่ปากของข้าพเจ้าเป็นนิจนิรันดร์

๘. ขออาราธนาพระมหาเถรเจ้า ทั้งห้าพระองค์เหล่านี้คือ พระปุณณเถรเจ้า พระองคุลิมาลเถรเจ้า พระอุบาลีเถรเจ้า พระนันทเถรเจ้า และพระสีวลีเถรเจ้า จงมาบังเกิดเป็นรอยริ้วอยู่ ณ ที่ตรงหน้าผากของข้าพเจ้า

๙. ขออาราธนาหมู่พระพุทธชิโนรส ชั้นพระมหาเถระทั้งหลาย ๘๐ องค์ ซึ่งล้วนแต่เป็นผู้ชนะข้าศึกคือกิเลส รุ่งเรืองงามอยู่ด้วยเดชแห่งศีล จงมาสถิตดำรงอยู่ทั่วองค์อวัยวะน้อยใหญ่

๑๐. ขอพระรัตนสูตร จงมาอยู่ส่วนเบื้องหน้าของข้าพเจ้า พระเมตตาสูตรจงมาอยู่ ณ ส่วนเบื้องขวา พระธชัคคสูตร จงมาอยู่ ณ ส่วนเบื้องหลัง พระอังคุลิมาลสูตรจงมาอยู่ ณ ส่วนเบื้องซ้าย.

๑๑. ขอพระขันธปริต พระโมรปริตร และพระอาฏานาฏิยสูตร จงสำเร็จเป็นหลังคากางกั้นอยู่เบื้องบนอากาศ พระปริตรและพระสูตรที่เหลือเศษจากนี้ จงสำเร็จเป็นกำแพงล้อมรอบ

๑๒. พระผู้ชนะทั้งหลาย (ท่าน) ประกอบด้วยความประเสริฐความดีงามต่างๆ อันมั่นคง ซึ่งล้อมรอบด้วยกำแพง ๗ ชั้น ขอให้อุปัทวันตรายทั้งหลาย ทั้งภายนอกและภายในอันเกิดแต่เหตุต่างๆ มีลมกำเริบและดีซ่านเป็นต้น

๑๓. จงถึงซึ่งความพินาศดับสูญไปโดยไม่มีเหลือ ด้วยเดชอานุภาพของพระชินสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ทรงพระคุณอันยิ่งใหญ่ไม่มีที่สิ้นสุด เมื่อข้าพระพุทธเจ้า ประกอบการงานของตน อยู่ในขอบเขตกรงธรรม สมเด็จพระชินสัมมาสัมพุทธเจ้า ในกาลทุกเมื่อเช่นนี้

๑๔. ขอสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าและหมู่พระอริยสาวกทั้งหลาย ซึ่งล้วนแต่เป็นชั้นมหาบุรุษอย่างประเสริฐทุกๆ พระองค์เหล่านั้น จงช่วยรักษาข้าพระพุทธเจ้าผู้อยู่ ณ ภาคพื้นดินภายในใจกลางกรงธรรมของสมเด็จพระชินสัมมาสัมพุทธเจ้าตลอดกาลทุกเมื่อเทอญ.

๑๕. ด้วยประการฉะนี้ เป็นอันข้าพเจ้าได้คุ้มครองรักษาตนไว้ด้วยดีแล้ว และด้วยอานุภาพของสมเด็จพระชินสัมมาสัมพุทธเจ้า ขอให้ข้าพเจ้าจงมีชัยชนะแก่อุปัทวะทั้งปวง ด้วยอานุภาพของพระธรรมเจ้า ขอให้ข้าพเจ้าจงมีชัยชนะแก่หมู่อริศัตรูทั้งปวง ด้วยอานุภาพของพระอริยสงฆ์ ขอให้ข้าพเจ้าจงมีชัยชนะแก่อันตรายทั้งปวง.

๑๖. ข้าพเจ้าเป็นผู้อันมีอานุภาพแห่งพระสัทธรรมคุ้มครองรักษาแล้ว จะประพฤติตนอยู่ในขอบเขตกรงธรรมของสมเด็จพระชินสัมมาสัมพุทธเจ้าตลอดไป ฉะนี้แล.

จบ พระคาถาชินบัญชรแปล.

๒. คาถาพืชมงคล

เมืองไทยเรานับได้ว่า เป็นประเทศที่มีวัฒนธรรมและประเพณีหลากหลายที่แสดงถึงภูมิปัญญาและความเชื่อถือศรัทธาของบรรพบุรุษมาตั้งแต่อดีต โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เมืองไทยมีพระราชพิธีที่สำคัญต่างๆ ที่

บ่งบอกถึงการให้ความสำคัญในเรื่องนั้นๆ และเพื่อเป็นขวัญกำลังใจแก่อาณาประชาราษฎร์ จะได้มีกำลังใจในการประกอบสัมมาอาชีพของตนเอง ทำให้คนไทยเป็นคนน่ารักและเมืองไทยเป็นเมืองอบอุ่นน่าอยู่

การพระราชพิธีพืชมงคล จรดพระนังคัลแรกนาขวัญ เป็นพระราชพิธีที่พระมหากษัตริย์ ทรงเสด็จเป็นองค์ประธานประกอบพระราชพิธี ที่พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในวันแรก ทรงเสด็จเป็นองค์ประธานหรือมีผู้แทนพระองค์ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ปลัดกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ ทำหน้าที่เป็นพระยาแรกนาที่ท้องสนามหลวงในวันถัดมา

ในการพระราชพิธีวันแรก กองพระราชพิธีจะต้องนิมนต์พระสงฆ์ ๑๑ รูป โดยเป็นพระราชาคณะนำ ๑ รูป ส่วนอีก ๑๐ รูป เป็นพระเปรียญธรรม ๙ ประโยค เข้าไปเจริญพระพุทธมนต์ ในขณะที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินเป็นองค์ประธาน ในส่วนของการเจริญพระพุทธมนต์ พระสงฆ์จะต้องสวดบทคาถาเฉพาะกาลบทหนึ่งคือ คาถาพืชมงคล ซึ่งเป็นคาถาที่ว่ากันว่า เจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พฺรหฺมรํสี) วัดระฆังโฆสิตาราม แต่งขึ้นโดย ตัวคาถาทั้งหมดมี ๒๓ คาถา ปัฏยาวัตรช่วงแรกและช่วงท้าย แต่งขึ้นใหม่ส่วนช่วงกลางตั้งแต่ **สทฺธา พีชํ ตโป วุฏฺฐิ ถึง สพฺพทุกฺขา ปมุจฺจตีติ** นำมาจาก คาถาที่ปรากฏใน กสิภารทวาชสูตร พระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สคาถวรรค เล่มที่ ๑๕ หน้าที่ ๒๘๓ ซึ่งจะกล่าวคาถาทั้งหมดพร้อมคำแปลตอนท้าย

อนึ่ง พระราชพิธีพืชมงคลนี้ มีระเบียบปฏิบัติอยู่อย่างหนึ่งคือ การนิมนต์พระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์ เจ้าพนักงานสังฆการี จะนิมนต์พระราชาคณะวัดระฆังฯ เป็นองค์นำเสมอ เหตุที่เป็นดังนี้ ก็เพราะว่า คาถาพืชมงคลเป็นคาถาที่เจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พฺรหฺมรํสี) วัดระฆังฯ เป็นผู้แต่ง ดังนั้นจึงเป็นธรรมเนียมปฏิบัติสืบมาว่า พระราชาคณะ

นำในการพระราชพิธีพืชมงคล ต้องนิมนต์จากวัดระฆังโฆสิตารามเท่านั้น มีครั้งหนึ่งเมื่อพระเทพญาณเวที (ลมูล สุตาคโม) อาพาธ ไม่สามารถรับอาราธนาไปในการพระราชพิธีได้ จึงได้นิมนต์ให้พระเทพสีลวิสุทธิ์ วัดอรุณราชวราราม เป็นตัวแทนปรากฏว่า ถูกตำหนิจากผู้ใหญ่กองพระราชพิธีเป็นอย่างมาก ในปีต่อมาพนักงานฝ่ายสังฆการี จึงต้องนิมนต์พระราชาคณะจากวัดระฆังโฆสิตาราม เป็นองค์นำดังเดิมสืบมาจนกระทั่งถึงปัจจุบัน

การเจริญพระพุทธมนต์และคาถาพืชมงคลนั้น ทางราชการจะต้องนำพืชพันธุ์ ธัญญาหารต่างๆ เข้าในพิธีเพื่อความเป็นสิริมงคล ในการประกอบเกษตรกรรมของเกษตรกรคล้ายกับว่า พืชพันธุ์เหล่านี้ได้ผ่านพิธีกรรมและบทมนต์อันศักดิ์สิทธิ์ อันเป็นผลดีต่อเกษตรโดยทั่วประเทศในเรื่องความเชื่อมั่นต่ออาชีพของตน

๒.๑ อานุภาพคาถาพืชมงคล

มีข้อน่าสงสัยอยู่อย่างหนึ่ง ในวันประกอบพระราชพิธี จรดพระนังคัลแรกนาขวัญ ที่ท้องสนามหลวงนั้น เมื่อพระยาแรกนาได้รับพระราชทานพระบรมราชวโรกาสให้ประกอบพิธีไถนาและหว่านข้าวเปลือก มักจะมีฝนตกลงมามากบ้าง น้อยบ้าง หรือเป็นเสมือนเทวดาพรมน้ำมนต์เป็นละอองน้ำบ้างเกือบทุกปี

ผู้ที่เชื่อในปาฏิหาริย์หรือความศักดิ์สิทธิ์ของคาถาพืชมงคล ต่างเชื่อกันว่านั่นคืออานุภาพของคาถาศักดิ์สิทธิ์ (พืชมงคล) เหตุผลหรือความจริงเป็นเช่นไร ขอบัณฑิตทั้งหลายโปรดใช้วิจารณญาณของตนเองในเรื่องนี้เถิด

ส่วนตัวข้าพเจ้า[๑] นั้นค่อนข้างมั่นใจและเชื่อถือในเรื่องปาฏิหาริย์โดย

---

๑ พระมหาปรีชา ปสนฺโน (อิศรางกูร ณ อยุธยา)

เหตุและผล เพราะเคยได้ประสบการณ์และได้รับฟังจากผู้อื่นมามาก แม้กระทั่งวันที่เขียนเรื่องที่เกี่ยวกับคาถานี้ เมื่อเริ่มตั้งอธิษฐานขอเถรานุญาตและขอพรจากเจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พฺรหฺมรํสี) ปรากฏว่าอยู่ดีๆ ฝนฟ้าซึ่งมิได้มีเค้ามาก่อน ก็ตกลงมาอย่างหนัก เพียงชั่วครู่เดียวก็หายไป ทำให้อากาศคืนนั้นเย็นสบายตลอดทั้งคืน น่าอัศจรรย์ใจจริงๆ ทั้งๆ ที่กรมอุตุนิยมวิทยุประกาศว่า วันนั้นจะเป็นวันที่อากาศร้อนที่สุดในรอบปี

๒.๒ พืชมงคลคาถาและคำแปล

นโม ตสฺส ภควโต สุนิพฺพุตสฺส ตาทิโน
สมฺมาวิรุฬฺหธมฺมสฺส สาวกานํ ปรมฺปรา

ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ผู้เสด็จนิพพานดีแล้ว ยังมีพระคุณคงที่ มีพระธรรมงอกงามโดยชอบแล้ว เพราะอันนำสืบๆ มา แห่งพระสาวกทั้งหลาย ฯ

ตสฺส ปารมิเตเชน สทฺธมฺโม อมตปฺผโล
เกฺลสสนฺตาปจฺจุเณฺหปิ โลเก รูหติ ฐานโส

ด้วยเดชะแห่งบารมี ของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น พระสัทธรรมมีอมตะเป็นผล ย่อมเจริญขึ้นในโลก แม้ร้อนระงม ด้วยความแผดเผาแห่งกิเลสตามฐานะฯ

ตํ โข พุทฺธํ ภควนฺตํ สสทฺธมฺมํ สสาวกํ
อภิวนฺทิย ปูเชตฺวา สุกฺเขตฺเต รตนตฺตเย
โรเปม ปุญฺญพีชานิ ญาณสฺส สาธกานิ โน
โลเก ทุกฺขสฺส โลกมฺหา สมฺมา นิสฺสรณสฺส จ

เราทั้งหลายอภิวาทบูชาแล้ว ซึ่งพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้านั้น ทั้งพระสัทธรรม ทั้งพระสาวก ชื่อว่าหว่านพืชคือบุญทั้งหลาย ในพระรัตนตรัยอันเป็นเขตดี, พืชคือบุญนั้น เป็นเครื่องยังญาณของเราทั้งหลายให้สำเร็จด้วย ยังความทำที่สุดแห่งทุกข์ในโลกให้สำเร็จด้วย ยังความหลีกออกจากโลกโดยชอบให้สำเร็จด้วย ฯ

นานปฺปกาโรปการ– ผลานํ ยุตฺตกาลโต

ทิฏฺฐธมฺเม สมฺปราเย อปราปริเยปิ จ

พืชคือบุญมอบให้ซึ่งผลเป็นอุปการะมีประการต่างๆ ตามกาลอันเหมาะสม ในทิฏฐธรรมด้วย ในสัมปรายภพด้วย ทั้งในภพต่อๆ ไปด้วย ฯ

ยญฺเจตฺถ ทิฏฺฐธมฺมสฺมึ ผลานํ สมฺปทายกํ

ปวุตฺตํ ปุญฺญพีชํ ยํ เทตุ ตํ อิจฺฉิตปฺผลํ

ส่วนพืชคือบุญชนิดใดๆ มอบให้ซึ่งผลทั้งหลาย ในทิฏฐธรรมนี้ที่เราได้หว่านไว้แล้ว ขอพืชคือบุญนั้นๆ จงให้ผลที่เราปรารถนาแล้ว ฯ

กาเล สมฺมาวิรูหนฺตุ มา วินสฺสนฺตุ สพฺพโส

ปุพฺพณฺณาปรณฺณวีชานิ อิมานิ อีทิสานิ จ

ยานิ อิมสฺมึ ปวุตฺตานิ สฺยามรฏฺเฐ ตหึ ตหึ

บุพพัณณพืชและอปรัณณพืชทั้งหลายเหล่าใด ที่กสิกรทั้งหลายหว่านไว้แล้ว ในที่นั้นๆ ในสยามรัฐนี้ ขอบุพพัณณพืชและอปรัณณพืชทั้งหลายเช่นนี้เหล่านี้ จงงอกงามตามฤดูกาลเถิด อย่าเสียไปโดยประการทั้งปวงเลย ฯ

ภาสิตํ พุทฺธเสฏฺเฐน สจฺจํ โลกคฺควาทินา

คำสัตย์อันพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐที่สุด เป็นอัครวาทีในโลก ได้ตรัสไว้แล้วว่า

สทฺธา พีชํ ตโป วุฏฺฐิ ปญฺญา เม ยุคนงฺคลํ

ศรัทธาเป็นพืช ตบะเป็นฝน ปัญญาของเรา เป็นแอกและไถ ฯ

หิรี อีสา มโน โยตฺตํ **สติ เม ผาลปาจนํ**

หิริเป็นงอนไถ ใจเป็นเชือก สติของเราเป็นผาลและปฏัก ฯ

กายคุตฺโต วจีคุตฺโต **อาหาเร อุทเร ยโต**

เราคุ้มทางกายแล้ว คุ้มทางวาจาแล้ว ประหยัดท้องในเรื่องอาหารแล้ว ฯ

สจฺจํ กโรมิ นิทฺทานํ **โสรจฺจํ เม ปโมจนํ**

เราทำสัจจะให้เป็นเหตุการณ์เผด็จ ความพอใจของเรา คือความพ้นหน้าที่ ฯ

วิริยํ เม ธุรโธรยฺหํ **โยคกฺเขมาธิวาหนํ**

วิริยะของเราเป็นตัวการงาน ซึ่งนำถึงที่อันเกษมจากโยคะ ฯ

คจฺฉติ อนิวตฺตนฺตํ **ยตฺถ คนฺตฺวา น โสจติ**

ไปสู่ที่ไม่กลับ ที่ไปถึงแล้วไม่เศร้าโศก ฯ

เอวเมสา กสี กฏฺฐา **สา โหติ อมตปฺผลา**

การทำนานี้ใครทำได้อย่างนี้ ย่อมเป็นที่มีอมตะเป็นผล ฯ

เอตํ กสึ กสิตฺวาน **สพฺพทุกฺขา ปมุจฺจตีติ ฯ**

บุคคลทำนานี้แล้ว ย่อมพ้นจากทุกข์ทั้งปวงได้ ฯ

เอเตน สจฺจวชฺเชน **ปวุตฺตา พีชชาติโย**

ปุพฺพณฺณา จาปรณฺณา จ **วิรูหนฺตุ ตหึ ตหึ**

ด้วยความกล่าวคำสัตย์นี้ บุพพัณณพืชและอปรัณณพืชทั้งหลายที่หว่านไว้แล้ว จงงอกงามในที่นั้นๆ ฯ

ราชาณกฺเขตฺตภูตสฺมึ **สพฺพตฺถ ภูริมณฺฑเล**

ปุปฺผภารผลปิณฺฑิ- **ธรา โหนฺเตฺวว สพฺพโส ฯ**

ต้นไม้ผลทั้งหลายในภูริมณฑลทั้งปวง ซึ่งเป็นพระราชอาณาเขต จงทรงไว้ซึ่งดอกและผลเป็นกลุ่มช่อ โดยประการทั้งปวง เทอญ ฯ

ภาสิตา จยิมา คาถา มูคผคฺเกน สตฺถุนา

อนึ่งคาถาเหล่านี้ อันพระศาสดา ผู้หักรานเสียซึ่งความใบ้ ได้ทรงภาษิตไว้ว่า

คาโว ตสฺส ปชายนฺติ เขตฺเต วุตฺตํ วิรูหติ
วุตฺตานํ ผลมสฺนาติ โย มิตฺตานํ น ทุพฺภติ

ผู้ใดไม่ประทุษร้ายมิตร โคทั้งหลายของผู้นั้นย่อมตกลูก พืชที่หว่านไว้ในนาย่อมงอกงาม ผู้นั้นย่อมบริโภคผลแห่งพืชทั้งหลายที่หว่านไว้แล้ว ฯ

วิรุฬฺหมูลสนฺตานํ นิโครฺรธมิว มาลุโต
อมิตฺตา นปฺปสหนฺติ โย มิตฺตานํ น ทุพฺภติ ฯ

ผู้ใดไม่ประทุษร้ายมิตร ศัตรูทั้งหลายย่อมข่มเหงผู้นั้นไม่ได้ เหมือนลมรังควานต้นไทรอันมีรากและลำต้นงอกงามแล้วไม่ได้ ฉะนั้น ฯ

เอเตน จาปิ สจฺเจน ปวุตฺตา พีชชาติโย
ปุพฺพณฺณา จาปรณฺณา จ วิรูหนฺตุ ตหึ ตหึ

แม้ด้วยคำสัตย์นี้ด้วย บุพพัณณพืชและอปรัณณพืชทั้งหลายที่หว่านไว้แล้ว จงงอกขึ้นในที่นั้นฯ

ราชาณกฺเขตฺตภูตสฺมึ สพฺพตฺถ ภูริมณฺฑเล
สมฺปุณฺณา ผลปุปฺเผหิ ปชายนฺเตวว สพฺพโส ฯ

ต้นไม้ ผลไม้ทั้งหลาย ในแดนดินทั้งปวง ซึ่งเป็นพระราชอาณาเขตจงสมบูรณ์ด้วยผลและดอก เมล็ดออกโดยประการทั้งปวงทีเดียว ฯ

อมฺหากญฺจ มหาราชา ปรมินฺโท มหิปฺปติ
รฏฺฐํ สมฺมาภิปาเลนฺโต สมฺพุทฺธสฺสาปิ สาสนํ

ก็สมเด็จพระมหาราชาของพวกเราผู้เป็นพระเจ้าแผ่นดินจอมสยามทรงอภิบาลแว่นแคว้นโดยชอบ ทั้งพระศาสนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าด้วยฯ

ราชาณกฺเขตฺตภูตสฺมึ   สกเล มหิมณฺฑเล
สพฺเพสมฺปิ นิวาสีนํ   ปาณีนํ สุขกามินํ
สุขํ วุฑฺฒึ จ ปตฺเถติ   เวปุลฺลญฺจานุปุพฺพโส

ทรงปรารถนาความสุข ความเจริญและความไพบูลย์ โดยลำดับแก่ประชาชน แม้ทั้งปวงผู้อยากได้ความสุข อาศัยอยู่ในแดนดินทั้งสิ้นอันเป็นพระราชอาณาเขต ฯ

เอเตน จาปิ สจฺเจน   ปวุตฺตา พีชชาติโย
ปุพฺพณฺณา จาปรณฺณา จ   วิรูหนฺตุ ตหึ ตหึ

แม้ด้วยคำสัตย์นี้ บุพพัณณพืชและอปรัณณพืชทั้งหลาย ที่หว่านไว้แล้ว จงงอกขึ้นในที่นั้น ฯ

ราชาณกฺเขตฺตภูตสฺมึ   สพฺพตฺถ ภูริมณฺฑเล
สมฺปุณฺณา วิปุลา โหนฺตุ   สมฺปชฺชนฺเตฺวว สพฺพโสติ ฯ

ต้นไม้ ผลไม้ทั้งหลาย ในแดนดินทั้งปวง ซึ่งเป็นพระราชอาณาเขต จงเป็นพฤกษชาติสมบูรณ์ ไพบูลย์ จงถึงพร้อมโดยประการทั้งปวง เทอญ ฯ

บรรณานุกรม

ศรีคัมภีรญาณ, (ถวัลย์ ญาณจารี ป.ธ. ๙, อภิธรรมบัณฑิต), พระ. **ประวัติสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พฺรหฺมรํสี).** พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพฯ. ๒๕๔๒.

ครูกัลยาณานุกูล,พระ. **ประวัติสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พฺรหฺมรํสี).**

ครูสิริวรรณวิวัฒน์,พระ. **ประวัติการพระราชทานสถาปนาเลื่อนและตั้งสมณศักดิ์สมเด็จพระสังฆราช สมเด็จพระราชาคณะและพระราชาคณะ สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๓๒๕ – ๒๕๓๔,** พิมพ์ครั้งที่ ๑, กรุงเทพฯ หจก. รุ่งเรืองสาส์นการพิมพ์ ๒๕๓๕.

ฉันทิชัย กระแสสินธุ์. **สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พฺรหฺมรํสี)** พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ. โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๒๖.

สพฺพทานํ ธมฺมทานํ ชินาติ

การให้ธรรมเป็นทาน

ชนะการให้ทั้งปวง

"บุญเราไม่เคยสร้าง ใครที่ไหนจะมาช่วยเจ้า"

ลูกเอ๋ย ก่อนจะเที่ยวไปขอบารมีหลวงพ่อองค์ใด เจ้าจะต้องมีทุนของตัวเอง คือบารมีของตนเองลงทุนไปก่อน เมื่อบารมีของเจ้าไม่พอ จึงค่อยขอยืมบารมีคนอื่นมาช่วย มิฉะนั้นเจ้าจะเอาตัวไม่รอด เพราะหนี้สินในบุญบารมีที่เที่ยวไปขอยืมมาจนพ้นตัว เมื่อทำบุญทำกุศลได้บารมีมา ก็ต้องเอาไปผ่อนใช้หนี้เขาจนหมด ไม่มีอะไรเหลือติดตัว แล้วเจ้าจะมีอะไรไว้ในภพหน้า หมั่นสร้างบารมีไว้แล้วฟ้าดินจะช่วยเอง

จงจำไว้นะ...เมื่อยังไม่ถึงเวลา เทพเจ้าองค์ใดจะคิดช่วยเจ้าไม่ได้...ครั้นถึงเวลา...ทั่วฟ้าจบดินก็ต้านเจ้าไม่อยู่...จงอย่าไปเร่งเทวดาฟ้าดิน เมื่อบุญเราไม่เคยสร้างไว้เลย จะมีใครที่ไหนมาช่วยเจ้า

นี่คือคำเทศนาของเจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) ที่ได้โปรดชี้ธรรม

รายนามผู้ร่วมบริจาค

๑. พระมหาสมคิด ปิยวณฺโณ
๒. คุณสาโรจน์ - คุณระจิต เจียมพานทอง
๓. กองทุนปิ่นฮ้อน ล่ำซำ
๔. คุณปราสาท - คุณวิไล ล่ำซำ
๕. คุณนอมนิจ ยูวะนิยม และครอบครัว
๖. นพ.นิมิตร - คุณอรุณี ล่ำซำ
๗. ดร.พนม - คุณนงนวล พงษ์ไพบูลย์
๘. คุณอัญญา ล่ำซำ
๙. คุณประเสริฐสุข - คุณสีสุดา ล่ำซำ
๑๐. คุณวาสิต ล่ำซำ
๑๑. คุณพัชรี อุทัยรัตนกิจ
๑๒. คุณวิทวัส คุณปวลี ล่ำซำ
๑๓. คุณวิสุทธา - คุณวรงค์ ยมาภัย
๑๔. คุณอุทัยวรรณ หล่อเลิศรัตน์
๑๕. คุณกิ่งกาญจน์ อารักษ์พุทธนันท์
๑๖. คุณกาญจนา ทรัพย์รุ่งเรือง
๑๗. คุณจิราวัตน์ บุญชัย
๑๘. คุณจิระวัฒน์ - คุณจินดา ลิขิตวรววรรณ
๑๙. คุณณิชาภา ธัญธีรากุล
๒๐. คุณจีราภรณ์ หาญฟ้างาม
๒๑. คุณลักษมณ โกเจริญ
๒๒. คุณจำลอง บัวสาคร
๒๓. คุณรัชพงษ์ โพธิกุล
๒๔. คุณกิ่งกาญน์ เตวิทย์
๒๕. คุณเธียรชัย - คุณพจนา จูฬีเศรษฐภักดี
๒๖. คุณทวีวัฒนา วิเชียรทอง
๒๗. คุณสมพร ฉิมม่วง
๒๘. ครอบครัวสุทธนะวุฒิ
๒๙. คุณปิยดา สิงห์สาโรจน์
๓๐. คุณสุทิศา กิจบำรุงศิลป์
๓๑. คุณสมพจน์ - คุณปานจิต เจียมพานทอง
๓๒. คุณรัตนันต์ เจียมพานทอง
๓๓. คุณสมทรง ไชยรักษ์
๓๔. ภ.ญ. สุภัทรญดา ไชยรักษ์
๓๕. พ.ญ. กนกนภัส ไชยรักษ์
๓๖. ณัฐนันท์ เสงี่ยมรัตน์
๓๗. สุพรรณี สุวิวัฒนชัย
๓๘. คุณวิวัฒน์ คุณเพ็ญศิริ เจียมพานทอง

รายนามผู้ร่วมบริจาค
คณะ ๓ วัดระมังโมสิตาราม

๑. คุณพ่อจักร, คุณแม่หยก เหล่าประยูร
๒. คุณพัฒนรัตน์ เหล่าประยูรเกษม
๓. คุณพัชรประไพ สิทธิโชติจินดา
๔. คุณนพพร, คุณเสาวณี เหล่าประยูร
๕. คุณอนันต์, คุณประเทือง เหล่าประยูร
๖. พ.อ.วุฒท์, คุณสุชาดา นวะมะรัตน
๗. คุณนพดล, คุณมาเรีย,
ด.ญ. ลอเรน นวะมะรัตน
๘. คุณวิเชียร คลังสุวรรณ์
๙. คุณเอี่ยวโทย คลังสุวรรณ์
๑๐. คุณชวลิต นีลวัตร
๑๑. คุณรานี นีลวัตร
๑๒. คุณเชียร์ นีลวัตร
๑๓. คุณเจมส์ นีลวัตร
๑๔. คุณชาลี นีลวัตร
๑๕. คุณจำรูญ ภาวิไล
๑๖. คุณลักษณา ชาญประกฤต
๑๗. คุณคมคาย ชาญประกฤต
๑๘. คุณเครือศรี วงศ์ภูงา
๑๙. คุณนิตยา แช่มชื่น
๒๐. คุณไพโรจน์ คุณวรทัย ไชยสิทธิ์
และครอบครัว
๒๑. คุณสรินธร ธนพุทธิ
๒๒. คุณเล็ก กลิ่นวิบูลย์ และครอบครัว
๒๓. คุณวิริยะ ทองนพรัตน์ และครอบครัว
๒๔. คุณจิระนันท์ ณ ระนอง และครอบครัว
๒๕. คุณวรเนตร สังขสัญญา และครอบครัว
๒๖. คุณวราภัสร อัศวเลิศพลากร
และครอบครัว
๒๗. คุณสมัชชา ศรีทองสุข และครอบครัว
๒๘. คุณตรีโลจน์ นวะมะรัตน และครอบครัว
๒๙. คุณมนัส-ปราณี พัฒนพลานนท์
และครอบครัว
๓๐. คุณธารทิพย์ พัฒนพลานนท์ และครอบครัว
๓๑. คุณสุจิตรา ประเสริฐศรี และครอบครัว
๓๒. คุณชูศักดิ์ - จันทิมา คัชมาตย์
๓๓. คุณอนุวัตร วิริรัตน์ และครอบครัว
๓๔. คุณอาทิตยา อุดรนคร และครอบครัว

๓๕. คุณกนกวรรณ อุดราภรณ์ และครอบครัว

๓๖. คุณจันทรสุดา แก้วพลน้อย และครอบครัว

๓๗. Mr. Alfredo Reyes And Family

๓๘. คุณกมลวรรณ อิ่มอักษร และครอบครัว

๓๙. คุณนรรฆมนพรรณ ทรงพร

๔๐. คุณตรีโรจน์ สนธิศิริ

๔๑. คุณเกื้อ จามรมาน และครอบครัว

๔๒. คุณกนกรัตน์ อ่อนน่วม และครอบครัว

๔๓. คุณอรวรรณ - สกาวรัตน์ พัฒนพลานนท์ และครอบครัว

๔๔. คุณศุภชัย เรืองศรี และครอบครัว

๔๕. คุณเพชรินทร์ สิทธิธูรณ์

๔๖. คุณปภัสสร - พิศมัย จันทราช

๔๗. คุณวิภาพร อมรชัยชาญ

๔๘. คุณอัมพร อมรชัยชาญ

๔๙. คุณอุดมพร อมรชัยชาญ

๕๐. คุณบรรเทิง บรรดาศักดิ์

๕๑. คุณดรุณี บรรดาศักดิ์

๕๒. คุณธนกฤต บรรดาศักดิ์

๕๓. คุณนพพร - รัชนีวรรณ เอี่ยมอมรรัตน์

๕๔. คุณสุวรรณา เอี่ยมอมรรัตน์

๕๕. คุณภาคภูมิ เอี่ยมอมรรัตน์

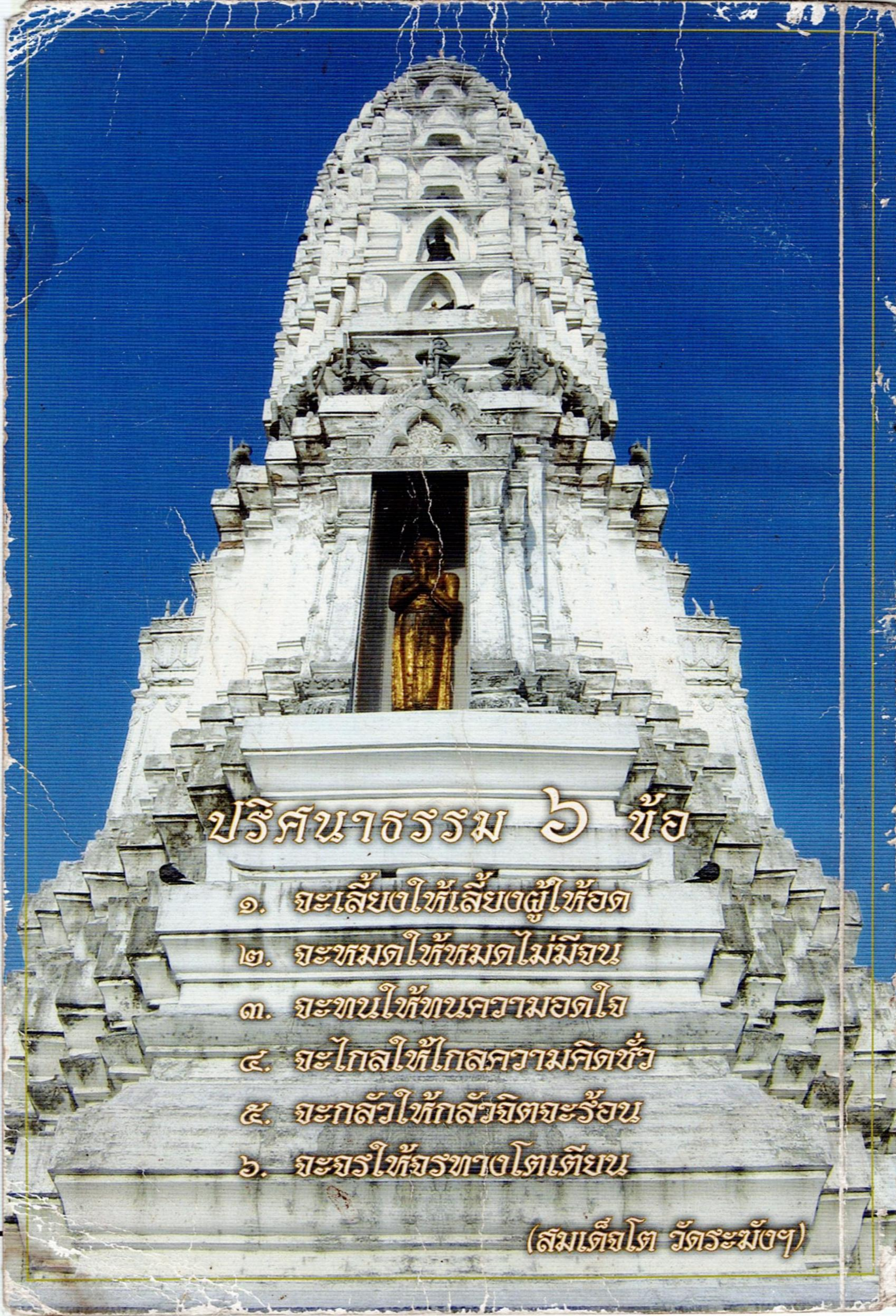
๕๖. คุณสิริวรรณ เอี่ยมอมรรัตน์

๕๗. คุณกันยารัตน์ เอี่ยมอมรรัตน์

๕๘. คุณอภิชัย เจษฎานนท์

๕๙. คุณพีร์ ณ ถลาง

๖๐. คุณพัฒนพงศ์ - ผุสณีย์ บูรณะมณฑล

ปริศนาธรรม ๖ ข้อ

๑. จะเลี้ยงให้เลี้ยงผู้ให้อด
๒. จะหมดให้หมดไม่มีจน
๓. จะทนให้ทนความอดใจ
๔. จะไกลให้ไกลความคิดชั่ว
๕. จะกลัวให้กลัวจิตจะร้อน
๖. จะจรให้จรทางโตเตียน

(สมเด็จโต วัดระฆังฯ)

ประวัติ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) พระมหาสัมฤทธิ์ ปุญฺญโณ รวบรวมและเรียบเรียง